Приватний вищий навчальний заклад «Університет сучасних знань»

На правах рукопису

ВОЗОВИЧ АНТОНІНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 159.923.2: 922

ПСИХОЛОГЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник –
Дробот Ольга Вячеславівна
доктор психологічних наук

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП……4

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Правова особистість як суб'єкт правосвідомості……..……..…12

1.2. Змістова, структурна і функціональна специфіка правосвідомості..21

1.3. Основні засади становлення правосвідомості в онтогенезі.....46

Висновки до розділу 1……..59

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖІВ

2.1. Методологічні принципи та методичні засоби психосемантичного аналізу правосвідомості студентів коледжів……..62

2.2. Асоціативні поля основних концептів буденної правосвідомості студентів коледжів.....77

2.3. Система уявлень студентів про справедливість у ситуаціях морального насильства 96

2.4. Континуум основних семантичних універсалій правосвідомості студентів коледжів…….……107

2.5. Семантичний простір особистісного Я студентів коледжів як суб'єктів правосвідомості ……..114

Висновки до розділу 2…….....129

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗНАЧЕНЬ У ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖІВ

3.1. Стратегія правового виховання та практики формування правосвідомості молоді ……..131

3.2. Програма формування психосемантичного змісту правосвідомості в юнацькому віці.....142

3.3. Порівняльний аналіз психосемантичної структури правосвідомості студентів коледжів до та після формувального впливу…….....160
Висновки до розділу 3.....174
ВИСНОВКИ……178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...182
ДОДАТКИ.....209

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Сучасні кардинальні зміни соціальних та економічних умов життя зумовлюють зростання ваги суб'єктивного людського фактора у побудові цивілізованого суспільства. Актуалізується практична необхідність розуміння змістово-психологічних механізмів соціальної взаємодії людей, їх суспільної свідомості. Людство вперше постало перед питанням: чи достатнім є рівень свідомості громадян для задовільного вирішення правових відносин між ними. Тому закономірно, що в сучасному українському суспільстві постає проблема дослідження правової свідомості громадян: її змісту, структури, рушійного потенціалу становлення, умов, за яких вона виникає й розвивається в сензитивні періоди онтогенезу особистості.

Теорія і практика вікової та педагогічної психології потребують виявлення психологічних особливостей формування правосвідомості юнацтва як учасників правовідносин в Україні. Набуття власної світоглядної позиції в нових суспільних умовах спричиняє у юнаків переоцінку історичного минулого країни, цінностей, що існували протягом багатьох десятиліть і нині складають основу їхньої як буденної, так і правової свідомості. Розвиток світогляду сприяє формуванню правової свідомості юної особистості як важливого елемента її правової культури та актуалізує науковий інтерес до глибинної семантики правосвідомості студентської молоді, зокрема, правосвідомості студентів коледжів.

Свідомість трактується в руслі філософсько-психологічної традиції, яка виходить з доробку О. Г. Асмолова, В. С. Мерліна, В. В. Століна, Т. М. Титаренко, Ю. М. Швалба. Один з видів свідомості – буденна правова свідомість – у більшості наукових джерел розцінюється як результат психічного відображення правової дійсності, як джерело і внутрішній регулятор юридично значущої поведінки людини (І. А. Дідук, М. В. Костицький). Правознавча концепція (І. О. Ільїн, П. І. Новгородцев)

представляє правосвідомість як сферу свідомості, що відображає правову дійсність у вигляді юридичних знань, оцінок права та його застосування, яка тісно пов'язана з іншими сферами свідомості (політичною, естетичною, моральною).

Провідними парадигмами дослідження правової свідомості є: суб'єктний підхід у вивченні особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Л. І. Божович, В. Ф. Казібекова, Н. О. Михальчук, В. А. Петровський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелєва) та психосемантичний підхід до вивчення свідомості (О. Ю. Артем'єва, О. В. Дробот, О. М. Лозова, В. Ф. Петренко, І. Б. Ханіна, О. Г. Шмельов). Діагностичні переваги психосемантичних методів дослідження дозволяють експлікувати як зміст індивідуальної правосвідомості, так і зміст правосвідомості соціуму.

В емпіричних дослідженнях останніх років порушувалися такі аспекти: ставлення до права як прояву правової свідомості особистості (Д. С. Безносов), образ права як смисловий рівень правосвідомості (О. Г. Бєлобородов), зв'язок правової свідомості з уявленнями про справедливість (М. В. Медвєдченкова), соціальні уявлення про злочини, злочинців, жертв і про працівників правових інститутів (О. О. Гулевич). Всі ці праці закладають теоретичні орієнтири для формування правової свідомості особистості.

Питання правової свідомості розкривалося в таких аспектах: типологія правосвідомості; фактори розвитку правової свідомості; трансформація ціннісно-смислової сфери особистості та її ціннісних орієнтацій в контексті правосвідомості; вплив особистісних якостей (зокрема, агресивності, девіацій, особливостей смислової сфери тощо) на ставлення до правопорушень; роль Я-концепції у структурі правосвідомості; психологічний аналіз окремих кримінально-правових понять. Розглядались психологічні умови формування правової культури окремих соціальних груп: підлітків і старшокласників, молоді в цілому і студентської молоді, зокрема, виборців, курсантів освітніх установ МВС, офіцерів внутрішніх військ,

співробітників правоохоронних органів. Проте, в роботах з даної проблематики не розкрито специфіку правосвідомості студентів коледжів.

Аналіз актуальності та стану розробленості проблеми психологічних особливостей правосвідомості молоді зумовлює необхідність вирішення низки протиріч: між завданням, яке стоїть перед юнацтвом – набути свою власну правову позицію в нових суспільних умовах – та інерційністю суспільної свідомості, за якої громадяни старшого покоління не поспішають відмовитись від застарілих правових стереотипів; між розробленістю методологічного базису дослідження свідомості як такої та практичною відсутністю у вітчизняній науці психологічних праць, присвячених психосемантичному аналізу правової свідомості, її змісту, структури, виявленню смислових детермінант в ранньому юнацькому віці; між близькістю психологічних тлумачень правосвідомості та супідрядних їй понять (правові уявлення, правовий світогляд тощо) та розбіжністю наукових поглядів на сутність цих явищ.

Аналіз теоретико-методологічних джерел із досліджуваної проблеми виявив відсутність робіт, які розкривають психологічні особливості правосвідомості та мають високий пояснювальний потенціал для становлення і розвитку правосвідомості юнацтва. Функції, структура та семантика правової свідомості, зокрема, становлення її змістових компонентів у студентів коледжів, психологічною наукою вивчена недостатньо. В цілому, правосвідомість розглядається лише фрагментарно, на рівні участі окремих її елементів у процесі формування настанов правомірної поведінки. Сучасний стан розробленості цієї проблеми можна охарактеризувати як початковий етап побудови цілісної концепції правосвідомості осіб юнацького віку. Зазначені факти зумовили вибір теми «Психологічні особливості формування правосвідомості студентів коледжів».

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної теми науково-

дослідної роботи кафедри психології та педагогіки Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань» - «Соціалізація та ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства». Тему дисертації затверджено вченою радою Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань» (протокол № 8 від 21.04.2016 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 14 червня 2016 р.).

Мета роботи полягає в теоретичному узагальненні та емпіричному дослідженні правових знань, орієнтацій, настановлень, окремих правових уявлень та психологічних умов формування правової свідомості в студентів коледжів.

Завдання роботи:

1. Провести аналітичний огляд сучасних наукових підходів до проблеми змісту та формування правової свідомості юнацтва.
2. Визначити зміст, структуру та особливості правосвідомості студентів коледжів.
3. Обґрунтувати особливості формування правової свідомості студентів коледжів.
4. Розробити та апробувати комплексну програму формування правової свідомості студентів коледжів.

Об'єкт дослідження: правова свідомість осіб юнацького віку.

Предмет дослідження: психологічні особливості та умови формування правосвідомості студентів коледжів.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: принцип розвитку свідомості в діяльності (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв); суб'єктний підхід у вивченні особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, В. А. Петровський, В. О. Татенко, Т.М. Титаренко); теорія філософії права (Р. Дворкін, Дж. Ролз, Дж. Фінніс, Л. Фуллер); концепція правової особистості (С. Н. Булгаков, І. О. Ільїн, Б. О. Кістяківський, П. Сорокін, Б. М. Чичерін); правознавча концепція

свідомості (І. А. Дідук, М. В. Костицький, П .І. Новгородцев); принцип культурно-історичної детермінованості правосвідомості (В. П. Малахов, О. Р. Ратінов); психосемантичний підхід до вивчення свідомості (О. Ю. Артем'єва, О. В. Дробот, О. М. Лозова, В. Ф. Петренко, В. І. Похилько, І. Б. Ханіна, О. Г. Шмельов).

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми; структурування, моделювання для розробки структурної моделі становлення правосвідомості студентів коледжів; емпіричні – анкетування, психодіагностичні методики (модифікована методика семантичного диференціала; методика семантичних універсалій О.Ю. Артемьєвої – для виявлення системи правових уявлень та особистісні опитувальники: методика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» С. Петрова, методика дослідження схильності до відхильної поведінки О. Орла, методика діагностики рівня активності особистості в системі морально-правових відносин І.О. Сохан – для реконструкції системи уявлень студентів про себе як суб'єктів правосвідомості), констатувальний експеримент для психосемантичної реконструкції змісту правосвідомості та формувальний експеримент для формування змісту правової свідомості студентів коледжів; методи кількісної обробки даних – визначення середніх значень, відсоткових співвідношень, стандартного відхилення для виявлення статистичних зв'язків між досліджуваними показниками правової свідомості, метод контент-аналізу для впорядкування у частотній шкалі результатів анкетування та асоціативного експерименту; факторний аналіз методом головних компонент з варімакс-обертанням та нормалізацією за Кайзером для генералізації показників ідентифікації морального насилля в сім'ї; Т-критерий Вілкоксона для виявлення відмінностей між вибірками досліджуваних. Для опрацювання та наочної репрезентації результатів дослідження застосовано програми Microsoft Excel та PASW Statistics18.

Експериментальна база дослідження. Правосвідомість розглядається нами як частковий випадок буденної свідомості, тому дослідження проводитилося серед студентів, які не є фаховими юристами. Вибірку загальною чисельністю 205 осіб склали студенти Кам'янець-Подільського медичного училища, ДВНЗ «Кам'янець-Подільський індустріальний коледж», Київського коледжу Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань» (м. Київ).

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що: *вперше* впроваджено дослідницький підхід, за якого специфіка правової свідомості пояснюється в парадигмі теоретичних та експериментальних засад психосемантики; запропоновано структурну модель правової свідомості студентів коледжів, що включає в себе когнітивний компонент (погляди, уявлення, ідеї стосовно права), емоційний компонент (почуття, емоції, актуалізовані правом, які виражають певне ставлення до діючого або бажаного права), поведінковий компонент (установка на правову поведінку, готовність діяти у правовому полі); реконструйовано психосемантичну структуру змісту правосвідомості студентів коледжів: найчастотніші асоціації до правових конструктів (чесність, закон, в'язниця, покарання), провідні універсалії – ворожий та штучний («злочин» та «моральне насилля»), темний («жертва» та «покарання»), дружній, зрозумілий, щирий, простий, вільний («справедливість» та «гідність»), а також полярність оцінних суджень (позитивних – до норм права, негативних – до представників влади, ЗМІ, діяльності правоохоронних органів); *удосконалено* дослідницький інструментарій вивчення правової свідомості, зокрема, розроблено авторську методику «Ідентифікація морального насилля в сім'ї»; *подальшого розвитку набули* уявлення про поняттєвий базис правосвідомості студентів, визначення понять «психосемантичний зміст правосвідомості», «семантична універсалія правосвідомості», «асоціативне поле правосвідомості».

Практичне значення дослідження зумовлене можливістю застосування його основних результатів у практиці навчання та виховання студентів неюридичних спеціальностей. Розроблена методика «Ідентифікація морального насилля в сім'ї» розширює дослідницький інструментарій вивчення правової свідомості юнацтва. Апробована програма формування правосвідомості студентів коледжів може бути застосована у груповій психокорекційній роботі з особами з правовими девіаціями. Результати дослідження придатні для вдосконалення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з цивільного права, юридичних працівників нотаріальних закладів та судових установ.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань» м.Києва (довідка № 384 від 27.02.2017 року), Київського коледжу Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань» (довідка № 289 від 26.12.2016 року), Кам'янець-Подільського медичного училища (довідка № 27 від 03.02. 2017 року), ДВНЗ «Кам'янець-Подільський індустріальний коледж» (довідка № 30 від 02.02. 2017 року), Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (акт № 01-184 від 27.03. 2017 року), Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (акт № 01-189 від 03.04. 2017 року).

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає в узагальненні психологічного змісту основних семантичних універсалій правосвідомості, у побудові психосемантичного простору права та у виокремленні емпіричних підстав для формування правової поведінки студентів коледжів.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження апробовано на: Другій міждисциплінарній міжнародній науково-практичній конференції «UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology (м. Одеса, 2016); III Міжнародній науково-практичній конференції «Генеза буття особистості» (м. Київ, 2016); I Міжнародній

науково-практичній конференції «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень» (м. Переяслав-Хмельницький, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку соціальних наук» (Kielce, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Педагогіка та психологія: сучасний стан розвитку наукових досліджень та перспективи» (м. Запоріжжя, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (м. Київ, 2016).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 13 публікаціях (10 одноосібних і 3 у співавторстві), з яких 5 – у наукових фахових виданнях України в галузі психології, 1 – у періодичному науковому фаховому виданні іноземної держави, 1 – у науковому фаховому періодичному виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 267 найменувань (з них 28 – іноземною мовою) та 13 додатків на 72 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 277 сторінок. Основний зміст викладено на 178 сторінках. Робота містить 16 таблиць, 15 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У розділі проаналізовано основні підходи до вивчення проблеми правосвідомості юнацтва, оглянуто історію становлення й сучасний стан розробки проблематики правової свідомості та правової особистості; розкрито змістову, структурну і функціональну специфіку правосвідомості; проаналізовано основні засади становлення правосвідомості в онтогенезі.

1.1. Правова особистість як суб'єкт правосвідомості

Драматичний пошук людиною смислу свого життя, набуття нею власної світоглядної позиції існував завжди. Сьогодні, у нових суспільних умовах, цей пошук виявляється нерідко не лише в переоцінці цінностей історичного минулого, але й тих цінностей, мотивів і цілей поведінки, які існували протягом багатьох десятиліть і складали основу як буденної, так і професійної правової свідомості.

Неминучі процеси оновлення суспільства сприяють формуванню нової світоглядної культури особистості як основи її духовності. Незважаючи на велику інерційність суспільної свідомості, суспільство прагне нового і кращого життя, проте не поспішає відмовитись від старих стереотипів, люди продовжують жити за старими правилами. Відтак правова особистість, перебуваючи в системі правовідносин конкретного суспільства, може стикатися із серйозним неспівпадінням окремих правових уявлень, форм поведінки, цінностей, а також цілого образу світу різних учасників правовідносин. Тому особливу важливість даного дослідження ми вбачаємо не тільки у виявленні й структуруванні змісту правосвідомості суб'єкта, але й у можливості виявити причини і спрогнозувати наслідки зазначеного вище неспівпадіння, яке виявляється в соціальній взаємодії.

Історично першим склався підхід до вивчення правової свідомості крізь призму правової особистості: її статусу, прав і обов'язків, взаємин із державою.

Початок наукового дослідження правової особистості сягає кінця XI – початку XX століть. У цей час провідними філософами і правознавцями формулюється положення, згідно з яким саме існування й розвиток правової держави повинно спиратися на особистість, наділену певними властивостями. Правова особистість починає мислитись як ідеальний тип особистості, що виступає фундаментом правової держави.

Так, однією з перших теорій соціологічного напрямку в юриспруденції склалася теорія солідаризму, засновником якої вважається Леон Дюгі [85]. У розвиток ідеї О. Конта, Л. Дюгі заперечує як право колективу наказувати індивідові, так і право індивіда протиставляти свою особистість колективу. Відтак домінуюча над усіма правова норма випливає з ідеї спільної солідарності.

Інституціоналістська теорія, розроблена Морісом Оріу, продовжила подолання традиційних поглядів на відношення особистості і права. Розглядаючи споконвічну проблему протиставлення індивіда й держави, М. Оріу намагався витлумачити її в дусі християнського колективізму. Інституція – цей первинний елемент політичної й соціальної структури суспільства – не є результатом матеріальної діяльності, це скоріше «організуюча ідея», певне уявлення про мету, якої бажано або необхідно досягти. Відтак правові відносини особистості й суспільства, з погляду виконуваних ними соціальних функцій, виступають зоною соціального миру, у якому врівноважуються ворожі й протилежні інтереси людей, соціальних груп і класів [за 237].

Суть іншого підходу, виробленого соціологічною юриспруденцією США, Р. Паунд охарактеризував як «інструментальний прагматичний підхід» до вивчення права й особистості, причому саме право стало сприйматися переважно як інструмент соціального контролю [183]. Інструментальний

підхід до правової особистості виявився найбільш орієнтованим на використання сучасної техніки управління, встановлення більш ефективних засобів контролю за поведінкою, на використання соціологічного інструментарію для перевірки ефективності норм права.

Неоціненний внесок у теорію свідомості правової особистості зробили видатні представники російської філософії й права, насамперед М.А. Бакунін, М.О. Бердяєв, С.Н. Булгаков, І.О. Ільїн, Б.О. Кістяківський, П. Сорокін, Б.М. Чичерін.

Зокрема, автор метафізичної філософії права, Б.М. Чичерін формулює таке визначення права: «право є зовнішня свобода людини, зумовлена загальним законом» [219, с. 84] і зазначає, що людському співжиттю притаманні дві протилежні тенденції: «Духовна природа особистості полягає у свободі; соціальне начало як обмеження свободи виражається в законі. Тому основне питання полягає у відношенні закону до свободи» [219, с.83]. Мислитель виступає проти змішування права й моральності, за їхнє трактування як самостійних начал, хоча юридичні і моральні закони мають спільне джерело – визнання людської особистості. На відміну від моральності, підкреслює Б.М. Чичерін, право є началом примусовим.

У розробці свого персоналістичного вчення про свободу людини М.О. Бердяєв йде далі і розрізняє поняття «особистість» та «індивід». Індивід виступає категоріє натуралістичною, біологічною, соціологічною і несвободною, а особистість – як категорія духовна, свободна. «Особистість, – підкреслював вчений, – є свобода й незалежність людини у відношенні до природи, до суспільства, до держави» [25, с. 5]. На думку автора, права людини нерідко розуміються винятково як його домагання, при цьому забувається про існування обов'язку поважати права іншого й не зазіхати на них. Це відбувається через пріоритет у нашій свідомості категорії рівності над категорією свободи, що розуміється тільки як можливість сваволі. Однак первинною є ідея свободи, достоїнства кожної людини як особистості, тобто визнання гідним не тільки себе, але й іншого [25, с. 273].

Звернення до ідейно-теоретичної спадщини вітчизняної юридичної думки кінця XIX – початку XX ст., особливо до творчості Івана Олександровича Ільїна дозволяє коротко оглянути витоки становлення поняття «правова свідомість». І.О. Ільїн розробляє фундаментальне вчення про правосвідомість, у рамках якого дає своє визначення поняття правосвідомості як «волі до права», як одночасного існування в людині моральної волі й здатності до самообмеження й самодисципліни. У фундаментальній праці «Про сутність правосвідомості» вчений визначає це поняття через категорію духу: правосвідомість є інстинктивною волею до духу, до справедливості. У книзі «Шлях духовного оновлення» правосвідомість визначається як правове почуття і стверджується, що правосвідомість не обмежується лише свідомістю, а охоплює «і почуття, і волю, і уяву, і думку, і всю сферу неусвідомленого духовного досвіду» [83]. Правосвідомість у І.О. Ільїна виступає природною суттю людини, натоміть знання законів позначається ним терміном «законосвідомість». Філософ виклав своє бачення людини з розвинутою «нормальною правосвідомістю» перш за все як «аристократа духу», який вимірює себе і життя взагалі не лише матеріальною мірою (потребами, інтересами, користю), а й гідністю, честю, совістю, правотою перед лицем Божим [82; 83].

І.О. Ільїн виділяє ознаки здорової правосвідомості, названі ним «аксіомами». Три аксіоми правосвідомості (духовне достоїнство, духовна автономія, взаємне духовне визнання людей) є ключовим пунктом творчості мислителя. Автор визначає фактори, що впливають на формування правосвідомості: у вихованні здорової правосвідомості великого значення набувають соціально-політичні, економічні й культурні фактори. Фундамент правосвідомості закладається ще в дитинстві, у родині. Аналіз побутових, соціальних явищ, оцінка, що дається їм у родині, утверджує початкові правові уявлення людини. Розмір території, щільність населення, національний склад країни, ставлення до власності й т.д. визначають часові рамки, характер зусиль, спрямованих на формування правосвідомості. Також

І.О. Ільїн підкреслює великий вплив приватної власності на правосвідомість [82].

Марксистська концепція правової особистості базується на пріоритетності таких соціальних факторів формування права, як економіка, розвиток виробничих сил і виробничих відносин, а також класовий розподіл суспільства. Згідно з радянською теорією права, правова особистість формується завдяки дії базисних, матеріально зумовлених, факторів. Серед останніх виділяються об'єктивні і суб’єктивні чинники. Об'єктивні – це умови життя суспільства, інтереси панівного класу або всього народу; ідеологічні, соціально-психологічні уявлення й вольові прагнення класів (тобто, соціальна свідомість, що виражає інтереси різних класів і верств населення). Серед суб'єктивних (тобто ідейних і психологічних) факторів підкреслюється значення правової свідомості особистості, а також формування волі класів, що мають владу або прагнуть до оволодіння нею. Нарешті, окремо виділяється формування державної волі панівного класу або всього народу, що виступає начебто завершальним і вирішальним щаблем соціального процесу формування права і створення державою правових юридичних норм [46; 66; 157]. Зокрема, Л.І. Петражицкий звертає увагу на класовий характер правосвідомості: правосвідомість заможних верств населення відрізняється від пролетарської й селянської, селянська – від міщанської та аристократичної і т.д. Більш того, «кожна родина – це особливий правовий світ, і кожний з учасників домашнього життя має своє особливе положення в пануючій у даній родині правовій психіці» [160, с.92.].

За радянських часів класовий підхід став основним для визначення суті правосвідомості. Так, визначення соціалістичної правосвідомості, дане О.А. Лукашевою, гласить: «Соціалістична правосвідомість це – форма суспільної свідомості. Правосвідомість втілює погляди, уявлення, настрої, почуття робітничого класу (усього народу) щодо характеру, сутності, принципів права й законності, раціональну й емоційну оцінку діючих норм права; переконання в необхідності перетворювати норми права в життя;

розуміння змісту й соціального значення юридичних прав і обов'язків у їхньому нерозривному зв'язку; осуд неправомірної поведінки та будь-яких фактів несправедливості, беззаконня, сваволі» [130, с.104].

У доробку найбільш відомого західного правознавця XX століття Г.Х.Л. Харта правова особистість розглядається в контексті співвідношення права й моралі, обґрунтування правових обов'язків громадянина, в рамках проблематики злочину й покарання [214]. Пізніше ця тенденція була розвинена у працях провідних сучасних теоретиків філософії права Дж. Фінніса, Л. Фуллера, Дж. Ролза та ін.

Сучасний американський політичний філософ і юрист Рональд Дворкін, великий вплив на творчість якого справили ідеї Г.Х.Л. Харта, Б. Вільямса, І. Берліна, є автором концепції «ліберального егалітаризму» [56]. Р. Дворкін розглядає правову особистість у системі понять рівності, свободи й особистої відповідальності. Сполучення зазначених факторів засноване на принципах толерантності й плюралізму. Свобода і рівність не є незалежними одна від одної, а скоріше являють собою різні поняття єдиного концептуального поля. Сполучаючи в собі теорію «природних прав» і деонтологічну концепцію справедливості, поширену у 1970-х рр. у зв’язку з появою робіт Джона Роулса, ліберальний егалітаризм в основу своєї теорії покладає концепт рівності ресурсів. Заснована на сполученні ліберального й соціалістичного підходу, концепція Р. Дворкіна репрезентує варіант перерозподілу рівних часток усього, що можуть одержати у власність люди. У центрі подібного перерозподілу є принцип рівної турботи й поваги до різних прагнень людей і уявлень про те, що становить цінність їхнього життя. Забезпечення рівності між людьми в нормативно-правовому розумінні спирається на модель ринку, доповнену інститутами оподатковування й страхування [60].

Подібні методологічні положення лежать в основі багатьох сучасних ліберальних концепцій особистості як громадянина, що в цілому й

загострило дослідницький інтерес останніх десятиліть до глибинних основ індивідуальної і соціальної свідомості.

Проблема правової особистості та правосвідомості знайшла своє відбиття в теоретичних розробках українських науковців початку XX-го століття – у працях філософів, політологів, вчених-конституціоналістів, одним із яких був Богдан Олександрович Кістяківський [94]. Термінологічним аналогом до сучасного терміну «правова особистість» у працях автора можна вважати вираз «культурна людина». Говорячи про правову державу, Б.О. Кістяківський ототожнює її з «культурним людством, яке живе в культурній спілці». Засобами досягнення цієї єдності вчений вважав: недоторканність особи (обов'язок держави перед особою); реалізацію права на народне представництво; солідарність влади і солідарність нації; участь особи у законотворенні та управлінні державою. Праці Б.О. Кістяківського набули особливо актуального звучання у зв'язку з державотворчими процесами у незалежній Україні.

Сучасні наукові джерела дозволяють розглянути феномен правової особистості у кількох площинах. Так, аналізується особистість, що виступає в правовій системі як суб'єкт взаємозв'язків з державою, з притаманними їй правовими властивостями і якостями; як об’єкт правової соціалізації, що виражається в процесі засвоєння особистістю правових цінностей; як суб’єкт правової активності.

За критерієм домінування в суспільстві норм права правова особистість виступає як особистість, що є свідомим і правочинним громадянином правової держави, а відтак категорія «правова особистість» цілком співпадає з категорією «особистість». У науковому плані в даному випадку залишається розглядати лише особистісно-індивідну структуру правового суспільства, що передбачає використання скоріше соціологічної або соціально-психологічної дослідницької парадигм.

За критерієм типовості (переважання того чи іншого типу) особистість розглядається з точки зору її поширеності в конкретному соціумі. В умовах

сьогочасної України, де відбуваються динамічні процеси становлення громадянського, політичного й правового середовища, є резон розглядати правову особистість як «особистість, дисципліновану правом». Саме таке розуміння передбачає застосування у психологічному дослідженні людини в системі права психосемантичної парадигми, якої дотримуємося ми.

Згадане вище визначення правової особистості ще на початку XX століття дав Б.О. Кістяківський: правова особистість – це не лише особистість, що наділена всіма правами й вільно ними користується, це особистість, дисциплінована правом і стійким правопорядком [94]. Вже у даному визначенні чітко постає тенденція пов’язувати правову особистість з правовою свідомістю, адже під «дисциплінованістю правом» мається на увазі усвідомлення людиною своїх особистих, соціально-групових і загальнонародних інтересів та обов'язків перед іншими людьми, соціальними групами й суспільством.

Ґрунтуючись на загальноприйнятій структурі людської особистості, яка представлена інтелектуальними, емоційними й вольовими її компонентами, правову особистість можна охарактеризувати такими підструктурами: когнітивний рівень особистості, ціннісно-орієнтовний і поведінковий [37;33;151].

Когнітивний рівень особистості передбачає діяльність правового пізнання – пізнавальну активність, спрямовану на набуття правових знань, сприйняття, засвоєння й визначення особистої значущості правової інформації для суб’єкта, а також ставлення до неї.

Ціннісно-орієнтовний рівень містить в собі компоненти, які виражають правову позицію особистості, її досвід, принципи, поняття, уявлення про право, морально-правові цінності.

Поведінковий рівень охоплює мотиви й цілі, що лежать в основі правомірної поведінки, настанови на соціально-правову активність, частотність, індивідуальний темп, інтенсивність правової та правотворчої діяльності, професійно-правову активність посадових осіб.

Правовою є особистість, яка представлена в правовому ракурсі, тобто, підпадає під дію системи соціального й нормативно-правового регулювання, згідно з чим набуває певних правових властивостей і якостей, що дозволяють їй активно включатися в політичну й соціально-правову дійсність, повноправно реалізовувати свої права й обов'язки, а також проявляти політико-правову активність з метою стійкого державного розвитку. До властивостей правової особистості відносять: по-перше, усвідомленість людиною своїх особистих, соціально-групових і загальних інтересів, що стає стимулом соціально-корисної поведінки особистості. По-друге, усвідомленість людиною обов'язків перед іншими людьми, соціальними групами й суспільством у цілому. По-третє, соціально-політичну й правову активність особистості, що виражається в її позитивній поведінці.

Сучасна особистість може розглядатися як інтегральна цілісність біогенних, психогенних, соціогенних елементів. Розглядаючи кожний з цих елементів, можна говорити про біологічну, психологічну, правову й соціальну структуру особистості досліджуваних, відповідно [176].

Саме суб'єктивну (внутрішню) сторону правової особистості, до якої в юридичній психології зазвичай відносять мотиви, цілі, ступінь усвідомлення можливих наслідків учинку й ставлення до них індивіда, ми будемо вважати областю її правової свідомості. Психосемантичний зміст правової свідомості розглянемо в подальших підрозділах, нижче ж зупинимося на змістових компонентах правової поведінки.

Таким чином, проведений у даному підрозділі аналіз показав, що історія становлення поняттєвого апарату в галузі вивчення правосвідомості суб’єкта починається зі становлення поняття «правова особистість». В межах різних соціальних і гуманітарних наук – філософії, юриспруденції, соціології – правова особистість досліджується в контексті її статусу, прав і обов’язків, взаємин із державою і досить рано починає розцінюватися як фундаментальна одиниця існування самої держави.

Репрезентована концепцією спільної солідарності в руслі соціологічного напрямку, правова особистість як концепт починає свій шлях автономізації від поняттєвого континууму суспільства. Пізніше, в інституціоналістській теорії, правова особистість розглядається в контексті ідеології соціального миру між нею і соціумом. Інструментальний прагматичний підхід соціологічної юриспруденції починає вбачати в ній об'єкт соціального контролю.

У новітні часи видатні представники російської та української філософії й права вперше вносять у трактування цього феномену поняття «дух», «свобода», «особистість», «індивід», «уявлення», «воля», «культурна людина в культурній спільноті». Західноєвропейська наука XX століття додає до цього переліку співвідношення права, моралі, рівності, свободи й особистої відповідальності.

Ми схильні кваліфікувати цей факт як перші ознаки набуття правовою особистістю ознак суб'єктності – тієї стійкої інтегральної особистісної характеристики, яка детермінує і реалізує вільний вибір людини, її здатність бути й усвідомлювати себе джерелом життєвої активності, нести відповідальність за наслідки своїх діянь. У даному конкретному випадку йдеться про початок розуміння правової особистості як суб'єкта правової свідомості.

Сучасне трактування правосвідомості є сполученням постулатів теорії відображення, правничого позитивізму та ідеології природних прав людини. Правосвідомість розглядається насамперед як відображення юридичного буття людини, як один із засобів функціонування й відтворення системи права й правопорядку. На цьому фоні залишається не розглянутою проблема репрезентації права у свідомості правового суб'єкта як діяча.

1.2. Змістова, структурна і функціональна специфіка правосвідомості

Розглянемо спочатку правосвідомість як психологічний феномен. Серед проблем, які вивчають фахівці з філософії, теорії права, соціології, психології,

педагогіки, одне з головних місць належить правосвідомості. Дослідженням проблематики правової свідомості займалися такі вчені: С.С. Алексєєв [3], П.П. Баранов [16], В.А. Бегинін, Е.А.Бєлканов [23], А.А. Бондарєв [28], В.И. Гойман [46], Н.Ю. Євплова [67], О.А. Лукашева [130], Л.Д. Мостовщиков [145], В.С. Нерсесянц [148], В.Р. Петров [162], О.Р. Смирнов [191], В.А. Суслов, Н.М. Тапчанян [198] та ін.

У будь-якому акті правової поведінки обов'язково виявляється правосвідомість особистості. Суб’єкти правосвідомості можуть відрізняться знанням або незнанням конкретної норми права, різним ступенем авторитету закону, державної влади, діяльності відповідних органів, солідарністю з діючими правовими заборонами і санкціями за їхнє порушення або ж з негативним ставленням до того й іншого, проте в кожному з цих випадків людина виступає суб’єктом правосвідомості.

«Питання в тому, якому шляху суспільного устрою буде віддана перевага, чиї вказівки й спонуки сприймуть вершителі народного життя. Тільки нормальній правосвідомості дано подолати це ускладнення, при тому через вірне розуміння природи духу й природи держави: цей дозвіл стверджує патріотизм як вірний стан духу, як необхідну основу духовного інтернаціоналізму і як живий дійсний шлях до позитивно-правової організації міжнародного братерства. Здорова правосвідомість не тільки не відкидає державного напряму думок і патріотичного почуття, але культивує ці стани як безумовно цінні й необхідні – не тільки для індивідуума, але й для всього людства в цілому»,– зазначає І.О. Ільїн [83, с. 15].

Правова свідомість являє собою особливий процес, що містить у собі, з одного боку, засвоєння людиною правового досвіду шляхом входження в соціально-правове середовище й систему соціальних зв'язків (правова соціалізація), а з іншого боку, процес активного відтворення людиною соціальних зв'язків за рахунок її активної діяльності, життєвої позиції й

активного включення у правове життя держави [43]. Норма права сама по собі як регулятор відносин не може визначити необхідну вольову активність людини, вона мусить проникнути у свідомість, опосередкуватися нею, виразитись у правомірній поведінці. Тому загальноприйнятою науковою позицією нині є та, що правова поведінка безпосередньо детермінується правосвідомістю особистості [3; 85; 114; 117; 151; 189; 221].

Правосвідомість мислиться більшістю дослідників як інтегральний феномен, що відбиває результати процесів масової правової соціалізації особистості, стан законності й правопорядку в суспільстві, потреби в зміні окремих елементів або всієї системи сформованого права, виконуючи роль найважливішого критерію у правотворчості й правозастосуванні [159; 198; 204].

Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, сукупність ідей та емоцій, в яких виражається відношення людей до правових явищ – законів, прав, обов'язків, правосуддя [169]. Під правосвідомістю також розуміють усвідомлення правової дійсності, тобто її відображення в чуттєвих і розумових образах [132].

«Найважливішими джерелами правосвідомості,– зазначає І.П. Носов,– є, по-перше, моральні істини, вироблені головним чином нормативною світською й релігійною етикою; по-друге, раціональність, що формує таку важливу сферу правосвідомості, як правова ідеологія; по-третє, суб'єктивність самобуття – одна з основних якостей сучасної людини, без якої вона не може бути особистістю» [151, с.6].

Основними властивостями правосвідомості виступають її: ідеальність, раціональність, рефлексивність, універсальність, інтенціональність, креативність, суб'єктивно-об'єктивний характер, нормативність, структурна єдність та опосредкованість мовою. Правосвідомість виступає в єдності всіх компонентів зовнішнього й внутрішнього правового досвіду людини як у даний момент часу, так і в усвідомленні єдності пережитого минулого й

сьогодення правового життя. Вона забезпечує рефлексивно усвідомлену самототожність індивіда у соціально-правовому середовищі, можливість самосвідомості, самозвіту Я у власних діях. Ідеальне у правосвідомості вбирає в себе певні образи, що підлягають матеріальній або духовній об'єктивації в процесі формування юридичних відносин між суб'єктами і конструюються людиною відповідно до її потреб, інтересів, цілей. Нормативність правосвідомості задає міру трансформацій соціально-правових явищ, а відтак – внутрішню домірність і впорядкованість суспільних відносин. Нарешті, правосвідомість опосередкована мовою. Зв'язок між мовою й правосвідомістю органічний, вони співвідносяться як форма й зміст [151, с.9-10].

Оскільки правосвідомість перебуває у прямій взаємодії з іншими формами суспільної свідомості – моральною, політичною, філософською і ін., то вона має всі якості й характеристики, властиві суспільній свідомості взагалі. Зокрема, простежується глибокий взаємозв'язок масової правосвідомості та простих норм моральності, моральної свідомості. Ця взаємодія правосвідомості й моральності, – зазначає В.А. Сапун,– має специфіку, зумовлену їхньою структурою, рівнями, характером суб'єктивних прав і обов'язків. Залежно від цього можливою є актуалізація переважно моральної свідомості (реалізація суб'єктивних прав і обов'язків переважно морального змісту) або переважно масової буденної правосвідомості (реалізація суб'єктивних прав і обов'язків переважно юридичного змісту), але в більшості випадків у реалізації права необхідна спільна участь масової правосвідомості й моральності [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Розглядаючи питання про видову диференціацію правосвідомості, С.С. Алексєєв називає такі її варіанти: правосвідомість, виражена у правовій ідеології й правовій психології; буденна правосвідомість, професійна, наукова [3]. Нині став уже набутком історії класовий підхід до класифікації суспільної правосвідомості, згідно з яким виділялася буржуазна і соціалістична правосвідомість [30].

За критерієм «індивідуального-суспільного» правова свідомість поділяється на індивідуальну, групову й суспільну. Індивідуальна й групова правова свідомість носить суспільний (соціальний) характер, у той же час, суспільна й групова не існують поза індивідуальною.

На думку В.О. Щегорцова, суспільна та індивідуальна правосвідомість співвідносяться між собою як суспільна та індивідуальна свідомість у цілому. Називаються такі їхні спільні риси: 1) одна й та сама гносеологічна основа: вони відображують суспільні явища, що мають правове значення; 2) одна й та ж соціальна основа [226]. Проте, суспільна правосвідомість не є простою сумою правосвідомостей індивідів. Між ними існує різниця і за умовами формування, і за обсягом змісту, і за основними функціями. Зокрема, індивідуальна правосвідомість, на відміну від суспільної та групової, визначається не тільки суспільним буттям, але й індивідуальним та груповим. Найближче середовище (сім'я, вулиця, трудовий колектив, навчальний заклад тощо) та специфічні умови життєдіяльності індивіда, його особистісні особливості (професія, освіта, виховання, здібності, характер тощо), накладають свій суттєвий відбиток на індивідуальну правосвідомість, роблячи її неповторною, – зазначає Р.В. Каламаж [89]. Усі ці обставини впливають на формування індивідуальної правосвідомості, визначають її специфіку.

За критерієм глибини відбиття правової діяльності виділяють три види правосвідомості: буденна (емпірична), наукова (теоретична) і професійна (спеціалізована) [34;38;153; 204].

Буденний рівень правосвідомості притаманний індивідам і соціальним групам, які реалізують правові приписи у повсякденних відносинах. Буденна правосвідомість складається стихійно під впливом конкретних умов життя, особистого життєвого досвіду й правової освіти, а відтак її основні компоненти спрямовані на засвоєння правових вимог лише настільки, наскільки вони необхідні для практичного використання в повсякденному житті. В силу того, що буденна правосвідомість є у більшості суб'єктів права,

незалежно від їхньої належності до соціальних груп, вона може вважатися масовою формою правосвідомості.

У дисертаційній роботі В.А. Сапуна простежується специфіка й супідрядність основних компонентів буденної правосвідомості. При цьому автор виступає з критикою поглядів на буденну масову правосвідомість як на потенційно дефектну, «другорозрядну» правосвідомість [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Розвинену буденну правосвідомість, на думку дисертанта, варто розглядати як необхідний і достатній рівень правосвідомості абсолютної більшості осіб, що не володіють спеціальними й теоретичними правовими знаннями, але безпосередньо реалізують свої права й обов'язки у соціальних відносинах. Необхідно розвивати компоненти масової правосвідомості до такого стану, коли з їхньою допомогою особистість без особливих утруднень зможе орієнтуватися в сфері правового регулювання, точно й без помилок реалізовувати свої права й обов'язки.

Теоретична (наукова) правосвідомість формується на базі широких і глибоких правових узагальнень, знань і спеціальних досліджень соціально-правової дійсності; вона є безпосереднім джерелом правотворчості. Наукова правосвідомість характеризує глибину пізнання правових явищ з боку вчених-юристів, політичних діячів, фахівців у галузі законодавства.

Професійна правосвідомість являє собою систему спеціалізованих правових знань, умінь, навичок, переконань, почуттів, за допомогою яких здійснюється застосування права. Професійна правосвідомість є правовою свідомістю фахівців у галузі права, вона диференціюється залежно від різних галузей правових відносин (наприклад, господарських, комерційних, цивільно-правових, кримінально-правових, карно-процесуальних). Професійна правосвідомість складається в соціальній групі юристів-професіоналів, а також в індивідуальній правосвідомості на основі юридичної практики, під впливом юридичної науки й теоретичної правосвідомості. На відміну від буденної й теоретичної правосвідомості вона може бути названа спеціалізованою правосвідомістю. Спеціалізована

правосвідомість не проникає вглиб всіх правових зв'язків і закономірностей правового розвитку. Її глибина й повнота обмежена конкретною галуззю правозастосовної діяльності, у рамках якої спеціалізована правосвідомість здатна досягти істини щодо змісту діючого права й дати правильну оцінку поведінці суб'єктів у сфері правового регулювання [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Особливості професійної свідомості, соціально-психологічного самопочуття працівників правоохоронної сфери, психологічних засобів вдосконалення їхньої діяльності детально розглядалися у дослідженнях [15;27;58;73;85;95;139;165]. Зазначимо лише, що дана тематика не входить в коло предмета нашого дослідження.

Професійна правосвідомість, її основні компоненти відрізняються здатністю до постійного розвитку в процесі правозастосовної діяльності, можливістю забезпечити подолання труднощів на тій чи іншій ділянці правозастосування. Сюди входять спеціалізовані юридичні знання, навички, уміння, правові установки, психічні якості правозастосовувача (стійка готовність), а також актуалізація цих компонентів, їхнє активне використання для можливості здійснення конкретних правозастосовних дій. Таку внутрішню налаштованість правозастосовувача на конкретні дії із застосування права, мобілізованість усіх компонентів професійної правосвідомості на здійснення активних правозастосовних дій називають ситуативною готовністю до правозастосування [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Згідно з критерієм «лояльність правосвідомості», що виражає ступінь позитивності ставлення особистості до приписів правових норм і готовність реалізації їх у власній діяльності, Є.О. Бєлканов виділяє десять рівнів лояльності правосвідомості [23, с. 74-84] – від активного позитивізму до активного негативізму. Не розглядаючи всі 10 рівнів, опишемо тільки ті, які, на нашу думку, встосовні зв’язку правової свідомості й активності.

1. Активний позитивний рівень (активний позитивізм). Для даного рівня характерне найвищою мірою позитивне ставлення до права, воно, як

правило, усвідомлене, вивляється стосовно більшості одиничних правових приписів. Дуже висока готовність до реалізації правових приписів, до захисту своїх прав і прав третіх осіб за допомогою правових процедур. Високий і ступінь довіри до правоохоронних органів. Особи, що мають подібний рівень лояльності правосвідомості, досить рідко чинять правопорушення, та й то незначні.

У точному значенні даним рівнем і вичерпується поняття правової особистості. Однак існують ще дві групи.

2. Пасивний позитивний рівень (пасивний позитивізм). Для цього рівня також характерний високий ступінь позитивного ставлення до права. Воно зазвичай усвідомлене, але при підвищеній ролі моральних уявлень. Рівень готовності до реалізації правових приписів і захисту своїх суб'єктивних прав за допомогою легальних процедур досить високий. У той же час для пасивного позитивізму характерна більш низька готовність до захисту прав третіх осіб. У цілому стосовно участі в соціальному контролі правової сфери переважає установка на невтручання або на пасивне сприяння.

3. Конформний позитивний рівень (конформний позитивізм). Цей рівень також відрізняється позитивним ставленням до права. Однак у більшості випадків він мало усвідомлений й пов'язаний солідарністю, з нормами групової моралі, що містять у собі вимоги правомірної поведінки. Висока готовність до реалізації правових приписів зумовлена насамперед впливом групи. Число й важкість правопорушень може зростати, але вони звичайно не носять навмисного характеру, за винятком деяких малозначних діянь. Готовність до захисту своїх прав за допомогою легальних процедур середня, а до участі в соціальному контролі правової сфери – низька [23].

Сучасний стан наукового пошуку в галузі правосвідомості характеризується багатоаспектністю і різноманіттям наукових парадигм, дослідницьких шкіл і течій, окремі з яких ми розглянемо нижче.

Перший напрямок утворюють дослідження, які стосуються філософських і методологічних принципів дослідження світоглядної природи правосвідомості.

У філософсько-правовій літературі правосвідомість розглядається як своєрідна репрезентація людини у світі права, що є характеристикою цілісного людського буття на рівні як індивіда, так і спільноти. Це є особлива соціальна ментальна практика, що має власну онтологію, специфіку, закономірності й механізми функціонування й розвитку, а не обмежується лише відображенням офіційних текстів і нормативів [36; 47; 74; 92].

Проводиться думка про органічну єдність свідомості й правосвідомості, оскільки взаємодія між людьми, у процесі якої створюється їх суспільно-сумісне життя, завжди підпорядкована необхідності утвердження миру й злагоди, добра й справедливості як визначальних змістовних характеристик свідомості кожної людини. На думку філософів, буденна правосвідомість є похідною від світоглядної свідомості, а саме: від міфологічного, релігійного, філософського світогляду [135; 193].

Соціально-філософський зміст правосвідомості проаналізовано у дисертаційному дослідженні В.В. Войтова. Серед найважливіших постулатів автора такі: «право – це прояв волі людини до життя у найрізноманітніших, але субстанційно головних і визначальних аспектах, властивих, з одного боку, її душевному складу, з іншого – формі суспільства, яке є умовою її розвитку і яку вона ж і створює; свобода – цілеспрямований вибір людиною з-поміж різних правових свобод, які складають її консолідовану соціально-духовну душевну сутність; обов’язок – правова воля, наслідком прояву якої є культурне, цивілізоване суспільне життя людей, тісно пов’язаних поміж собою насамперед духовними чинниками» [37].

Здійснюючи концептуально новий проект екологізації правосвідомості, автор вводить поняття «екологізації» як нової функції правової культури, сутнісним призначенням якої є забезпечення гармонійного соціоприродного гомеостазу. Екологізація має слугувати емпіричною базою для здійснення

правового виховання громадян, утвердження відповідних правових переконань, навичок, звичок, правових почуттів громадян, правотворчості і правозастосовної діяльності суб’єктів правовідносин [там само, с. 56].

Таким чином, вітчизняна філософія, юридична і соціальна психологія розставляють необхідні акценти у поняттєвому континуумі «свідомість – правосвідомість – правовий індивід». Свідомість загалом репрезентує собою сукупну духовно-пізнавальну історію людства, яка зберігається в пам’яті кожної особистості як її життєвий досвід. При тому, що кожна особистість є ні чим іншим, як носієм індивідуалізованої правосвідомості.

Будучи особливим психічним процесом, правова свідомість одночасно відображає засвоєння людиною правового досвіду і активного відтворення людиною соціальних зв'язків. Цей феномен є надзвичайно багатогранним: правосвідомість, виражена у правовій ідеології й правовій психології, буденна, професійна, наукова, масова, групова, індивідуальна. Розглядаються десять рівнів лояльності правосвідомості.

Правові ідеї, правові норми й інститути, правові вчинки, правові настанови відбивають стан правосвідомості суспільства, тоді як індивідуальна правова культура – це сукупність уявлень, усвідомленої необхідності, внутрішня потреба поведінка особистості у сфері права, яка базується на її правовій свідомості. Виходячи з цього, можна приєднатися до загальноприйнятої наукової позиції стосовно того, що правова поведінка безпосередньо детермінується правосвідомістю особистості.

На жаль, з-поміж інших, близьких за тематикою, саме психосемантичних досліджень правосвідомості у вітчизняній психології нам виявити не вдалося.

Далі ми маємо намір охарактеризувати Структуру правосвідомості в парадигмі рівневого та компонентного підходів.

Функціонуючи в суспільстві як єдина динамічна система, правосвідомість має складну будову. Елементи її соціальної структури (суспільна, групова, індивідуальна), компоненти (раціональні, соціально-

психологічні, поведінкові), рівні (масова, професійна, наукова) несуть у собі різне смислове навантаження і виконують неоднакову роль. Аналогічно з цим і дослідження правосвідомості розвиваються двома шляхами: одні з них торкаються соціальної структури першого порядку, тобто рівнів правосвідомості, інші – структури другого порядку, тобто основних компонентів, що характеризують масову правосвідомість з погляду її поточного стану.

Структура правосвідомості особистості, у першу чергу, оцінюється переважно з погляду її змісту. За цим критерієм в рамках феномена правосвідомості більшість дослідників виділяють три такі компоненти: раціональний компонент (погляди, уявлення, ідеї стосовно права); психологічний компонент (почуття, емоції, актуалізовані правом, які виражають певне ставлення до діючого або бажаного права); поведінковий компонент (установка на певну поведінку в правовій сфері, готовність діяти певним чином – у відповідності або всупереч праву) [4;15;15;27;50;58;74;77;177;**Ошибка! Источник ссылки не найден.**;191;193;197].

Неважко помітити, що даний критерій поділу базується на класичній триєдності психічних процесів: пізнання – емоції – воля. Таким чином виділяють три елементи правосвідомості: правова онтологія, правова аксіологія й правова праксеологія. Правова онтологія – це усвідомлення того, що є право взагалі й що є право в конкретному суспільстві – складається з теоретичної та практичної частин. Правова аксіологія – ірраціонально-ціннісне ставлення до права – поділяється на правову ідеологію й правову психологію. Зрештою, правова праксеологія – сукупність уявлень про шляхи й засоби впливу на правову ситуацію в суспільстві – вбирає в себе правову політику та правову установку.

Існують й інші подібні класифікації, зокрема, деякі з них включають в себе ідеологічний (ціннісний), прагматичний (раціональний) та психологічний (емоційний, нерефлексивний) компоненти [198].

Схожу точку зору демонструють дослідники, які виділяють два рівні правосвідомості за критерієм особливостей сприймання права. Традиційно в рамках правосвідомості виділяють два великі комплекси: правову ідеологію та правову психологію [3;159;228].

Правова ідеологія – це уявлення, погляди, поняття, переконання, теорії, концепції стосовно правової дійсності, тобто відносно систематизовані знання про конкретні правові явища, їхнє осмислення на досить високому, науковому рівні. Правова ідеологія відповідає рівню науково-теоретичного відображення і засвоєння дійсності. Вона характеризується цілеспрямованим, науковим або філософським осмисленням права як цілісного соціального інституту не в окремих його проявах (наприклад, у вигляді тих чи інших норм, судових рішень та ін.), а як самостійного елемента суспільства (культури, цивілізації). У сфері ідеології і через ідеологію знаходять відображення потреби й інтереси соціальних груп, націй, держав.

Правова психологія – це оцінки, почуття, емоції, настрою людей відносно правової дійсності, тобто відношення до знання про правові явища, їхнє емоційне сприйняття. Це буденний рівень сприймання права: на таке сприймання впливають звичаї, традиції, переконання, упередження, притаманні окремим соціальним групам. Це своєрідний «дух права» (С.С. Алексеєв) у народі та державних структурах, ступінь реального існування правових ідеалів і цінностей, дійсної авторитетності права, що знаходять своє вираження у соціально-психологічних феноменах: громадських поглядах та настроях, громадській думці, правових традиціях та звичаях, реально функціонуючих групових нормах, що регулюють відносини та поведінку і т. ін. [3, с. 192].

Подальше структурування виходить з існування різних рівнів розвитку правової психології: високого, середнього, низького та кримінального рівня. Високий рівень характеризується максимальною відповідністю соціально-психологічних явищ уявленням про справжнє правове суспільство та правомірну поведінку окремих членів суспільства або їх груп. Це рівень

вірогідного, стійкого відображення правової реальності. Середній і низький рівні розвитку правової психології свідчать про все більше неспівпадіння її зі справжніми правовими уявленнями, про наявність усе більшої кількості криміногенних соціально-психологічних передумов, що проявляються все частіше, ширше і глибше у протиправній поведінці членів суспільства. Кримінальний рівень правової психології притаманний злочинцям та злочинним групам.

Правова психологія, у свою чергу, існує на двох рівнях, виділених за критерієм «індивід-спільнота»: це правова психологія групи та індивідуальна правова психологія. Правова психологія групи є основною в регуляції поведінки членів групи, що виражається у санкціонуванні, заохоченні чи засудженні, забороні правомірної або, навпаки, неправомірної поведінки членів групи.

Структура правової психології групи вбирає в себе такі елементи: правова освіченість, поінформованість, правовий клімат, правовий досвід (з підструктурами правових переконань групи, групових ціннісно-нормативних орієнтацій, правової позиції та правової активності).

Правова освіченість – сукупність знань, якими володіють члени групи стосовно правової системи суспільства, ролі права та законності у житті суспільства, власних правах і обов'язках, способах їх реалізації.

Правова поінформованість – знання групою та її членами законів та інших правових настанов, як уже діючих, так і нових, що розробляються, а також уміння орієнтуватися в них при прийнятті рішень, котрі стосуються власного життя і діяльності групи

Правовий клімат – комплексний феномен у вигляді цілісної характеристики психологічної атмосфери правового життя групи. Визначальну роль у ньому відіграють групові настрої – переживання та почуття, викликані реакцією на різноманітні правові події.

Правовий досвід – особливий психолого-правовий феномен, що виникає внаслідок правових подій (динамічних, разових, повторних), котрі відбуваються у групі.

Правові переконання групи полягають у сукупному продукті окремих думок, що виникають у відповідь на правові питання та відіграють роль групового правового світогляду.

Групові ціннісно-нормативні орієнтації становлять собою соціально-психологічні норми розуміння, ставлення та поведінки у правовій сфері суспільства.

Правова позиція відображає те місце, яке займає група у системі права та відносно до неї. Позиція може бути активно-підтримуючою, правослухняною, вибірково правослухняною (активно-підтримуючою стосовно одних правових актів та засуджувальною відносно інших), правопорушною та активно-протидіючою. Забезпечує собою мотивацію відповідних вчинків.

Правова активність групової психології, що характеризує не просто відображення правової реальності у пасивних проявах групової психології, а й систему мотивацій, потреб, прагнень, творчих пошуків, бажань проявити себе у правовій системі.

Друга велика підструктура правової психології – правова психологія особистості (або індивідуальна правова психологія) – також має притаманну їй структуру, яка за формою та змістом тісно переплітається із загальною структурою особистості та її якісними характеристиками. Структуру правової психології особистості складають: спрямованість на правомірну поведінку; правова компетентність; морально-правові компоненти особистості; психофізіологічні властивості.

Правосвідомість, як групова так і індивідуальна, включає в себе всі рівні психічного (усвідомлені, малоусвідомлені, неусвідомлені та несвідомі явища) при вирішальній ролі свідомості. Свідоме, зокрема, визначає реакції групи на юридично значимі події, що відбуваються поза межами групи, це вирішується в активній чи пасивній підтримці чи засудженні таких подій.

У переважній більшості досліджень правосвідомість розглядається як сукупність психологічних компонентів, які не лише відбивають усвідомлення правової дійсності, але й впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки. Таким елементами називають: правову установку, ціннісні орієнтації, переконання, цілі, мотиви [140; 205; 228].

Під установкою розуміється сформована на основі минулого досвіду схильність сприймати й оцінювати певний об'єкт певним чином і готовність діяти відповідно до цієї оцінки. Динамічний енергетичний характер відрізняє установку від оцінного ставлення, яке саме по собі залишається споглядально-емоційним. Коли об'єктом установки служать різні правові цінності, говорять про правові установки. У сукупності установки організуються в систему ціннісних орієнтації. Сутність установки в правовій сфері визначається як схильність особистості до сприйняття змісту норми права, його оцінки, готовність до здійснення вчинку, що має юридичне значення, або ж як імовірність того чи іншого варіанту поведінки (діяльності) у сфері правового регулювання [228].

Функцією установки особистості на соціально-правову активність є регуляція поведінки, діяльності у правовій сфері громадського життя. «Норми права відрізняються від інших соціальних норм формальною визначеністю, стабільністю, у них наявний лаконічний опис загальних ситуацій, вимоги, адресовані особистості, у них виражені потреби суспільства, є зразок належної поведінки, якому необхідно сдідувати. Тому елемент належного в правовій установці часто висувається на перший план. Поза межами правового регулювання людина може виявити більшу самостійність, ніж у правовій сфері»,– зауважує Н.В. Щербакова [228, с.15].

Крім того, правова установка являє собою готовність особистості виявити активність в галузі пізнання, застосування, реалізації права, а також у правотворчості, це «налаштованість» всієї структури правосвідомості, всіх її елементів таким чином, щоб особистість змогла виконати нормативні приписи. Дослідження правової установки нерозривно пов'язане із

проблемами аналізу правосвідомості, правомірної поведінки, соціально-правової активності. Цей зв'язок полягає в тому, що правова установка виступає як імовірність переходу активності правосвідомості у правову активність особистості. Установка на правомірну поведінку розглядається як потенційне позитивне начало в людині і скоріше як мета правового виховання, аніж наявна реальність [114].

Першу класифікацію правових установок запропонувала Н.В. Щербакова. Як зазначає дослідниця, критеріїв типологізації установок багато і вони залежать від розподілу права на галузі, від ступеня юридичної чинності джерел права, від груп суб'єктів права, від тривалості їхньої дії, від ступеня їхньої фіксованості (визначеності), від типу ставлення особистості до права (активно-позитивні, позитивні, байдужні й негативні), за мотивами правової поведінки (суспільні й особисті, позитивні або негативні) і т.п. [228].

Ціннісні орієнтації – це стійка система установок, певним чином орієнтована на соціальні цінності, яка спрямовує поведінку людей стосовно цих цінностей в умовах їхньої складної взаємодії. Домінуючі установки утворюють спрямованість особистості, визначають її життєву позицію й характеризують змістовну сторону ціннісних орієнтації.

Правова орієнтація є інтегрованою сукупністю правових установок індивіда або спільноти, яка безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях. Таким чином, регулятивна функція права здійснюється за допомогою правових установок і орієнтації, що синтезують і стабілізують всі інші джерела правової активності.

Одна зі структур правосвідомості запропонована у дисертаційному дослідженні І.П. Носова. Тут найпершим шаром виступають вихідні смислозначущі константи (ідеї, образи й цінності природного права), представлені у психіці людини як своєрідні норми громадського життя, порівняно часто засвоювані на інтуїтивному рівні. Другим шаром виступає

сукупність евристичних юридичних ідей, образів і цінностей у їхній кореляції із уже існуючими у свідомості смислозначущими правовими константами. І, нарешті, третім шаром є сукупність інформаційно обробленого й відрефлексованого юридичного матеріалу на основі наявного морального й осмисленого досвіду правового буття людини. У цьому шарі й перебувають світоглядні орієнтири її соціально-правової діяльності [151].

У дисертаційному дослідженні Н.М. Тапчанян виявленні й систематизовані окремі елементи індивідуальної правосвідомості, проаналізовані фактори, що формують правову культуру й правосвідомість громадян. Доведено пряму регулятивну роль правосвідомості, зокрема, правової установки, у правовій поведінці особистості й соціальної групи. Показано, що найбільш негативною установкою російської масової правосвідомості є правовий нігілізм, у якому тісно переплетені правова непоінформованість, скептичні стереотипи й упередження, невір'я в право й закон [198].

В окремих дослідженнях має місце аналіз елементів суспільної й індивідуальної правосвідомості як механізмів правомірної поведінки. Так, у дисертаційному дослідженні О.Р. Смирнова зроблено спробу співвіднести правомірну поведінку й конкретні соціальні цінності, які розглядаються як регулятори першої. Поняття «механізм правомірної поведінки» автор розглядає на структурному і функціональному рівнях детермінації. При цьому до структурного рівня відносить стимули, установки, мотиви, що утворюють алгоритм трансформації суб'єктивних передумов в об'єктивну реальність. Функціональний рівень механізму правомірної поведінки представлений в дисертації такими факторами регуляції, як правові приписи й приписи інших соціальних норм. У якості основної світоглядної детермінанти правомірної поведінки О.Р. Смирновим уперше розглядається феномен правового ідеалу як концентрованого втілення, квінтесенції правової ідеології й правової культури особистості. Під правовим ідеалом розуміється, з одного боку, мета діяльності правового суб'єкта, що

досягається правомірністю поведінки, а з іншого – цінність, що містить у собі знання про шляхи власної самореалізації. Автор описує такі перехідні між свідомим і несвідомим елементи правосвідомості, як базовий стереотип правосвідомості, неактуалізовані уявлення, актуалізовані уявлення, «рудименти» правосвідомості. Для досягнення цілей правового регулювання найбільш доцільним видом є правомірна поведінка, зумовлена звичною мотивацією [191].

Одним з аспектів правосвідомості вважається громадська думка про право. Вона виражає сформовані в даному середовищі уявлення про законність, справедливість, ефективність діючих юридичних норм. Незважаючи на те, що правосвідомість не рівнозначна громадській думці, остання виступає в якості одного з найважливіших показників змісту й характеру існуючих правових уявлень [159].

Загальна конфігурація правосвідомості, а також взаємодія негативних і позитивних її елементів утворюють спрямованість правосвідомості особистості – сукупність психологічних та ідеологічних елементів правосвідомості, які виявляються в готовності особистості до певного виду правової поведінки (правомірної або протиправної) [133].

Нижче подається огляд наукових джерел, в яких розкривається функціональне призначення правосвідомості особистості.

У більшості сучасних досліджень суспільна роль правосвідомості розглядається в контексті реалізації притаманних їй функцій. Будучи психологічним феноменом, а відтак і духовним суспільним началом, правосвідомість чинить істотний вплив на суспільні відносини, правову поведінку і є одним із провідних факторів розвитку правової активності особистості.

У спеціальній літературі висвітлюються різні функції правосвідомості особистості. Так, згідно з інформаційним і діяльнісним підходами, розглядаються такі функції, як відображення, пізнання, правового мислення, оцінна, орієнтувальна, регулююча, праксеологічна (функція досвіду),

прогнозуюча, моделююча, конструктивна і деструктивна, цілеспрямовуюча, евристична, мотиваційна, комунікативна, трансформаційна; за структурою особистоті виділяють емоційну функцію, інтелектуальну, вольову і т. ін.

У науковій літературі прийнято розрізняти пізнавальну, оцінну й регулятивну функції правосвідомості, під якими розуміють основні напрямки її впливу на соціальне життя [1;173;177;177]. Зокрема, у фундаментальній колективній праці Д.О. Александрова, В.Г. Андросюка, Л.І. Казміренко та ін. [2] знаходимо аналіз правосвідомості з позицій системно-структурного підходу, розробленого ще у 1970-х роках О.Р. Ратіновим, який поєднав у собі функціональну структуру і компонентний склад правосвідомості [177].

Пізнавальну функцію правосвідомості співвіднесено тут з інтелектуальними компонентами психічного, результатом її функціонування є правова підготовка, а емпіричними показниками функціонування – юридичні знання та вміння ними користуватися. Дана функція полягає в сприйнятті й осмисленні правових явищ, у залученні суб'єкта до юридичних знань, легітимних соціальним норм і культурно-правових цінностей. Пізнавальній функції відповідає наявність певної суми юридичних знань і вмінь, або правова підготовка. В основі будь-якої соціально-пристосувальної діяльності лежить мінімальна сума знань про її об'єкти та об'єктивні умови. Це повною мірою стосується і правової сфери. Проте, правова підготовка не вичерпується лише формальними юридичними знаннями, тому рівень правових знань та вміння застосовувати їх на практиці піддаються емпіричній перевірці з відносним ступенем вірогідності,– застерігають фахівці [2].

Оцінна функція правосвідомості відповідає інтелектуально-емоційним компонентами психічного. Результатом її функціонування є ціннісне ставлення до права та практики його застосування. Емпіричними показниками функціонування – оціночні судження, погляди. Оцінна функція правосвідомості виражається в тому, що суб'єкт дає оцінку юридично значущим подіям крізь призму наявних у нього правових уявлень. «Відомо,

що в суспільній та індивідуальній свідомості цінності організовані в ієрархічну структуру – шкали цінностей, визнаних у даній спільноті й прийнятих індивідом. Невідповідність цих шкал одна одній є джерелом конфліктів і передумовою відхильної поведінки, з погляду тієї спільності, чия система цінностей порушена даним поведінкам. Якщо у праві ієрархія цінностей запропонована однозначно й закладена в самих нормах, то у правосвідомості право і його застосування самі розглядаються як певні цінності і викликають до себе ставлення, які можуть не збігатися в різних групах і відхилятися від пануючих у суспільстві оцінок»,– пише О.Р. Ратінов [177, с. 56].

Дана структура правосвідомості функціонально представлена такими основними типами оцінних ставлень: до права (до його принципів, інститутів, норм); до правоохоронних органів та їх діяльності; до правової поведінки інших людей; до власної правової поведінки (правова самооцінка). За визначенням, сфера правових оцінок, порівняно з правовими знаннями, дещо важче піддається емпіричному виявленню та потребує використання більш складних методик [там само]. О.Р. Ратінов тут зауважує: «Однак самі по собі ціннісні відносини, як інтелектуально-емоційні утворення, ще не реалізуються в практиці без пускових рушійних механізмів діяльності. Таку роль виконує вольовий компонент, що формує готовність діяти в певному напрямку. Включення цього компонента приводить до інтелектуально-емоційних вольових утворень – соціально-правових установок» [177, с. 211]. Відтак, актуалізується третя, регулятивна функція правосвідомості

Регулятивна функція правосвідомості співвідноситься з інтелектуально-емоційно-вольовими компонентами психічного, результатом її функціонування є правові установки та орієнтації, а емпіричними показниками функціонування – поведінкові позиції (рішення). Основне завдання регулятивної функції – це подолання асоціальної деструктивності людини у правових відносинах. Реалізується дана функція за рахунок соціально-правових установок та ціннісних орієнтацій. Відомо, що під

соціальною установкою мається на увазі сформована на основі попереднього досвіду схильність сприймати та оцінювати певний предмет певним чином і готовність діяти відносно нього відповідно до цієї установки. При цьому, коли об'єктом установки стають різноманітні правові цінності, говорять про правові установки. Правова орієнтація – це інтегрована сукупність правових установок індивіда або спільноти, що безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях.

«Однократна оцінка навіть найгострішої конфліктної ситуації дає більш-менш точне уявлення лише про ієрархію окремих конфліктуючих цінностей, указуючи тільки на перевагу в даній ситуації однієї над іншою. Про включенність цих переваг у мотиви можливої поведінки за таким статичним показником судити ще не можна. Тут поки що ми маємо справу з оцінним ставленням, а не з установкою як вольовою готовністю. Про наявність останньої свідчать стійкість поведінкових позицій, незалежність прийнятих рішень від впливів, що збивають, від перешкод. Відмітна риса вольової дії – здатність переборювати бар'єри, перешкоди. Звідси висновок, що індикатором установки може служити завадостійкість, непіддатливість збиваючим впливам, як зовнішнім, так і внутрішнім,– пише О.Р. Ратінов [177, с. 212-213].

Відомо, що за допомогою зазначених основних функцій правосвідомість формує правовий компонент світогляду суб'єкта і задає орієнтири його соціально-правової діяльності [151]. Проте поряд з цим називають додаткові функції. Прогностична функція правосвідомості полягає в можливості передбачення, пророкування майбутнього стану правової системи. Функція моделювання виражається в можливості формувати відповідні моделі суспільної поведінки [177]. Комунікативна полягає в тому, що правосвідомість служить важливою ідеально-духовною основою для соціальної взаємодії, встановлення й підтримки контактів, передачі необхідної інформації й свідомого керування людьми.

Крім уже описаних, фахівці виділяють нормалізаційну функцію правосвідомості: «правосвідомість носить риси нормативності: вона має інформаційне й ціннісно-орієнтаційне значення в суспільному житті» [2, с. 202]. Дійсно, правосвідомість є осмисленням, усвідомленням соціально-правової дійсності. Для нього характерне визнання соціальних норм (бажаних стандартів, еталонів поведінки).

До цього переліку С.М. Братусь додає ще дві функції правосвідомості: по-перше, це функція потужного ідеологічного фактору (джерела формування норм права) і, по-друге, функція оцінного критерію (усвідомлення справедливості або несправедливості діючого права) [31].

Аналіз теоретичних джерел дозволив нам доповнити список функцій правосвідомості функціями, латентно присутніми в деяких наукових текстах, проте не достатньою мірою прописаними. Це функції: інтегративна, диференційна та інтенційна. Пояснимо їхню суть.

Правосвідомість вбирає в себе всі теорії, ідеї, почуття, уявлення, цінності, очікування, настрої, що складаються у різних індивідів і соціальних груп на основі їхнього включення в систему правовідносин. Ця її особливість дозволяє говорити про інтегративну функцію правосвідомості.

Від функціонуючих у суспільстві, не завжди схожих між собою, уявлень про право, різних правових менталітетів безпосереднім чином залежить зміст і характер правового процесу. Тому правосвідомість характеризує все різноманіття духовних утворень, що визначають різну здатність людей до існування в правовій сфері. У цьому ми вбачаємо диференційну функцію правосвідомості.

Інтенційна функція пояснюється тією особливістю правосвідомості, що через неї одночасно здійснюється рефлексія й споглядання. У першому випадку вона пізнає саму себе, визначає власний рівень розвитку, а в другому – відбувається правове усвідомлення юридичної матерії. Ключовий пункт правосвідомості – це усвідомлення людьми цінності права й одночасно

уявлення про діюче право, про те, наскільки воно відповідає вимогам розуму й справедливості, правовим цінностям, ідеалам.

Правосвідомість – це саморефлексія, відображення юридичної дійсності крізь призму індивідуального інтересу. Тому правосвідомість виступає як елемент мотивації дій індивіда, соціальних груп відповідно до норм права, тобто виконує мотиваційну і рефлексивну функції.

Прогностична функція правосвідомості полягає в тому, що вона здатна випереджати практику, прогнозувати розвиток тих чи інших процесів у сфері права, вона, по суті, є результатом і одночасно процесом відбиття й засвоєння юридичної дійсності з урахуванням інтересів людей.

Нарешті, правосвідомість виробляє свій категоріальний, понятєвий апарат, який характеризує правову реальність, тому можна виділити ще й притаманну їй функцію терміногенезу.

Правосвідомість також виступає джерелом, що викликає переконану внутрішню готовність громадянина в процесі реалізації правових норм [169, с. 26 - 27], тобто виконує функцію формування психологічної настанови.

В окремих джерелах виділяється правотворча функція правосвідомості, згідно з якою правосвідомість є джерелом права, правові нормативні акти виступають як форма зовнішнього виразу правосвідомості суспільства і законотворчих органів держави. Правові принципи, що є результатом правосвідомості, визначають основні якості норм права, форми і засоби правового регулювання [89].

Роль професійної правосвідомості як суб'єктивного засобу правового обґрунтування поведінки суб'єктів у сфері правового регулювання розглядається також у трьох її функціях: пізнавальній, оцінній й конкретизаційній. У правозастосуванні функції професійної правосвідомості та її окремих компонентів проявляються залежно від діяльності професіонала у різних стадіях правозастосовного процесу. При цьому загальне значення професійної правосвідомості полягає в тому, що за її допомогою дається правове обґрунтування поведінки суб'єктів безпосередньої реалізації права.

Професійна правосвідомість виступає тут із суб'єктивного боку як інструмент реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, тому що останні не можуть в цьому випадку реалізуватися безпосередньо, тобто без допомоги професійної правосвідомості, яка опосередковує здійснення права у поведінці суб'єктів [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Дещо інший, деонтологічний, підхід до визначення функцій професійної правосвідомості пропонують П.Д. Біленчук і С.С. Сливка [26]. Згідно з ними, професійна правосвідомість виконує функцію вироблення індивідуальної правової концепції юриста, яка допомагає дотримуватися вивіреної власної лінії у правовому полі. Друга – це функція формування почуття правоти і справедливості (гарантує йому об'єктивність і справедливість у прийнятті рішень). Третьою функцією є забезпечення свободи прийняття рішень (зовнішні сили не повинні впливати на юридичну практику). Функція реалізації внутрішнього імперативу службового обов'язку юриста дає можливість юристові показати себе у справі, виявити свої потенційні здібності, вміння та навички. Завдяки функції вироблення активності в роботі і досягненні мети діяльність юриста набирає активного характеру, підкреслює його домагання. Функція формування професійно-юридичної думки сприяє утворенню чіткої установки, яка в потрібний момент реалізується. На основі цього з'являється нова функція – вироблення професійних звичок. Функція застереження від правового нігілізму не допускає свідомого ігнорування юристом норм права та моралі. Саме за цих умов він відчуває всі цінності права, вірить у їх могутність щодо регулювання суспільних відносин. Таким чином виявляється така функція, як забезпечення подолання прогалин у законодавстві, адже законодавець не може передбачити усі без винятку можливі прецеденти, тому юрист зобов'язаний спрямувати свою правосвідомість на встановлення справедливості. Звичайно, для цього потрібна активізація інтелектуальної діяльності, тобто реалізація ще однієї функції [26]. У цілому можна сказати,

що реалізація функцій правосвідомості дає можливість виявити всі особистісні професійно-моральні якості правника.

Таким чином, у цьому підрозділі роботи були розглянуті елементи структури правосвідомості (суспільна, групова, індивідуальна) та її рівні (масова, професійна, наукова). Структура змісту правосвідомості включає в себе раціональний компонент (погляди, уявлення, ідеї стосовно права); психологічний компонент (почуття, емоції, актуалізовані правом, які виражають певне ставлення до діючого або бажаного права); поведінковий компонент (установка на певну поведінку в правовій сфері, готовність діяти певним чином). У переважній більшості досліджень правосвідомість розглядається як сукупність таких психологічних компонентів: правова установка, ціннісні орієнтації, переконання, цілі, мотиви, ідеї та образи права, правові приписи та правовий ідеал. Окремим аспектом правосвідомості вважається громадська думка про право. Проаналізовані феномени дозволяють говорити про складну архітектоніку правосвідомості і неповноту наукових знань про окремі елементи її структури.

Також у підрозділі було розглянуто існуюче на сьогодні велике різноманіття функцій буденної правосвідомості (загальним числом 26): це функція відображення, пізнання, правового мислення, оцінна, орієнтувальна, регулятивна, праксеологічна, прогностична, моделююча, конструктивна і деструктивна, цілеспрямовуюча, евристична, мотиваційна, рефлексивна, настановча, комунікативна, трансформаційна, емоційна, інтелектуальна, вольова, нормалізаційна, ідеологічна, диференційна, інтенційна, терміногенна. У межах деонтологічного підходу до визначення функцій професійної правосвідомості юриста також виділено 10 специфічних функцій. Кожна з них може бути предметом розгляду окремого дослідження психосемантичного напрямку, адже кожна функція усвідомлюється людиною і існує у суб’єктивній семантиці індивіда у вигляді значеннєвих і смислових систем.

1.3. Основні засади становлення правосвідомості в онтогенезі

У вітчизняній психології 80-х років минулого століття виокремлюється самостійний напрямок прикладних досліджень – психологія правової соціалізації та правового виховання. Більшість дослідників цього напрямку акцентують увагу на вивченні механізму правового виховання, на формуванні правосвідомості школярів і молоді [66;78;127; 166].

Теоретичні питання ефективності правового виховання й правової активності детальним чином були розроблені В.В. Головченко[50]. Наприкінці 1990-х років І.А. Кригіна [112] започаткувала спробу системного аналізу правової культури й правового виховання з метою з'ясування їхньої ролі в соціальному й правовому просторі суспільства, де найважливішими факторами формування особистості розглядалися соціально-правова активність і правова соціалізація особистості. Разом з тим автором було визначене значення правовиховного процесу у формуванні правомірної поведінки й соціально-правової активності людини.

Проблеми правової активності й правового виховання неповнолітніх були всебічно досліджені в роботах С.В. Юшина [237]. Н.Ю. Євплова, досліджуючи правову свідомість молоді, зробила висновок про те, що головним засобом усунення дефектів правової свідомості молоді в Росії може бути розробка й реалізація федеральної програми правового виховання молоді [67]. Л.Д. Мостовщиков з’ясував роль правової свідомості в системі регуляторів соціальної поведінки особистості, у тому числі й суб'єкта освітнього права [145].

Загальновизнано, що психічний розвиток окремої особистості апріорі виступає як соціальний процес. Дитина вступає у світ цінностей, підтримуваних системою соціальних норм, приписів, заборон і санкцій, які забезпечують можливість стабільності даної соціальної системи. Саме в ході спілкування, співробітництва та спільної діяльності дитини зі світом

дорослих відбувається все більш глибоке засвоєння й оволодіння культурними цінностями.

Л.С. Виготський, попри те, що спеціально не розглядав психологію юнацького віку, тим не менш не включив юність до дитячого віку, чітко відмежувавши дитинство від дорослості. Вчений зазначив, що період від 17-18 років являє собою скоріше початкову ланку в ланцюзі дорослого віку, ніж завершальну ланку в дитячому розвитку [40; 41]. Отже, на відміну від усіх попередніх концепцій, де юність традиційно залишалася в межах дитячого періоду, вона вперше була визначена Л.С. Виготським як початок зрілого життя.

Важливо, що психологічний зміст ранньої юності пов'язаний з розвитком самосвідомості, рішення завдань професійного самовизначення й вступу в доросле життя. У цей період юнак стверджує себе в обраній справі, освоює професію, і саме в період пізньої юності розпочинається професійна підготовка. М.Я. Виленский і Р.С. Сафін підкреслюють, що в юності людина максимально працездатна, витримує найбільші фізичні й психічні навантаження, найбільш здатна до оволодіння складними способами інтелектуальної діяльності. Легше всього здобуваються всі необхідні в обраній професії знання, уміння й навички, розвиваються необхідні спеціальні особистісні й функціональні якості (організаторські здатності, ініціативність, мужність, винахідливість, чіткість й акуратність, швидкість реакцій й ін.) [36].

Центральними психічними процесами раннього юнацького віку є розвиток свідомості й самосвідомості як найбільш значих, базових дефініцій психіки індивіда. Завдяки розвитку свідомості в юнацтва формується цілеспрямована регуляція відношень до навколишнього середовища, до себе самих і до своєї діяльності [75]. Крім того, до новоутворень юності І.С. Кон відносить розвиток самостійного логічного мислення, образної пам'яті, індивідуального стилю розумової діяльності, інтерес до наукового пошуку [101]. Найважливішим новоутворенням цього періоду є самопізнання і його

суть – адекватна установка стосовно самого себе. Вона включає пізнавальний елемент (відкриття свого "Я"), понятійний елемент (подання про свою індивідуальність, якості й суть) і оцінно-вольовий елемент (самооцінка, самоповага). Розвиток рефлексії, тобто самопізнання у вигляді міркувань над власними переживаннями, відчуттями й думками спричиняє критичну переоцінку цінностей, які склалися раніше, і сенсу життя [59].

Традиційно юнацький вік розглядався в контексті завершення, згортання процесів психічного розвитку й характеризувався як найбільш відповідальний і критичний період онтогенезу. Аналіз психологічної літератури показав, що останнім часом у вітчизняній психології знаходить поширення концепція безперервного розвитку, згідно з якою розвитком є еволюційно-інволюційний поступальний рух, що не припиняється до кінця життя. Це дозволило припустити: якщо психічний розвиток триває протягом всього онтогенезу і його показниками є психічні новоутворення й особливості, специфічні для кожного вікового періоду (що знайшло відбиток в численних періодизаціях вікового розвитку), то періоду юності, що характеризується інтенсивним розвитком всієї структури особистості й інтелектуальної системи, зокрема, також властиві специфічні психічні новоутворення й психічні особливості. Дослідження показали, що в юнацькому віці відбувається подальший психічний розвиток людини, складне переструктурування психічних функцій усередині інтелекту, змінюється вся структура особистості у зв'язку із входженням у нові, більше широкі й більше різноманітні соціальні спільноти [101].

Протягом всього життя відбувається засвоєння правових цінностей, правових норм, стандартів правової поведінки. Відомо, що дитина одержує перші юридичні уявлення з казок, у рольових іграх набуває поняття про функції права і його представників і поступово формує хоча й примітивну, дитячу, але власну картину правового життя. З віком, у міру розширення кола спілкування, ускладнення діяльності й виконуваних ролей відбувається інтенсивне збагачення й розвиток цієї сфери свідомості [2].

У підлітковому, ранньому юнацькому віці, в міру збагачення і все більш глибокої інтеріоризації, ціннісно-нормативна система особистості набуває все більшої самостійності і незалежність від зовнішніх впливів. Вона починає виконувати функцію своєрідного фільтру впливів об'єктивних обставин. Фактори внутрішньої детермінації поведінки з часом починають набувати все більшого значення. Людина вже не тільки й не стільки пристосовується до наявних обставин, скільки добирає й перетворює їх в бажаному для себе напрямку, згідно з власною концепцією прав і обов'язків, можливих і очікуваних санкцій.

Вивчення закономірностей становлення особистості в ранньому юнацькому віці як періоді інтенсивного інтелектуального розвитку, формування навчально-професійної діяльності, входження в нове, доросле життя дозволяє говорити про вагомі психологічні передумови розвитку і становлення правосвідомості студентів коледжів.

У шістнадцять років у психіці юнака (у порівнянні з підлітком [21],) уже відновлюється рівновага, бунтівливість поступається місцем внутрішньої самостійності, емоційної врівноваженості, товариськості й спрямованості в майбутнє [13]. Однак, як зазначає багато дослідників, на шістнадцятому році життя ще досить довго зберігаються прояви максималізму – завищеного, нереального ідеалу – будь-яка дійсність може здатися похмурою, породжувати песимізм і розпач [1].

А.О. Реаном запропоновано вікову періодізацією, згідно з якою вік студентів коледжів відповідає періоду ранньої дорослості [179, с. 90].

Згідно з усталеною традицією вікової періодизації у вітчизняній психології цей вік, зазвичай, співвідноситься з періодом ранньої юності [39; 118]. Нижнім своїм порогом цей віковий період практично співпадає з підлітковим періодом, поряд з тим, хронологічні межі юності останніми роками все більше осцилюють, що пояснюються як прискоренням фізичного та статевого дозрівання, так і подовженням періоду навчання, що призводить до пізнішого дорослішання. Період ранньої юності визначається як перехідний

від дитинства до дорослості, який супроводжується психологічною перебудовою, тісним чином пов'язаною з соціальним оточенням, від реальностей якого і залежить становлення особистості [96, с. 27]

У науковій літературі стосовно соціальної когорти студентів коледжів переважають дослідження, присвячені аналізу основних психологічних та, зокрема, вікових особливості інтелекту, вольової та емоційної сфер. Особливості професійної свідомості та мислення в ранньому юнацькому віці були предметом досліджень Є.О. Клімова [96], особливості професійного мислення розроблялися І.В. Успенським [207]; особливості часової транспективи особистості студентів коледжу розкриваються в дослідженні М. В. Горбачової [52].

Чимало праць присвячено психолого-педагогічним аспектам становлення особистості студента коледжу, а саме: факторам соціально-психологічної адаптації студентів коледжу до нових умов навчання [202]; особливостям самостійної роботи при вивченні тих чи інших дисциплін [106]; індивідуально-психологічним особливостям [32]; детермінантам мотивації досягнення [223].

Узагальнити огляд наукових джерел можна в таких тезах. У галузі навчання та професійного становлення студентам коледжів властива активність і відкритість в спілкуванні; орієнтація на соціальне схвалення; загальна нормативність поведінки; низький рівень розвитку соціального інтелекту, компенсований характеристиками загального інтелекту – кмітливістю і швидкою научуваністю.

При цьому для багатьох студентів коледжів характерні:

- відтерміноване професійне самовизначення в силу раннього і психологічно не обгрунтованого вибору навчального закладу;
- лінощі і низька мотивація навчання;
- психологічно необгрунтований вибір професії;

- зовнішній локус суб'єктивного контролю над поведінкою в сфері невдач, сім'ї та здоров'я при внутрішній атрибуції в галузі досягнень і міжособистісної взаємодії;
- домінування стратегій уникнення невдачі в навчальній діяльності; незначна вага до мотивів успіху.

Обгрунтовуючи генезис когнітивних складових правосвідомості студентів педагогічних вузів, Г. Р. Фаттахова приходить до висновку про те, що при адекватних умовах формування різних видів діяльності правосвідомість формується саме в юнацькому віці. «Когнітивні складові правосвідомості студентів є формою позитивної активності, спрямованої на вирішення проблемних ситуацій, що виникають в процесі навчання і виховання, внутрішній зміст яких складають духовні і ціннісні орієнтації особистості людини » [208, с. 7].

Накопичений емпіричний і теоретичний досвід дозволяє стверджувати, що період юності є сензитивним для розвитку основних соціогенних потенцій особистості, а навчання в школі, коледжі, вузі створює умови для розвитку всіх рівнів психіки. Стосовно контексту нашого дослідження можна стверджувати, що під час навчання в коледжі (особливо, коли в ньому створені відповідні умови для правового виховання) цілеспрямовано формується правова свідомість.

Початково зовнішні, нормативи належної поведінки під впливом наслідування поведінкових зразків, навчання, санкцій та інших соціальних феноменів інтеріоризуються, інкорпоруються у свідомість особистості, оформлюючись у певну ціннісно-нормативну модель. Цю модель О.Р. Ратінов розцінює як «продукт індивідуального досвіду особистості й колективного досвіду макро- і мікросередовища, сприйнятого через зразки поведінки й систему значень» [177, с. 180]. Завдяки їй формуються перші елементи правової культури.

Молодь є особливим суб'єктом-носієм правосвідомості, специфіка якого зумовлена віковим критерієм. Правосвідомість молодих людей

визначається їхньою загальною соціальною спрямованістю, структурою ціннісних орієнтації особистості, зокрема, моральними установками. Істотний вплив на становлення й розвиток правосвідомості молоді чинять такі макросередовищні фактори: соціально-економічні, соціально-політичні, духовні умови життєдіяльності суспільства; та мікросередовищні: сім'я, рід, групи спілкування [66].

Основу вибірки нашого дослідження складає студентство коледжів – покоління нового типу, звільнене від ідеологічного засилля й догматизму, розкуте у своїх думках і переконаннях, у словах і вчинках, прагматично налаштоване, сензитивне до нових цінностей [194]. Студент є носієм усіх основних характеристик і проблем молодіжного середовища, з усіма його суперечностями і кращими якостями. Це найбільш чутлива до змін категорія населення, у якої здійснюється ґрунтовний особистісний і соціальний розвиток, відбувається інтенсивне формування світогляду, засвоєння соціальних цінностей і правових норм.

Рівень правосвідомості студентів, як і рівень їхньої правової культури в цілому, диференціюється залежно від віку і спеціалізації навчання. Правові знання здобуваються студентами двома основними шляхами – життєвим й учбово-професійним. Так, за даними опитувань О.В. Кудряшова, у більшості російських студентів (близько 90%) переважає буденна правосвідомість. У цілому, у студентів-юристів рівень правової свідомості вищий, ніж у студентів інших факультетів, що цілком природньо. На питання про те, який із соціальних регулятивів найбільш важливий для студентів – мораль або право, близько половини респондентів визнали мораль і право тотожніми категоріями соціального регулювання власної поведінки. Крім того, до 90% респондентів уважають судову владу корумпованою; менше половини відчувають сили захищати свої інтереси правовими засобами; понад 60% готові виступити свідками в суді [115].

Більш докладно проблематику правосвідомості молоді вивчила українська дослідниця І.А. Дідук. Нею було проаналізовано психологічні

особливості відображення сучасним студентством об'єктивної правової реальності, що дало змогу провести семантичну інтерпретацію правових уявлень студентів і виявити структуру категоризації їхніх правових уявлень [63]. Які ж значущі правові уявлення притаманні сучасній студентській молоді? Студенти пов'язують право насамперед із законом (72,2% опитаних), поліцію – з контролем (75%), а права визнають за цінність (72,2%). Вони також переконані, що злочин має бути покараним (77,8%), обов'язок є необхідністю (72,2%), Конституція захищає їх права (75%), а більшість у них асоціюється з єдністю (75%). Як свідчить аналіз суджень студентів, особа насамперед розв'язує проблему узгодження власних настанов із соціально-правовими вимогами. При цьому логіка узгодження демонструє яскраву тенденцію до узалежнення від правових норм, однак таке підпорядкування є досить суперечливим. По-перше, студенти не так поціновують правові засади соціальної взаємодії, як визнають владно-державницьку природу підпорядкування законові; по-друге, забезпечення дієвості закону вони пов'язують не з повагою і довірою, а з контролем правоохоронних органів (страхом бути покараним); по-третє, випробувані хоч і визнають потребу виконання обов'язку, але переживають відчуття «залежності», «безправності» замість усвідомлення потреби жити в злагоді, що неможливо без взаємних зобов'язань [63].

Більшість молодих людей має рівень інтуїтивного усвідомлення та осмислення права, у них спостерігається шаблонність мислення, звуженість, деформованість логіки правових явищ, перенасиченість абстрактними константами та прояви особистісного неприйняття. Такі уявлення ґрунтуються на засвоєних особою схемах сприйняття та оцінювання, що відображають неусвідомлення нею адекватних мотивів підпорядкування праву і, відповідно, відсутність особистого розуміння. І лише у 19,9% респондентів пояснення зв'язків характеризуються розумінням логічності перебігу правових явищ, причинно-наслідковістю, доцільністю і самоосмисленням ситуації.

В цілому, автор доходить трьох важливих висновків: по-перше, у свідомості респондентів правові уявлення репрезентуються в загальноприйнятій площині суспільно-правових норм; при цьому існує загальна орієнтація на дотримання існуючих правил, а якщо бути точним, тяжіння до узалежнення, навіть покори. По-друге, сформована в студентів система правових уявлень репрезентується на рівні стереотипів, хоча й відрізняється рівнем усвідомлення правових понять. По-третє, правові уявлення характеризуються розбалансованим зв'язком, оскільки закон розглядається в контексті залежності, контролю і страху покарання, а не свободи, захисту й порядку. Тобто право в нашому суспільстві успішно виконує лише контролюючу функцію, тоді як захисна, наставницька і функціональна компоненти значною мірою деформовані [63, с. 181].

У дисертаційному дослідженні О.А. Коломійцева також піддаються теоретичному аналізу основні соціальні та правові норми, які регламентують соціально-правову поведінку студентської молоді [100]. Визначено, що соціально-правова поведінка молодої людини залежить від впливу таких соціально-психологічних чинників, як когнітивних, емоційно-вольових, мотиваційних, ціннісно-смислових та соціальних. Такі особистісні риси, як інтровертованість, низький рівень тривожності та психотизму значно сприяють формуванню просоціальної правової поведінки. Зокрема, студенти з інтернальним локусом контролю значно більше продукують просоціально орієнтовану поведінку, ніж студенти з екстернальним локусом контролю. Останні у своїй більшості не спроможні формувати кола свого спілкування та контролювати на конструктивній основі свої неформальні стосунки з оточуючими. Студенти, які слабко усвідомлюють власні смисложитгєві орієнтації, сприймають соціально-правові категорії як чинники виключно зовнішнього впливу, диференціюють їх за ступенем реальної сили та не вважають їх внутрішніми імперативами своєї поведінки [100, с.148-149].

Студентська молодь перебуває у такому віковому періоді, коли відбувається удосконалення когнітивних навичок та здібностей до

співпереживання або емпатії. Під час навчання у ВНЗ студенти усвідомлюють можливі суперечності між різними моральними переконаннями, роблять узагальнення, формується їхня власна думка про те, що є просоціальним, а що антисоціальним [100, с.150].

Водночас поведінку юної особистості можуть змінювати психокорекційні впливи на когнітивному та ціннісно-смисловому рівнях свідомості. Такі впливи дають змогу вдосконалити самоставлення студентів та підвищувати загальний рівень їхніх смисложиттєвих орієнтацій. Зокрема, комплекс соціально-психологічних заходів, спрямований на підвищення інтерналізації особистістю правових категорій, тотожних соціально-економічним перетворенням, що відбуваються у суспільстві, у поєднанні з когнітивістськими та логотерапевтичними техніками у комплексній психотерапевтичній програмі О.А. Коломійцева дав позитивні результати щодо зміни відповідного ставлення студентів як до себе, так і до оточуючої дійсності: змінилося ставлення особистості до власних думок, переконань і поведінки, до певних правових категорій та підвищився загальний рівень їхніх смисложиттевих орієнтацій [там само].

У дисертаційному дослідженні І.А. Романової було розроблено і впроваджено у навчальний процес комплекс методів правової освіти і виховання студентів. Автором встановлено, що колективні й групові форми навчальної діяльності мають більший вплив на формування таких елементів правової свідомості студентів, як оцінні судження та правові установки і переконання, порівняно з індивідуальною формою навчальної діяльності [181].

За основу моделювання було взято загальновизнаний поділ буденної правосвідомості з точки зору її змістової структури на такі структурні компоненти як когнітивний (погляди, уявлення, ідеї стосовно права), емоційний (почуття, емоції, актуалізовані правом) та поведінковий (установка на певну поведінку в правовій сфері). Функціональна структура правосвідомості представлена такими її функціями: пізнавальна, оцінна та

регулятивна, під якими розуміють основні напрямки її впливу на соціальне життя.

Враховано, що правосвідомість як психологічний феномен, а отже, і духовне суспільне начало, справляє істотний мотиваційний вплив на суспільні відносини, правову поведінку і є одним із провідних факторів розвитку правової активності особистості.

За результатами проведеного аналізу було укладено Модель правової свідомості осіб раннього юнацького віку (Рис.1.1.).

Рис. 1.1. Структура правової свідомості осіб юнацького віку

Правова активність виступає якісно вищим рівнем правомірної

поведінки особистості і трактується в контексті всієї соціально корисної поведінки людини. Маргінальна поведінка як така, що зумовлена деформованістю правосвідомості особи, є проміжним варіантом правомірної та протиправної поведінки особистості.

Аналіз структурних і динамічних закономірностей становлення правосвідомості сучасного юнацтва виявив такі її властивості (атрибуції): інтуїтивність, стереотипність, спрощеність, поверховість, однобічність і схематичність відображення правових засад, сприймання норм як елемента соціального порядку, перенасиченість абстрактними константами, прояви особистісного несприйняття та невдоволеності, тенденція до прагматичного використання законів для задоволення власних потреб. Виявлено неготовність юнаків свідомо визнавати закон як основну умову правового вчинку.

Правосвідомість осіб раннього юнацького віку може переживати різні деформації, які призводять до протиріч у співвідношенні когнітивних та емоційних компонентів правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, маргінальна правосвідомість, перероджена правосвідомість, своєрідний злам правових стереотипів, морально-правовий конформізм, спекулятивно-правовий популізм, негативно-правовий радикалізм. Це відбивається на сприйнятті юнацтвом правової дійсності й формуванні готовності або неготовності до правомірної поведінки.

Таким чином, аналіз структурних і динамічних закономірностей становлення правосвідомості сучасних молодих людей дозволив зробити такі узагальнення. Правовим уявленням студентської молоді властиві: інтуїтивність, стереотипність, спрощеність, поверховість, однобічність і схематичність відображення правових засад, сприймання норм як елемента соціального порядку, перенасиченість абстрактними константами, прояви особистісного несприйняття та невдоволеності, тенденція до прагматичного використання законів для задоволення власних потреб. Виявлено неготовність молоді свідомо визнавати закон як основну умову правового

вчинку. Становлення правової ідентичності акумулює сьогодні соціально-психологічний потенціал упорядкування особою свого життя. Відбувається своєрідний злам правових стереотипів.

За умов адекватного впливу соціально-психологічних чинників на особистість площина простіру соціально-правової поведінки збільшується, а площина антисоціальної поведінки зменшується. Остання витісняється за межі соціальної дійсності.

Колективні та групові форми правової освіти мають суттєвий вплив на формування правової свідомості студентської молоді.

Висновки до розділу 1

Проведений у даному розділі теоретичний аналіз наукових джерел дозволив стверджувати наступне.

Становлення сучасного поняттєвого апарату в галузі вивчення правосвідомості суб’єкта починається зі виникнення поняття «правова особистість», у контексті якого розглядаються її статус, права й обов’язки, взаємини з державою. Наприкінці XIX і протягом XX ст. в російській та українській філософії, юриспруденції, психології при трактуванні правової особистості вперше з’являються поняття «дух», «свобода», «особистість», «індивід», «уявлення», «воля», а західноєвропейська наука додає до цього переліку категорії «право», «мораль», «рівність», «свобода» й «відповідальність». Кваліфікуємо ці новації як ознаки набуття правовою особистістю ознак суб’єктності – тієї стійкої інтегральної особистісної характеристики, яка детермінує і реалізує вільний вибір людини, її здатність бути й усвідомлювати себе джерелом життєвої активності, нести відповідальність за наслідки своїх діянь. Тобто йдеться про початок розуміння правової особистості як суб’єкта правової свідомості.

Аналогічно до становлення самого поняття, уявлення про структуру правосвідомсоті розвиваються у працях про структуру правової особистості й розкриваються переважно через поняття «правова поведінка», у якому розглядаються неправомірна і правомірна (з підвидами соціально активної, звичної, конформістської та маргінальної). Кожна з них тією чи іншою мірою де термінується правосвідомістю особистості.

Сучасне трактування правосвідомості є сполученням постулатів теорії відображення, правничого позитивізму та ідеології природних прав людини. Правосвідомість розглядається, насамперед, як відображення юридичного буття людини, як один із засобів функціонування й відтворення системи права й правопорядку. На цьому фоні залишається не розглянутою проблема репрезентації права у свідомості правового суб'єкта як діяча.

Буденна правосвідомість являє собою інтегральний феномен, що

відбиває результати процесів масової правової соціалізації особистості, стан законності й правопорядку в суспільстві, потреби в зміні окремих елементів або всієї системи сформованого права, виконуючи роль найважливішого критерію у правотворчості й правозастосуванні. Вона забезпечує рефлексивно усвідомлену самототожність індивіда у соціально-правовому середовищі, можливість самосвідомості, самозвіту Я у власних діях.

Будучи особливим психічним процесом, правова свідомість одночасно відображає засвоєння людиною правового досвіду і активного відтворення соціальних зв'язків. Цей феномен є надзвичайно багатогранним, оскільки правосвідомість, виражена у правовій ідеології й правовій психології, типологізується на: буденну, професійну, наукову, масову, групову, індивідуальну. Описано десять рівнів лояльності правосвідомості. Психосемантичних досліджень правосвідомості у вітчизняній психології виявити не вдалося.

Загальноприйнятою науковою позицією є та, що правова поведінка безпосередньо детермінується правосвідомістю особистості. Значною мірою правова активність детермінована системою правових уявлень і стереотипів: основними поняттями права, морально-правовими цінностями, уявленнями про справедливість, про мету, якої бажано або необхідно досягти в соціальній взаємодії – тобто змістовими компонентами правосвідомості.

Узагальнення знань про змістові феномени та різноманітні функції буденної правосвідомості (загальним числом 26), дозволили укласти модель правосвідомості осіб юнацького віку та описати її складну архітектоніку. Досліджено змістову структуру правосвідомості: її когнітивний компонент (погляди, уявлення, ідеї стосовно права); емоційний компонент (почуття, емоції, актуалізовані правом, які виражають певне ставлення до діючого або бажаного права); поведінковий компонент (установка на певну поведінку у правовій сфері, готовність діяти певним чином). Змістом правосвідомості є такі психологічні компоненти: правова установка, ціннісні орієнтації,

переконання, цілі, мотиви, ідеї та образи права, правові приписи та правовий ідеал.

Періодом, найбільш сензитивним для розвитку правосвідомості, визнано ранню юність. До шістнадцятого року життя вже існують сформовані попередніми етапами онтогенезу, всі необхідні індивідно-особистісні передумови для розвитку правосвідомості. Проаналізовано динамічні закономірності становлення правосвідомості сучасного юнацтва, виявивлено такі її властивості (атрибуції): інтуїтивність, стереотипність, спрощеність, поверховість, однобічність і схематичність відображення правових засад, сприймання норм як елемента соціального порядку, перенасиченість абстрактними константами, прояви особистісного несприйняття та невдоволеності, тенденція до прагматичного використання законів для задоволення власних потреб, неготовність юнаків свідомо визнавати закон як основну умову правового вчинку, злам правових стереотипів.

Правосвідомість осіб раннього юнацького віку може переживати різні деформації, що призводять до протиріч у співвідношенні когнітивних та емоційних компонентів правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, маргінальна правосвідомість, перероджена правосвідомість, морально-правовий конформізм, спекулятивно-правовий популізм, негативно-правовий радикалізм. Це відбивається на сприйнятті юнацтвом правової дійсності й формуванні готовності до правомірної поведінки.

Таким чином, конкретний зміст правосвідомості, характер засвоєних правових цінностей, норм, установок та орієнтацій опосередковує правову поведінку юнаків, а тому виявлення психосемантичного змісту правосвідомості дозволяє визначити психолого-педагогічні умови її формування у студентів коледжів.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖІВ

У даному розділі розкрито методологічні основи вивчення правосвідомості як окремого предмета наукового дослідження; представлено загальну інформацію про методики та описано особливості їх застосування в даному емпіричному дослідженні; проаналізовано асоціативні мікро- та макрополя основних концептів буденної правосвідомості студентів; наведено результати семантизації студентами ситуацій морального насилля; розкрито параметри особистісного Я студентів коледжів, значущі для правосвідомості.

2.1. Методологічні принципи та методичні засоби психосемантичного аналізу правосвідомості студентів коледжів

Методологічні основи вивчення правосвідомості як окремого предмета наукового дослідження були закладені у засадничих працях І.О. Ільїна [82], В. Малахова [134], О.Р. Ратінова [178].

Першим принципом і методологічною підставою дослідження нашого предмета є його культурно-історична детермінованість. «Конкретна суспільна правосвідомість у своїй дійсності виступає тільки як історично й культурно визначена», – зазначає В. Малахов. Системотвірними ідеями російської правової культури автор вбачає ідеї правди, милості, служіння й мучення як похідні від домінуючих у російській духовності релігійного й морального моментів. Системотвірними ідеями західноєвропейської правової культури є ідеї свободи, закону, цивільного суспільства й природних прав людини як продукт домінуючих у західноєвропейській духовності політичного й раціоналістичного моментів [134, с. 33]. Ми приймаємо положення про культурно-історичну детермінованість правосвідомості, проте не ставимо перед собою завдання визначити її цивілізаційний вектор. Буденну правосвідомість студентів коледжів розцінюємо як варіант суспільної правосвідомості, зумовлений культурно (українське суспільство),

субкультурно (молодь, що навчається), історично (початок двадцять першого століття).

Згідно з О.Р. Ратіновим, якщо правосвідомість слугує безпосереднім провідником права в суспільну практику, то логічно, що і правова, і відхильна поведінка суб'єкта детермінується певною сукупністю властивостей та особливостей правової свідомості. Тому одержання належної інформації про зміст, стан і зміни правосвідомості різних суспільних шарів, груп і регіонів є нагальною практичною потребою, актуальними психолого-правовими дослідженнями [178, с. 201].

З одного боку, будучи складовою частиною правової культури різних спільнот, буденна правосвідомість може бути пізнана саме в контексті культури цих спільнот, тобто, з урахуванням тих культурних елементів, у яких вона об'єктивується. При цьому процедури й техніка дослідження повинні будуватися з урахуванням культурних особливостей досліджуваного середовища (мовних, вікових, освітніх, побутових та ін.). Наприклад, методика, придатна для вивчення правосвідомості неповнолітніх або мешканців міста, може виявитися неприйнятною для дорослих або сільських жителів [178, с. 205-206]. Зазначене актуалізує дослідження буденної правосвідомості студентів коледжів як великої соціальної групи молоді.

З іншого боку, О.Р. Ратінов наголошує на тому, що дійсність відбивається у правосвідомості особливим чином: «(…) вона має особливу мову, систему понять і категорій, особливі критерії й способи оцінок. Інакше кажучи, правова свідомість має свій пізнавальний апарат, свою систему цінностей і способів оцінки, свої методи керування практичною діяльністю» [там само, с. 206]. В цьому контексті, молодь – студенти коледжів – є носіями буденної правосвідомості зі своєю, досі не дослідженою специфікою понять, категорій, особливих критеріїв та способів оцінок.

Другим принципом дослідження є вихідне положення психологічної науки про єдність свідомості й діяльності. У цьому контексті, правосвідомість формується у процесі та в результаті діяльності й

виявляється, реалізується в ній. Стосовно проблеми нашого дослідження це означає, що буденна правосвідомість може бути пізнана за результатами її функціонування, проте йдеться не про функціонування правосвідомості у професійній діяльності, а про її фунціонування на побутовому рівні, тобто в руслі правової поведінки.

Дослідження правосвідомості має відбуватися через реконструкцію форм правосвідомості у реальних діях досліджуваних, що ставить методологічне питання про матеріал досліджень. З методичної точки зору, окрім стандартизованих і нестандартизованих методик, коректно застосовувати результати досліджень продуктів діяльності. Так, якщо продуктами професійної правової діяльності є директивні акти, наукові праці, правова документація (наприклад, кримінальні справи), твори публіцистики, вербальні прояви свідомості в офіційному спілкуванні, то продуктами буденної правової свідомості є вербальні прояви свідомості в неофіційному спілкуванні (оповіді, анекдоти, поголос, листи, щоденники та ін.).

Дослідники правосвідомості справедливо торкаються проблеми методичних труднощів вивчення цього феномену, пов’язаних з питанням методики. Так, у більшості досліджень правосвідомості випробуваним пропонується відповісти на серію питань про основи законодавства, про порівняльну вагу різних правопорушень, про ефективність роботи правоохоронних органів. Практичне володіння наявними знаннями визначається за допомогою сюжетів, яким дається елементарна юридична кваліфікація та визначаються можливі правові наслідки описуваних ситуацій. Оцінні судження можуть бути отримані в емпіричному дослідженні з більшим або меншим ступенем відповідності справжній думці обстежуваних. Проте «однократна оцінка навіть самої гострої конфліктної ситуації дає більш-менш точне уявлення лише про ієрархії окремих конфліктуючих цінностей, указуючи тільки на перевагу в даній ситуації одних перед іншими.

Про включеність цих переваг у мотиви можливої поведінки за таким статичним показником судити ще не можна» [178, с. 212].

Не менш гостро постає питання про одиниці (елементи) свідомості, що повертає нас до методологічних дискусій у психологічній науці першої чверті XX століття. «Не всі елементи правової свідомості доступні поки емпіричному дослідженню через відсутність адекватних методів і процедур, що дозволяють їх виділити, описати й виміряти. – пише О.Р. Ратінов. – Відбувається це тому, що більша частина явищ психіки – сплав багатьох психічних елементів. Тому необхідно виділити елементи правосвідомості, доступні емпіричному вивченню й інтерпретації» [178, с. 211]. В. Малахов додає: «У контексті понять свободи, рівності, справедливості й закону неможливо виразити природу права, оскільки жодне із цих понять не є суто правовим» [134, с. 32].

З огляду на сказане, найбільш продуктивним з експериментальних напрямків у вивченні правосвідомості ми вбачаємо психосемантичний підхід. Свідомість як сукупність слідів суб'єктивного досвіду і колективних систем значень була потрактована у працях О.Ю. Артем'євої [12], В.Ф. Петренка [161], В.І. Похилька [166], І.Б. Ханіної [213]. Відомі також праці представників вітчизняної традиції психосемантики: О.Ф. Бондаренко зосереджував свою увагу на вивченні суспільної свідомості [29], О.В. Дробот виявила психосемантичну структуру професійної свідомості управлінців [64]; психосемантичні особливості професійної свідомості психологів досліджувала Н.Ф. Шевченко [224].

Окремі цікаві спостереження, дотичні до нашої теми, знаходимо у дисертаційних роботах українських вчених останніх років, що свідчить про зростання інтересу вітчизняної психологічної науки до психосемантики різних форм суспільної свідомості. Так, у дисертації О.Л. Мартенко здійснено психологічний аналіз окремих кримінально-правових понять чинного Кримінального кодексу України («прямий й непрямий умисел», «необережна поведінка», «імпульсивний злочин», «асоціальні потреби й

мотиви»), що дозволило автору одержати низку даних про психологічну детермінацію та механізми формування злочинної поведінки, а також про психологічні аспекти вини при вчиненні умисних і необережних злочинів [137].

Н.М. Савелюк, вивчаючи психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді, доходить висновку, що в її основі лежать, насамперед, етичні та самореалізаційні орієнтири, а також національні та антропоморфізовані екологічні вартості, поряд з якими значно поступаються за своєю суб'єктивною значущістю правові, політичні та валеологічні цінності [187]. Експеримент продемонстрував дуже низьку когнітивну складність студентської молоді у сфері осмислення як власної держави, так і уявного співгромадянина. Отже, відомий у психології феномен «юнацького максималізму» в даному випадку проявився у надто категоричному сприйнятті українським студентством своїх земляків і країни – адже більшість рис у відповідних образах його свідомості корелюють між собою, тяжіючи до загального або позитиву, або негативу. Як найбільш когнітивно диференційоване виступило громадянське «Я-реальне» досліджуваних, домінантна категоріально-смислова основа якого виявилася цілком емоційно-почуттєвою за своїм наповненням. Зокрема, «реальна» громадянська самосвідомість досліджуваних характеризується смисловим антагонізмом традиційних громадянських орієнтирів (наприклад, «праці на благо інших» і «чесного сплачування податків») з найвагомішими для студентів моральними цінностями [там само].

З метою з'ясування психосемантичного змісту буденної правосвідомості студентів коледжів нами було обрано такий інструментарій:

- вільний асоціативний експеримент;
- методика «Ідентифікація морального насилля в сім'ї» (авторська розробка);
- опитувальник «Рівень активності особистості в системі морально-правових відносин» (*І.О. Сохан*);

- метод семантичних універсалій (О.Ю. Артем'єва);
- методика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» (С.М. Петров);
- методика дослідження схильності до відхильної поведінки (О.М. Орел).

Нижче представлено загальну інформацію про кожну з методик та описано особливості їх застосування в даному емпіричному дослідженні.

Асоціативний тест, вперше застосований Ф. Гальтоном та К. Г. Юнгом, сьогодні в модифікованій формі асоціативного експерименту використовується в психолінгвістиці, у соціальній психології, а найширше – у психосемантичних дослідженнях (Додаток А.). Застосування асоціативного експерименту дозволяє створювати експериментальні ситуації, що полягають у пред'явленні досліджуваним заданого набору стимулів, на які необхідно дати вільні вербальні реакції, що мають неусвідомлений стереотипний характер. Об'єктом дослідження в асоціативному експерименті є вербальна семантика свідомості, предметом – психологічні закономірності прояву асоціативного мислення та індивідуальних систем значень. Асоціативна техніка відображає як когнітивні структури, що стоять за мовними значеннями, так і індивідуальні особливості досліджуваних, їх особистісні смисли. Перевагою асоціативного експерименту є його простота, зручність застосування, можливість працювати з великою групою досліджуваних одночасно, виділяти деякі неусвідомлювані компоненти значення.

Застосований нами варіант вільного асоціативного експерименту дозволив виявити асоціативні поля основних концептів буденної правосвідомості студентів коледжів: «право», «жертва», «справедливість», «покарання», «злочин», «моральне насильство», «гідність» та зробити висновки щодо закономірностей семантичної спорідненості цих стимулів.

Інструкція досліджуваним: «У відповідь на пред'явлене експериментатором слово-стимул запишіть на бланку будь-які слова, що спали вам на думку. Намагайтеся записати якомога більше таких слів, не

замислюючись і не зупиняючись. За командою експериментатора переходьте до наступного слова-стимулу». Експериментатор зачитував список слів-стимулів у такій послідовності: «право», «жертва», «справедливість», «покарання», «злочин», «моральне насильство», «гідність». Стимули пред'явлися так, щоб після кожного залишалося 15 секунд, необхідних для запису реакцій.

Обробка результатів асоціативного експерименту здійснювалася через ранжування письмово зафіксованих досліджуваними слів у порядку частоти їх вживання. За допомогою частотного аналізу виділялися найбільш близькі поняття в семантичному полі слова-стимулу, визначалися смислові тематичні групи цих понять. При подальшому аналізі групових даних використовувалися асоціативні реакції, що проявилися не менше 3-х разів. Отриманий набір асоціацій виступив в якості групової асоціативної норми.

Таким чином, асоціативний експеримент дозволив отримати асоціативні норми основних концептів у буденній правосвідомості студентів коледжів.

Методика «Ідентифікація морального насилля в сім'ї» (авторська розробка) складається з трьох герменевтичних текстів (текстів для тлумачення) та міні-опитувальника. (Додаток Б). Джерелом текстового матеріалу послугували реальні клінічні випадки, описані в монографії Е.Г. Ейдеміллера і В.В. Юстицького «Сімейна психотерапія» [235]. Збережено авторські назви текстів: «Анатолій» [235, с.72]., «Серафима» [235, с.77]., «Павло» [235, с. 23] та мову оригіналу. Тексти були дібрані таким чином, щоб, з одного боку, описані в них ситуації були реалістичними, впізнаваними для молоді, принаймні, з досвіду соціо-культурного оточення. З іншого боку, постала необхідність мінімізувати дію можливих психологічних захистів досліджуваних, зокрема, механізму переносу, заперечення та проекції. З цією метою обиралися тексти, персонажі яких відрізнялися від досліджуваних груп за соціологічними параметрами віку, сімейного статусу та професії: на відміну від студентів коледжів, герої цих

життєвих історій були старші за досліджуваних, перебували в шлюбі, мали дітей і роботу.

До текстів додавався міні-опитувальник з 5 питань (двох закритих і трьох відкритих) на виявлення досліджуваними правових або протиправних дій в ситуаціях, описаних в текстах. Інструкція досліджуваним: «Вам пропонуються три історії з сімейного життя. Прочитайте кожну з них і дайте відповіді на наведені нижче питання: «Чи має місце в даній ситуації моральне насильство стосовно членів сім'ї?», «Якщо моральне насильство присутнє, то з чийого боку воно проявляється: з боку дружини щодо чоловіка, з боку чоловіка щодо дружини, з обох боків, один до одного?», «Які права громадянина, на вашу думку, порушуються в цій сім'ї?», «Чи потребує ситуація допомоги з боку фахівців? Якщо так, то яких саме?», «Що треба зробити, щоб взаємини в сім'ї покращилися?».

Дана методика дозволила отримати картину суб'єктивних тлумачень та інтерпретації респондентами значущих для них правових ситуацій. Результати обраховувалися за допомогою методу контент-аналізу, який дозволяє впорядкувати отримані результати в частотній шкалі.

Опитувальник І.О. Сохан «Рівень активності особистості в системі морально-правових відносин» (Додаток В.) вкористовувалася як доповнювальна методика для уточнення окремих аспектів правосвідомості молоді. Опитувальник складається з 15 питань, спрямованих на вивчення психологічних особливостей правосвідомості. Анкета дозволяє виявити інформацію про:

а) правову обізнаність респондентів (зокрема, «Чи цікавитесь Ви питаннями правознавства?»; «Якими є джерела формування Ваших знань про правові норми?»);

б) емоційний аспект правосвідомості (зокрема, «Яке Ваше ставлення до правових норм?»; «Ваше ставлення до діяльності правоохоронних органів?»);

в) потенційну активність в системі морально-правових відносин («Якою, на Ваш погляд, має бути правослухняна поведінка?»; «Чи відвідували б Ви курси або якісь інші заходи, які б дали можливість більше знати свої права?»).

Для обробки даних було використано метод контент-аналізу, який дозволяє кодувати результати анкети на основі частотності варіантів відповідей. Система категорій відіграє роль запитань в анкеті та відповідних одиниць аналізу.

Метод семантичних універсалій О.Ю. Артем'євої було застосовано з метою психосемантичної реконструкції системи смислів у правосвідомості студентської молоді (Додаток Д.). У психології суб'єктивної семантики О.Ю. Артем'євої дослідження системи смислів засноване на реєстрації слідів взаємодії суб'єкта з об'єктами через його ставлення до останніх. Інструмент для такого дослідження широко використовується в експериментальній психосемантиці (т. зв. атрибутивний експеримент), яка працює з реконструкцією систем значень або інших атрибуцій стимулів, що припускають інтерпретацію об'єкта мовою значень.

Метод базується на виділенні для кожного стимулу тих координат, які однаково оцінюються за шкалами більшістю досліджуваних однорідної групи. У проведеному атрибутивному експерименті було використано модифікований семантичний диференціал (СД), а саме – правовий семантичний диференціал. Для застосування правового СД нами було використали сім конструктів, якими виступили слова-стимули з асоціативного експерименту («право», «жертва», «справедливість», «покарання», «злочин», «моральне насильство», «гідність») та десять оцінкових шкал («дружній – ворожий», «простий – складний», «зрозумілий – незрозумілий», «хаотичний – регулярний», «мінливий – незмінний», «природний – штучний», «щирий – брехливий», «вільний – залежний», «темний – світлий», «рвучкий – плавний»). Оцінкові шкали було вирівняно за структурою факторів класичного семантичного диференціала Ч. Осгуда.

Градацію оцінок під час атрибуції конструктів було представлено в таких показниках: +3 – сильно виражена якість, +2 – середньо виражена якість, +1 – слабко виражена якість, -1 – слабко виражена протилежна якість, - 2 – середньо виражена протилежна якість, - 3 – сильно виражена протилежна якість, 0 – відсутність зв'язку між конструктом і якістю.

Обробка результатів та спосіб їх інтерпретеції. В ході дослідження реєструвалися психосемантичні вектори оцінок стимулів. Вираховувалися координати групового вектора, кожна з яких являла собою суму значень цієї координати за векторами усіх досліджуваних даної групи. У груповому коді стимулу виділялися ті координати, значення яких були вищі за число $q\% \times n$ або $(100 - q)\% \times n$, де n – кількість досліджуваних в групі, а $q\%$ – задана квантиль (75%, 90%, 95%). Число квантиля означає статистичну вірогідність семантичної універсалії при оцінюванні.

Семантичні універсалії не задають змісту структури стимулів, але свідчать про існування цієї структури та інформацію про вісі семантичного простору (шкали, що повторюються в універсаліях різних стимулів – головні осі оцінювання). Інші параметри системи векторів атрибуції або матриці схожості стимулів та шкал описують саме властивості структури [12].

Методика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» (С.М. Петров), спрямована на використання стимульного матеріалу у вигляді прислів'їв для вивчення мотиваційної сфери особистості (Додаток Е.). Такий підхід зумовлений близькістю прислів'їв до архетипічних утворень психіки та ментальних форм свідомості, а також їх образністю, зрозумілістю, емоційним потенціалом. Зазначені компоненти адекватно відображають мотиваційну зумовленість «Я-концепції» особистості.

Методика складається з інструкції та списку з 32 прислів'їв. При згоді зі змістом прислів'я досліджуваний має поставити поряд знак "+" , за умови, якщо він не згоден – знак «-». Для підвищення достовірності методики використовується два варіанти методики (А та Б)

Прислів'я, які увійшли в методику діадними плеядами, тяжіють одне до одного за смислом, оскільки несуть в собі спільний метазміст. Ґрунтуючись на діадній плеядності прислів'я, полімотиваційну «Я-концепцію» особистості утворили 16 парних мотиваційних тенденцій:

1. Акізитивна (матеріальна) мотивація – прислів'я № 1 (протилежне прислів'я № 2), відображає ставлення до матеріального благоустрою у житті, до грошей, визначає значущість для індивіда матеріальної сторони життя, яка випливає з загальної орієнтації на благоустрій.

2. Гедоністична мотивація – прислів'я № 3 (протилежне прислів'я № 4), орієнтація на спрощений засіб існування, на веселе, радісне, легке, щасливе життя, характеризує потребу в тілесному та духовному комфорті,

3. Оптимістична мотивація прислів'я № 5 (протилежне прислів'я № 6) віра в гарне, надія на краще життя, визначається як оптимістичний/песимістичний фаталізм.

4. Комунікативна мотивація – прислів'я № 7 (протилежне прислів'я № 8) потреба у спілкуванні, у дружбі, розкриває ступінь спрямованості суб'єкта на взаємодію, комунікацію,

5. Пізнавальна мотивація – прислів'я № 9 (протилежне прислів'я № 10), відображає потребу у виконанні роботи, спрямованість на працю, орієнтацію на виконання поставленого завдання через подолання труднощів.

6. Трудова мотивація – прислів'я № 11 (протилежне прислів'я № 12) потреба у виконанні роботи, спрямованість на працю, орієнтація на виконання поставленого завдання через подолання труднощів.

7. Нормативна мотивація – прислів'я № 13 (протилежне прислів'я № 14) – орієнтація на виконання групових та соціальних норм, свідчить про соціальну ідентифікацію, характеризує ступінь орієнтації індивіда на відповідальність, необхідність,

8. Моральна мотивація – прислів'я № 15 (протилежне - прислів'я № 16) орієнтація індивіда на дотримання моральних норм, характеризує прагнення жити по правді, по совісті, по справедливості.

9. Мотивація до розвитку – як прагнення до вдосконалення визначається прислів'ям № 17 (протилежне прислів'я № 18) орієнтація на розвиток, потребу в досягненні, самовизначенні.

10. Пугнічна мотивація – прислів'я № 19 (протилежне прислів'я № 20) потреба в дієвому, активному подоланні труднощів, прагненні боротися з життєвими обставинами, навіть якщо це пов'язано з певним ризиком.

11. Губрістична мотивація – прислів'я № 21 (протилежне - прислів'я № 22) прагнення до поваги, авторитету серед людей, у визнанні, у першості.

12. Мотивація позитивного ставлення до людей – прислів'я № 23 (протилежне - прислів'я № 24) орієнтація на гарне, позитивне ставлення до людей, віра в доброту людей.

13. Мотивація уникнення невдач – прислів'я № 25 (протилежне прислів'я № 26) потреба в уникненні неприємностей з зовнішнім оточенням, загроз, небезпек.

14. Мотивація індивідуалізації – прислів'я № 27 (протилежне прислів'я № 28) виражає або прагнення орієнтуватись на себе, або робити так, як хочуть інші, разом з іншими.

15. Егоїстична мотивація – прислів'я № 29 (протилежне прислів'я № 32) орієнтація на себе, бажання думати про себе навіть на шкоду іншим.

16. Альтруїстична мотивація – прислів'я № 31 (протилежне прислів'я № 30) орієнтація на інших, бажання думати про інших навіть на шкоду собі.

Враховуючи альтернативну спрямованість прислів'їв у кожній парі, про вираження першої мотиваційної тенденції можна говорити, якщо непарні номери прислів'я оцінюється знаком «+», а парні знаком «-». І навпаки, коли непарні номери оцінюються знаком «-», а парні «+», можна говорити про переважання протилежної тенденції. Тендентція визначається простою більшістю показників.

Методика дослідження схильності до відхильної поведінки (О.М. Орел) є стандартизованим тестом-опитувальником, що призначений для вимірювання різних форм девіантної поведінки (Додаток Є.). Методика

складається двох списків (чоловічий та жіночий варіант) з 98 тверджень. Опитувальник являє собою набір спеціалізованих психодіагностичних шкал: шкала установки на соціальну бажаність, шкала схильності до подолання норм та правил, шкала схильності до адиктивної поведінки, шкала схильності до саморуйнівної та самоушкоджуючої поведінки, шкала схильності до агресії та насилля, шкала вольового контролю емоційних реакцій, шкала схильності до делінквентної поведінки. Шкали поділяються на змістові (спрямовані на вивчення психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальної та особистісної установок, які стоять за цими поведінковими проявами) та службову (спрямована на вимірювання схильності досліджуваного давати про себе соціально-бажану інформацію, оцінку надійності результатів опитувальника, а також на корекцію результатів за змістовними шкалами в залежності від вираження установки).

1. Шкала установки на соціальну бажаність – призначена для виміру готовності досліджуваних подавати себе у найбільш сприятливому світлі з точки зору соціальної бажаності: 2 (ні), 4 (ні), 8 (ні), 13 (так), 21 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).

2. Шкала схильності до подолання норм та правил – вимірює схильність досліджуваного до подолання будь-яких норм і правил, схильності до заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, взірців поведінки: 1 (так), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (так), 59 (так), 61 (так), 80 (так), 86 (ні), 91 (так), 93 (ні).

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки – призначена для виміру готовності реалізувати адиктивну поведінку. 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).

4. Шкала схильності до саморуйнівної та самоушкоджуючої поведінки – призначена для виміру готовності реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки: 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 24 (ні), 27 (так), 28

(так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 75 (так), 76 (так), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так).

5. Шкала схильності до агресії та насилля – призначена для виміру готовності досліджуваного до реалізації агресивних тенденцій у поведінці: 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 25 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 71 (так), 77 (так), 82 (так), 85 (так), 89 (так), 94 (так).

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій – призначена для виміру схильності досліджуваного контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій: 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 89 (так), 94 (так).

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки – назва шкали носить умовний характер, так як вона сформована з тверджень, які диференціюють "звичайних" осіб та людей з зафіксованими правопорушеннями, які вступають у конфлікт з загальноприйнятим способом життя та правовими нормами: 1 (так), 3 (так), 7 (так), 11 (так), 25 (так), 28 (так), 31 (так), 35 (так), 43 (так), 48 (так), 53 (так), 58 (так), 61 (так), 63 (так), 64 (так), 66 (так), 79 (так), 93 (ні), 98 (так).

8. Шкала прийняття жіночої соціальної ролі (для жіночого варіанту тесту): 3 (ні), 5 (ні), 9 (ні), 16 (ні), 18 (ні), 25 (ні), 41 (ні), 45 (ні), 51 (ні), 58 (ні), 61 (ні), 68 (ні), 73 (ні), 85 (ні), 93 (так), 95 (так), 96 (ні).

Інструкція досліджуваним: «На бланку для відповідей Вам пропонується ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, характеру, звичок. При згоді з твердженням поставте знак «+», за умови, якщо ви не згодні, – знак «-». Якщо вам важко відповісти, то оберіть той варіант, який більше відповідає вашій думці. Пам’ятайте, що ви висловлюєте власну думку про себе на теперішній час».

При обробці результатів за кожну відповідь, який співпадає з ключем, виставлявся один бал. Потім за кожною шкалою підраховувався первинний сумарний бал, який за необхідністю піддавався корекції у зв’язку з дією

фактора соціальної бажаності. Після цього «сирі» бали переводилися у стандартні Т-бали за відповідною таблицею норм.

Для даного дослідження було сформовано кластерну вибірку зі студентів коледжів віком від 15 до 19 років, які не набувають юридичного фаху, тому їх буденна правосвідомість береться нами до уваги як частковий випадок буденної правосвідомості суспільства. В дослідженні брали участь студенти Кам'янець-Подільського медичного училища, ДВНЗ «Кам'янець-Подільського індустріального коледжу» та коледжу Університету сучасних знань (м. Київ). Вибір для дослідження такого контингенту студентів зумовлений закінченням формування мовної особистості, «Я-концепції» особистості та – частково – самосвідомості. Репрезентативність вибірки також була досягнута через вибір однакової кількості учасників з кількох коледжів (по 200 осіб), які навчаються різним неправовим спеціальностім: «Лікувальна справа»; «Лабораторна діагностика»; «Розробка програмного забезпечення»; «Обробка природного каменю»; «Фінанси і кредит» (по 40 осіб на кожну спеціальність).

Важливим питанням в даному дослідженні є ефект послідовності (ефект передачі). Тому, зважаючи на однократне дослідження при кожному наборі умов, ми використовуємо часткове позиційне вирівнювання, яке передбачає використання лише певної кількості варіантів із загальної кількості послідовностей виконання завдань. При частковому позиційному вирівнюванні найпоширенішим методом вибору є правильний латинський квадрат, який було побудовано для усіх умов методик, без врахування асоціативного тесту, зважаючи на особливості останнього. Екстраполяція отриманих результатів даного дослідження можлива на студентську молодь коледжів неюридичних спеціальностей.

Для обробки результатів вимірювань ми використовуємо метод контент-аналізу та факторний аналіз. Для опрацювання та наочної подачі результатів дослідження застосовано програми Microsoft Excel та PASW Statistics18.

Таким чином, методологічною підставою для вивчення правосвідомості як окремого предмета наукового дослідження визнано принципи культурно-історичної детермінованості та єдність свідомості й діяльності. Доведено, що студенти коледжів є носіями буденної правосвідомості зі своєю, досі не дослідженою специфікою понять, категорій, особливих критеріїв та способів оцінок. Показано, що з метою реконструкції цих форм правосвідомості досліджуваних з експериментальних напрямків продуктивним є психосемантичний підхід.

Обгрунтовано необхідність та особливості застосування в даному емпіричному дослідженні таких методик: вільний асоціативний експеримент; методика «Ідентифікація морального насилля в сім'ї»; опитувальник «Рівень активності особистості в системі морально-правових відносин»; метод семантичних універсалій; методика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції»; методика дослідження схильності до відхильної поведінки. Описно вибірку дослідження.

2.2. Асоціативні поля основних концептів буденної правосвідомості студентів коледжів

З метою дослідження буденних уявлень правової свідомості студентів коледжів було проведено вільний асоціативний експеримент. Як зазначалося вище, основними словами-стимулами було обрано такі правові поняття, як «право», «жертва», «справедливість», «покарання», «злочин», «моральне насильство», «гідність». Побудова асоціативних комплексів (так званих гнізд) для кожного з виділених понять дозволила відобразити актуальні уявлення досліджуваних про кожен зазначений конструкт. Конструкт є завжди багатомірним утворенням, він включає в себе не лише денотативні, але і конотативні, образні, оцінкові характеристики. Крім того, оскільки слово є продуктом психічного, то конструкт може видозмінюватись з часом.

Під час асоціативного експерименту досліджувані (N=84) записували перші слова-реакції (асоціати) на пред'явлені правові концепти. Всього було отримано 1052 асоціатів на 7 слів-стимулів.

Основними завданнями цього етапу дослідження є:

1. виявлення структурно-семантичних ознак ядра кожного з конструктів методом зіставлення даних з лексикографічних джерел та асоціативних реакцій на слово-стимул;

2. аналіз асоціатів, що входять у периферійну зону конструкта;

3. визначення характеру меж ядра та периферії;

4. з метою упорядкування окремих елементів правосвідомості студентської молоді коледжів та виявлення типових зв'язків референтів окреслити асоціативні гештальти для кожного з концептів.

Під асоціативним гештальтом маємо на увазі множину співпадінь між структурними компонентами ядра кожного з конструктів, отриманих в експерименті, та лексичними значеннями конструкта за лексикографічними джерелами.

Після проведення вільного асоціативного експерименту на кожен конструкт було отримано такі асоціати.

«Право» – закон (28); держава (13); свобода (12); Конституція (11); життя (10); обов'язок, суд (9); висловлення власної думки, людина, громадянин (6); юриспруденція та галузі (цивільне, трудове), юридичний документ (5); юрист, моральність (4); адвокат, влада, правопорушення, правосвідомість, відповідальність (3); праця, освіта, творчість, особистість, вибори, президент, громадянство, дозвіл, чесність, правда, захист (2); міліція, прокурор, сім'я, громадянське суспільство, політики, партія, Україна, паспорт, тризуб, прапор, справедливість, несправедливість, заборона, брехня, культура, порядок, блага, гроші, час, інформація, беззаконня, в'язниця, злочин, правопорушення, лицемірство, хабар, сваволя, диктат, страх (1) ($\sum$ = 200).

У лексикографічних джерелах слово «право» має такі значення: 1. Сукупність встановлених державою юридичних та моральних норм, правил поведінки, що регулюють суспільні відносини між людьми; 2. Інтереси особи, групи, що спираються на закон, постулати, звичаї; сукупність міжнародних угод, що регулюють відносини держав стосовно певних питань (наприклад, морське право); 3. Підстава, що зумовлена певними обставинами, діяти, чинити щось; офіційний дозвіл, допуск до виконання певних обов'язків; 4. Наука, що вивчає юридичні норми, закони; правознавство. Таким чином, смислове ядро лексикографічного значення концепту «право» формують: *норми та правила, встановлені державою; інтереси, що спираються на закон; міжнародні угоди; офіційний дозвіл, допуск; предмет правознавства.*

За даними асоціативного експерименту, семантичне ядро концепту «право» представлено такими асоціатами, як *закон (28); держава (13); свобода (12); Конституція (11); життя (10); обов'язок, суд (9); вираження власної думки, людина, громадянин (6)*. Найбільш семантично центральним є асоціат *закон*. Типовою ознакою ядра є те, що закон спрямований на захист різноманітних прав людини, встановлених державою.

Частотними також є асоціаціати різноманітних прав людини та громадянина (*свобода (12), життя (10), вираження власної думки (6), праця, освіта, творчість (2), гроші, час, інформація (1)*), закріплених *Конституцією (11)* та іншими *юридичними документами (5)*. Спостерігаємо й асоціації, що стосуються національної символіки держави (*громадянство (2), Україна, паспорт, тризуб, прапор (1)*). Тож, більшість учасників дослідження пов'язують уявлення про право з нормами та правилами, які встановлені державою та інтересами, що спираються на закон.

Асоціативне макрополе даного слова-стимулу включає також асоціації щодо суб'єктів та працівників права (*людина (7), громадянин (6), юрист (4), адвокат (3), особистість (2), сім'я, прокурор (1)*), правових інстанцій (*суд (9), міліція (1)*), політичної діяльності (*влада (3), президент, вибори (2),*

партія, політики (1)), правових якостей (*моральність (4), правосвідомість, відповідальність (3), чесність, культура (2)*), результату права (*обов'язок (9), захист, правда (2), справедливість, несправедливість, брехня, заборона, порядок, блага (1)*). Привертають увагу одиничні оцінкові реакції, що стосуються порушення права – *правопорушення (3), злочин, в'язниця, беззаконня, лицемірство, хабарі, сваволя, диктат, страх (1).*

Периферійний семантичний компонент *дозвіл* спродукували лише 2,5% досліджуваних, що свідчить про суттєве зниження актуальності семантики дозволу з боку влади для студентів коледжів. Імовірно, поява окремих асоціацій концепту з правовою наукою (*юриспруденція)* зумовлена вивченням правознавства як дисципліни викладання, що не пов'язана з майбутнім фахом респондентів.

Таким чином, ядро концепту «право» залишається сталим, проте зникає лексикографічне значення *офіційний дозвіл, допуск*, що підкріплюється реакціями незадоволення владою і свідчить про панування у правосвідомості колежан уявлення про номінальний характер діяльності закону.

Представимо виявлені асоціативні гештальти на круговій діаграмі (рис. 2.1.).

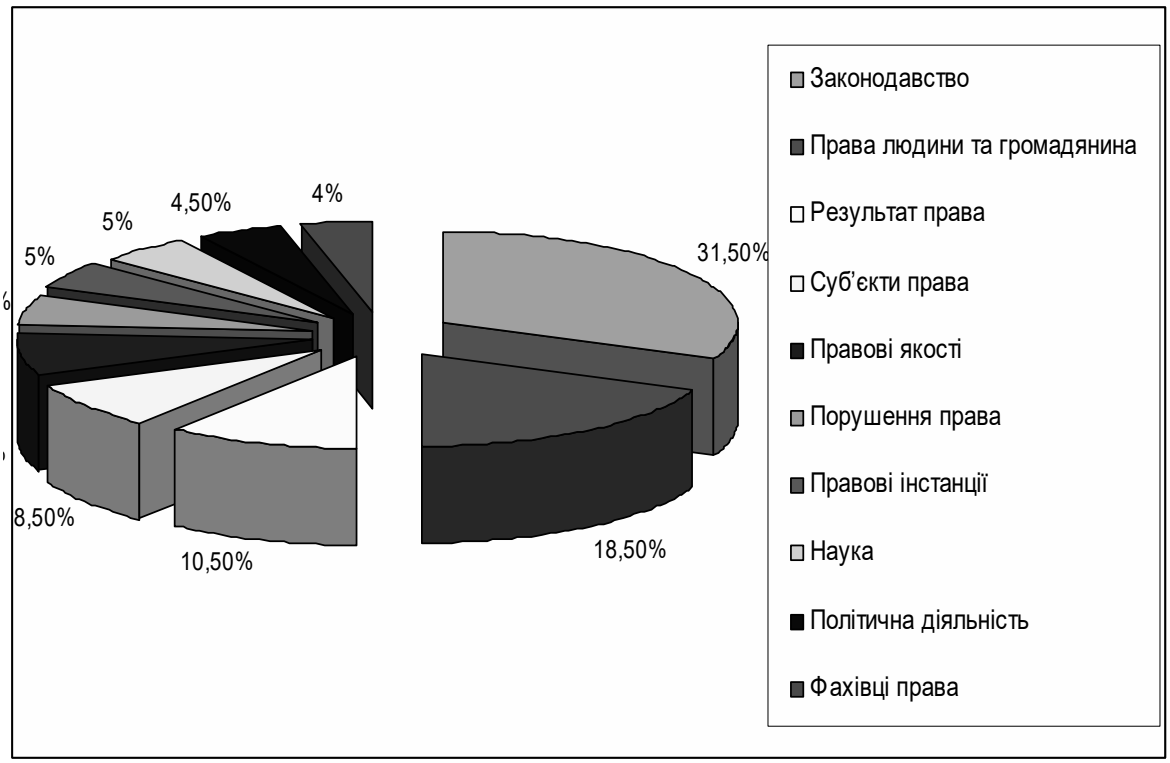

Рис. 2.1. Семантична структура гештальту концепту «право» у правосвідомості студентів

Отже, структура асоціативного гештальту концепта «право» набула такої будови: «Законодавство» – 31,5% ; «Права людини та громадянина» – 18,5%; «Результат права» – 10,5%; «Суб'єкти права» – 8,5%; «Правові якості» – 7%; «Порушення права» – 5,5%; «Правові інстанції» - 5%; «Наука» – 5%; «Політична діяльність» – 4,5%; «Працівники права» – 4%. Як бачимо, елементи правосвідомості колежан представлено переважно енциклопедичними знаннями про «право». Найменш вираженими є асоціації, що стосуються порушення права, роботи юридичних інстанцій та фахівців права, а також політичної діяльності. На рівні тенденції це свідчить про зневіреність молодих колежан у функціонуванні права.

Конструкт «жертва» здобув такі асоціації: насилля (13); ДТП, кров, страждання, смерть (9); вбивство (8); біль, злочинець (7); народ (люди, суспільство, громадяни), несправедливість, злочин (5); мати, тварина, невинна (випадкова) (4); голодомор, війна, релігія, жорстокість (3); я, кохання, дитина, університет, Україна (держава), катастрофа, страх, сльози,

суд, міліція, Кримінальний кодекс України (2); аварія, геноцид, землетрус, пограбування, пожежа, нацизм, жертвоприношення, рабство, репресії, одруження, кримінал, смуток, безпомічність, хвилювання, каліка, втрата, біднота, парламент, чоловік, Бог, маніяк, злодій, Конституція, темрява, абсурдність, жалість, ганьба, ніч, утиски, заперечення, нерівність, знущання, неправота, покарання, помста, захист (1) (∑ = 168).

У тлумачному словнику лексема «жертва» має такий ряд лексичних значень: 1. За релігійними обрядами деяких народів – предмет або жива істота, яких приносили в дар богам; офіра; 2. Добровільний внесок у вигляді грошей або яких-небудь предметів на користь когось, чогось; пожертвування; 3. Той, хто загинув від нещасного випадку, від руки ворога, тощо; про людей, тварин або комах, що перебувають у лапах хижака, у клітці, сітці, тощо; 4. Відмова від особистих прав, вигод, тощо; самопожертвування. Смислове ядро даного концепту представлене таким чином: *офіра; пожертвування, добровільний внесок; людина/тварина/комаха, що перебувають у руках/лапах ворога/хижака; самопожертвування.*

За результатами асоціативного експерименту ядро концепту представлене такими асоціатами: *насилля (13); ДТП, кров, страждання, смерть (9); вбивство (8); біль, злочинець (7); народ (люди, суспільство, громадяни), несправедливість, злочин (5); мати, тварина, невинна (випадкова) (4); голодомор, війна, релігія, жорстокість (3).* Як бачимо, найбільш частотні реакції розкривають одне з ядерних значень концепту, а саме – *людина що перебуває в руках ворога чи загинула від його рук або від нещасного випадку.* Лише два асоціати належать до інших груп: релігія (3) – *пожертвування; мати (4) – самопожертвування.* Периферія асоціативного поля також містить реакції переважно на підтвердження третього (*катастрофа, дитина, страх, сльози, Україна, суд, міліція, Кримінальний кодекс України (2)*; *аварія, геноцид, землетрус, пограбування, пожежа, нацизм, жертвоприношення, рабство, репресії, кримінал, смуток, безпомічність, хвилювання, каліка, втрата, біднота, злочин, маніяк, злодій*

(1) та четвертого ядерних значень (*я, кохання (2); одруження, чоловік, Бог (1)*.

Очевидно, що більшість асоціатів студентів коледжів відображають лише один ядерний аспект концепту, пов'язаний з насиллям, стражданням та смертю. Менш вираженими є асоціації до концепту зі значенням «самопожертвування», що виражається в коханні, сімейному житті та віруваннях. Виключну периферію асоціативного поля формують оцінкові реакції (*невинна, випадкова) (4); жорстокість (3); темрява, абсурдність, жалість, ганьба, ніч, утиски, заперечення, нерівність, знущання, неправота, покарання, помста, захист (1)*). Менш актуальним в нашому випадку є значення «пожертвування», а «офіра» залишається стилістично літературним синонімом концепту. Привертають увагу такі асоціації до концепту «жертва», як *народ (люди, суспільство, громадяни)* та *абсурдність*. Імовірно, що в часи нестабільності студент коледжу відчуває себе не суб'єктом – носієм права, а його об'єктом, жертвою.

Тяжіння учасників експерименту до певних асоціативних реакцій дозволило нам виділити низку асоціативних гештальтів (рис. 2.2.).

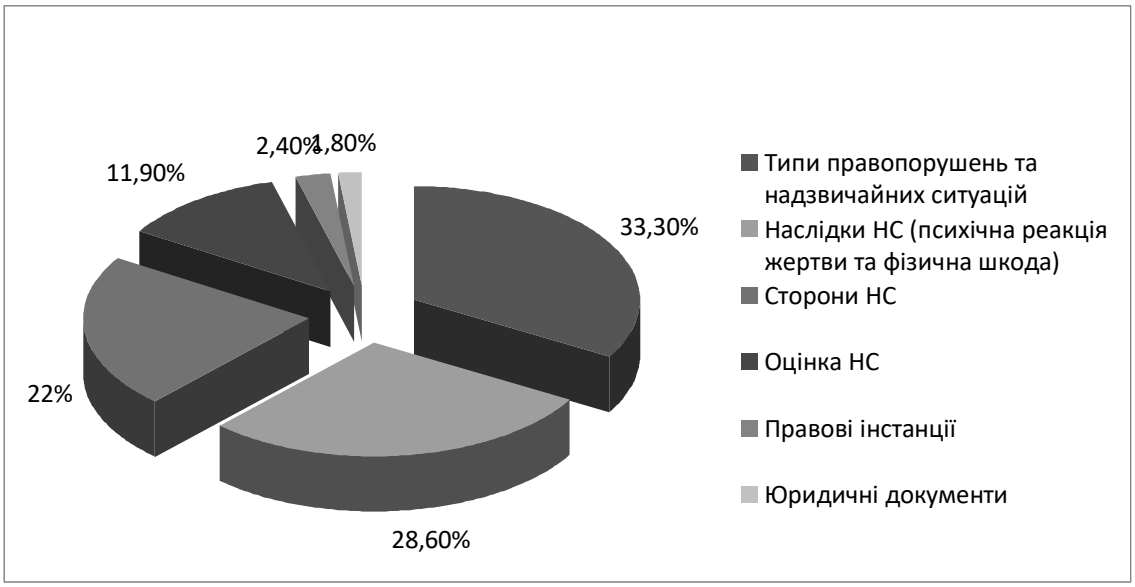

Рис. 2.2. Семантична структура гештальту концепту «жертва» у правосвідомості студентів

Асоціативні комплекси даного концепту отримали такі найменування: «Типи правопорушень та надзвичайних ситуацій» (насилля; ДТП; вбивство; злочин; голодомор, війна; катастрофа, кохання; одруження, аварія, геноцид, землетрус, пограбування, пожежа, нацизм, жертвоприношення, рабство, репресії, кримінал) – 33,3%; «Наслідки НС (психічна реакція жертви та фізична шкода)» (страждання, кров, смерть; біль; несправедливість; страх, сльози; смуток, безпомічність, хвилювання, каліка, втрата) – 28,6%; «Сторони НС» (злочинець; народ; мати, тварина; релігія; я, дитина, Україна, університет; маніяк, злодій, біднота, чоловік, Бог) – 22%; «Оцінка НС» (невинна; жорстокість; темрява, абсурдність, жалість, ганьба, ніч, утиски, заперечення, нерівність, знущання, неправота, покарання, помста, захист) – 11,9%; «Правові інстанції» (суд, міліція) – 2,4%; «Юридичні документи» (Кримінальний кодекс України; Конституція) – 1,8%.

Таким чином, як показав аналіз правосвідомості студентської молоді коледжів, семантика концепту «жертва» обтяжена описовістю: переважно зазначається характер типів та сторін надзвичайних ситуацій, акцентується увага на шкоді даних ситуацій для життя людини. Оцінка надзвичайних ситуацій представлена асоціатами співчуття до становища жертви та необхідністю винних відбуття покарання за скоєне.

Далі було отримано асоціативний ряд на конструкт «справедливість» – чесність (щирість, об’єктивність) (13); відсутня (немає) (11); рівність (9); суд (7); закон (6); суспільство (люди), герой-рятівник, рідкість (4); світло, воля, Феміда, право (3); мрія, правильність, відповідальність, моральність, демократія, життя, навчання (2); непередбачувано, актуально, потреба, мир, ідеал, міф, майбутнє, щастя, повнота, сльози, розпач, прагнення, казка, добро, відданість, порядність, людяність, совість, повага, честь, країна, Христос, юристи, міліція, олігарх, гроші, заздрість, визнання (1) ($\sum = 112$).

Словники розкривають два ядерні значення слова «справедливість»: 1. Поняття про щось належне, відповідне певним уявленням про правоту та чесність; 2. Справедливе ставлення до когось/чогось; неупередженість.

Згідно з результатами асоціативного експерименту ядро концепту «справедливість» представлено низкою таких образів: *чесність (13); відсутня (немає) (11); рівноправ'я (рівність) (9); суд (7); закон (6); суспільство, герой-рятівник, рідкість (4); світло, воля, Феміда, право (3).*

У відповідь на слово-стимул у свідомості студентів з'явились образи, що відображають два ядерних значення наступним чином: 1. *чесність (щирість, об'єктивність) (13); суд (7); закон (6); право (3); демократія (2)*, *правильність, юристи, міліція (1)*; 2. *Феміда (3); Христос (1).* Тож, мікрополе основних значень концепту представлене лексемами *суд, закон, право, демократія, юристи, міліція* як захисники справедливості, а також *Феміда* та *Христос* як втілення неупередженості. Семантично близькою до даного концепту є *Рівність (9)*.

Всупереч поширеному уявленню про те, що право існує для досягнення справедливості та повинне здійснюватись справедливими засобами, правові системи та мораль часто вступають в конфлікт з уявленнями про справедливість. Значна частка ядра та периферії асоціативного поля представлена оцінними атрибутами: *відсутня (немає) (11); герой-рятівник, рідкість (4); світло (3); мрія, правильність (2); непередбачувано, актуально, потреба, мир, ідеал, міф, майбутнє, щастя, повнота, сльози, розпач, прагнення, казка, добро, олігарх, гроші, заздрість, визнання (1).* Помітно, що важливим для сучасної молоді є питання рівності між людьми, акцентується увага на відсутності в країні омріяної справедливості, а також на пануванні олігархів та культу грошей.

Таким чином, справедливість для учасників експерименту має місце в казках та міфах, де визволителем народу стає герой-рятівник. Серед інших асоціативних гештальтів ми виділили «Прояви справедливості» (демократія, життя, навчання, юристи, міліція та ін.) – 37,5%; «Якості людини» (воля, відповідальність, моральність, відданість, порядність, людяність та ін.) – 23,2% (рис. 2.3.).

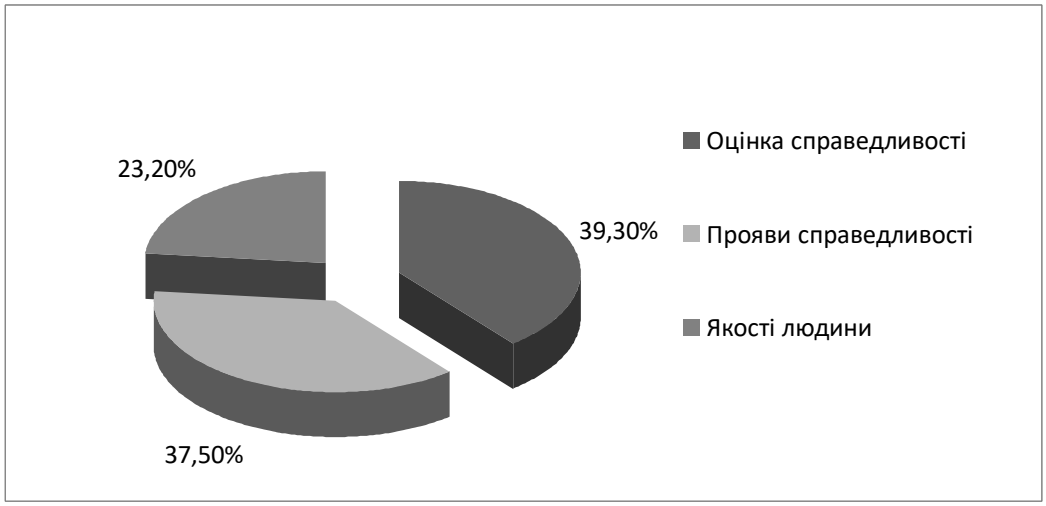

Рис. 2.3. Семантична структура гештальту концепту «справедливість» у правосвідомості студентів.

Тож, ядро концепту «справедливість» у правосвідомості студентів залишається сталим, в нього все більше проникають атитюдні реакції, що свідчить про значну актуальність проблеми справедливості в нашій країні.

В ході вільного асоціативного експерименту на конструкт «покарання» було отримано такі асоціати. «Покарання» – в'язниця (22); злочин (10); закон (8); грати, суд (6); поганий вчинок, смерть (5); кримінальна відповідальність, кара, вбивство (4); провина, жорстокість (3); наручники, батіг, судовий вердикт, сльози, зрада, гріх, гроші, порушення (2); гільйотина, арешт, штраф, спокута, кат, куток, міліція, синяк, тортури, муки, втеча, розкаяння, невинність, гнів, кров, страх, кримінальний кодекс, стаття, злочинець, вбивця, крадіжка, бійка, побиття, заслужений, осуд, зло, казка, недобровільно, справедливість, несправедливість, школа, уряд, влада, громада, час, порядок, правда, совість, честь (1) ($\sum = 135$).

Словники розкривають ядерні значення лексеми «покарання» наступним чином: 1. Міра впливу на особу, яка скоїла злочин, проступок; стягнення, що накладається на особу; кара// *перен.* Розплата, помста; 2. Процес дії проти особи, яка скоїла злочин, проступок; 3. *перен. розм.* Щось обтяжливе, неприємне для когось. Ядро даного концепту представлене

такими словами-реакціями учасників: *в'язниця (22); злочин (10); закон (8); грати, суд (6); поганий вчинок, смерть (5); кримінальна відповідальність, кара, вбивство (4); провина, жорстокість (3).* Більшість частотних асоціацій являють собою мікрополе першого ядерного значення концепту.

Периферія асоціативного поля також містить велику кількість асоціатів, що підтверджують основне значення концепту: *наручники, батіг, судовий вердикт, сльози, зрада, гріх, гроші, порушення (2); гільйотина, арешт, штраф, спокута, кат, куток, міліція, синяк, тортури, муки, втеча, розкаяння, невинність, гнів, кров, страх, школа, громада, час, кримінальний кодекс, стаття (1).* Периферія поля представлена переважно оцінковими реакціями – асоціатами, що актуалізують інформацію про різноманітні порушення закону та про можливих винуватців.

Характер асоціативного гештальту також носить «Причина покарання» (*злочин (10); вбивство (4); провина (3); порушення, зрада (2); крадіжка, бійка, побиття (1)*) – 17,8%; «Оцінка покарання» (*поганий вчинок (5); жорстокість (3); гріх (2); заслужений, осуд, зло, казка, недобровільно, справедливість, несправедливість, порядок, правда, совість, честь (1))* – 15,6%; «Порушники закону» (*злочинець, вбивця, уряд, влада (1)*) – 3%. Представимо ядерні та периферійні реакції на діаграмі (рис. 2.4.).

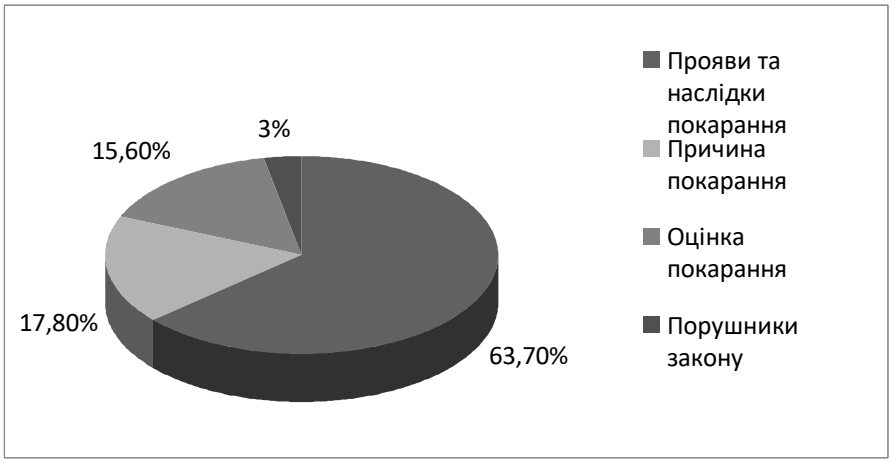

Рис. 2.4. Семантична структура гештальту концепту «справедливість» у правосвідомості студентів

Отже, ядро концепту залишається сталим, відтак студенти усвідомлюють та акцентують увагу на проявах та наслідках покарання, на необхідності кари для осіб, які порушують закон. Окрім злочинців, до останніх молодь відносить сьогодні і пануючу владу.

Конструкт «злочин» представлений у правосвідомості молоді коледжів такими асоціатами як: покарання (21); крадіжка (грабіж) (17); вбивство (16); в'язниця (ув'язнення), смерть (11); злочинець (7); поліція, гроші (4); вбивця, злодій (3); кримінальний кодекс, кров, махінації, шахрайство (2); кримінальна відповідальність, втеча, захист, шкода, відшкодування, біда, страх, жертва, помилування, уряд, чоловік, карний, жорстокий, поганий вчинок, необдумана дія, інстинкт, несвідомий, справедливість, несправедливість, випадковість, темрява, правда, безсуддя, небо, Бог, життя, мораль, свавілля, фінал, правопорушення, хабар, викрадення, насильство, вандалізм, зрада, хитрість, підступність, брехливість (1) (∑ = 152).

Згідно з тлумачним словником, конструкт «злочин» розкривається через два ядерні значення: 1. Суспільно небезпечна дія або бездіяльність, що спрямовані проти існуючого ладу або що порушують існуючий правопорядок; 2. *перен.* Неприпустимий, недозволений вчинок.

Ядерними асоціативними реакціями студентської молоді постають: *покарання (21); крадіжка (грабіж) (17); вбивство (16); в'язниця (ув'язнення), смерть (11); злочинець (7); міліція, гроші (4); вбивця, злодій (3).* Незначна кількість частотних асоціацій представляє мікрополе першого ядерного значення: *крадіжка (грабіж) (17); вбивство (16).* На семантичній периферії перебувають такі асоціації на позначення суспільно-небезпечних дій, як *махінації, шахрайство (2); правопорушення, хабар, викрадення, насильство (1).* Лише два слова можна розглядати як *неприпустимий, недозволений вчинок - вандалізм, зрада (1).* Більшість ядерних асоціацій та деякі периферійні можна охопити таким асоціативним гештальтом як «Прояви та наслідки злочину»: *покарання (21); в'язниця (ув'язнення), смерть (11); міліція, гроші (4); кримінальна відповідальність, втеча, захист, шкода,*

відшкодування, біда, страх, жертва, помилування (1) (48%). Крім цього, ми виділили наступні гештальти правосвідомості студентської молоді: «Оцінка злочину» (*карний, жорстокий, поганий вчинок, необдумана дія, інстинкт, несвідомий, справедливість, несправедливість, випадковість, темрява, правда, безсуддя, небо, Бог, життя, мораль, свавілля, фінал (1)*) – 11,8%; «Порушники закону» (*злочинець (7); вбивця, злодій (3); уряд, чоловік (1))* – 9,9%; «Риси злочинця» (*хитрість, підступність, брехливість (1)*) – 2% (рис. 2.5.).

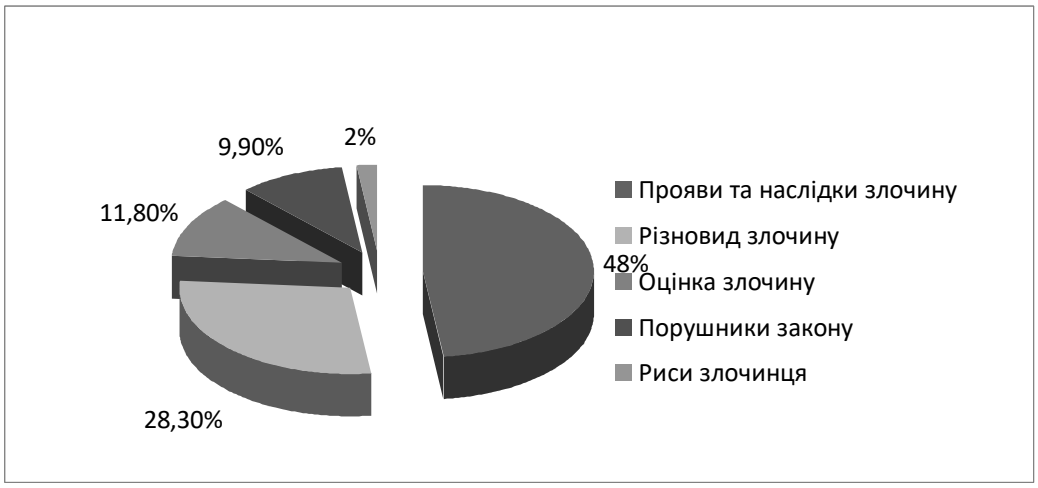

Рис. 2.5. Семантична структура гештальту концепту «злочин» у правосвідомості студентів

Отже, помітно, що ядро даного концепту залишається сталим, зараз актуальною для студетнської молоді є проблема кари за скоєний злочин та ув'язнення злочинця. *Уряд* вдруге з'являється серед асоціативних реакцій як порушник закону. Серед атитюдних реакцій привертають увагу такі образи, як *безсуддя, свавілля.* Економічний розвиток, як і звільнення від багатьох обмежень (як це мало місце в країнах Східного блоку після падіння авторитарних режимів у 1989 р.), сприяє росту злочинності [6]. Студентська молодь проявляє тенденцію недовіри до влади.

Стимул-конструкт «моральне насильство» викликав такі асоціативні реакції: університет (13); тиск (примус) (12); знущання (7); школа, біль, гноблення (4); страждання, спокуса, аморальність (3); друзі, тиранія, суспільство, влада, політика, преса, обман, стрес, образа, бездуховність,

душевна хвороба, несправедливість (2); суд, батьки, жінка, чоловік, комунізм, антидемократія, сім'я, вороги, комп'ютер (інтернет), телебачення, насміх, розбещення, згвалтування, цькування, деструкція, погрози, залякування, беззахисність, утиск, психологічна напруженість, неповага, зневага, амбіції, маніпуляції, страх, неволя, штраф, жаль, тривога, небезпека, брак часу, правопорушення, злочин, сльози, несвідомо, непорозуміння (1) (∑ = 118).

Тлумачні словники загального типу, на жаль, не подають значення терміну «моральне насилля», проте розкривають близьке до нього поняття «моральна шкода» як фізичне або моральне страждання громадянина, що спричинене діями, які порушують його особисті немайнові права або зазіхають на інші нематеріальні блага громадянина.

Експериментально ми отримали: *Університет (13); тиск (примус) (12); знущання (7); школа, біль, гноблення (4); страждання, спокуса, аморальність (3)* – ядерні, найбільш частотні асоціативні реакції студентської молоді коледжів. Більшість асоціацій є ядерними, а такі реакції, як *університет (13)* та *школа (4)* відображають актуальну для студентів провідну діяльність – навчання. Периферія асоціативного поля також містить багато асоціатів, які додатково розкривають значення концепту: *обман, стрес, образа (2); насміх, розбещення, згвалтування, цькування, деструкція, погрози, залякування, беззахисність, утиск, психологічна напруженість, неповага, зневага, маніпуляції, страх, неволя, жаль, тривога, небезпека, брак вільного часу, правопорушення, злочин, сльози (1).*

Нами було виділено периферійні асоціативні гештальти з робочими назвами «Джерело морального насилля» (*друзі, тиранія, суспільство, влада, політика, преса (2); суд, батьки, жінка, чоловік, комунізм, антидемократія, сім'я, вороги, комп'ютер (інтернет), телебачення, амбіції*, *бездуховність (1)*) та «Оцінка морального насилля» (*душевна хвороба, несправедливість (2); несвідомо, непорозуміння, штраф (1)*. Групи асоціатів представлені на діаграмі (рис. 2.6.).

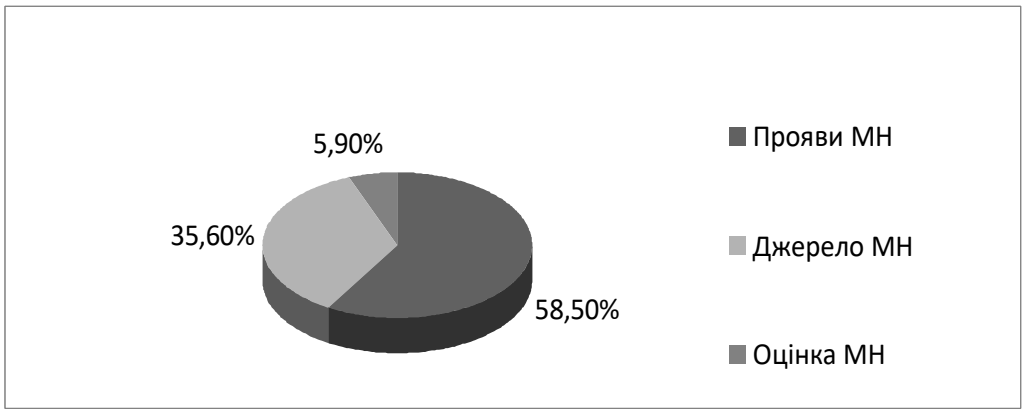

Рис. 2.6. Семантична структура гештальту концепту «моральне насилля» (МН) у правосвідомості студентів коледжів

Таким чином, знов констатуємо, що ядро концепту залишається незмінним, студенти демонструють розгалужену семантику страждання особи, джерело насилля та дії, спрямовані проти неї. У правосвідомості студентів коледжів закарбовано, що *університет, школа, влада, політика, суд, тиранія, комунізм, антидемократія, преса, інтернет, телебачення,* різноманітні соціальні групи (*суспільство, друзі, вороги)*, а також *бездуховність* та *амбіції* людини породжують моральне насильство громадянина.

Остання лексема-стимул «гідність» породила такі асоціації в учасників експерименту: чесність (відвертість) (24); честь (21); самоповага, гордість (11); свобода (7); сила духу, мораль (5); воля, впевненість, особистість (4); порядність, правда (3); сім'я, людина, лицар, держава (Україна), совість, статус, мужність, цнотливість, правосвідомість, любов, власне право, правильність, майбутнє, захист (2); я, чоловік, козак, інтелігент, Конституція, влада, закон, людяність, високодуховність, рішучість, слухняність, вірність, вихованість, витривалість, індивідуальність, розум, етикет, хоробрість, дружба, патріотизм, переконання, визнання, доречність, нагорода, страждання, хороший, добрий, чистота, перешкоди, світло, спокій, гармонія (1) ($\sum = 167$).

У тлумачному словнику даний конструкт розкривається в таких значеннях: 1. Позитивна якість; 2. Повага до себе, усвідомлення своїх прав,

своєї значущості, незалежність поглядів, суджень; зовнішній прояв поваги до себе.

Найбільш частотними асоціатами молоді виявились *чесність (відвертість) (24); честь (21); самоповага, гордість (11); свобода (7); сила духу, мораль (5); воля, впевненість, особистість (4); порядність, правда (3)*. Семантика більшості словесних реакцій підтверджує друге ядерне значення. Периферія асоціативного поля даного концепту сповнена образів, що також розкривають друге основне значення: *совість, статус, мужність, правосвідомість, цнотливість, любов (2); людяність, високодуховність, рішучість, слухняність, вірність, вихованість, витривалість, індивідуальність, розум, етикет, хоробрість, дружба, патріотизм (1)*. Окрім передумов гідності (62,2%), на периферії було виділено ще три асоціативних гештальти: «Значення гідності» (*честь (21); власне право (2); переконання, визнання (1)*) – 15%; «Оцінка гідності» (*правда (3); правильність, майбутнє, захист (2); доречність, нагорода, страждання, хороший, добрий, чистота, перешкоди, світло, спокій, гармонія (1)*) – 11,4%; «Суб'єкти гідності» (*особистість (4); сім'я, людина, лицар (2); я, чоловік, козак, інтелігент (1))* – 8,4%; «Атрибути державності» *(держава (Україна) (2); Конституція, влада, закон (1))* – 3%. Дані представлені на діаграмі (рис. 2.7.).

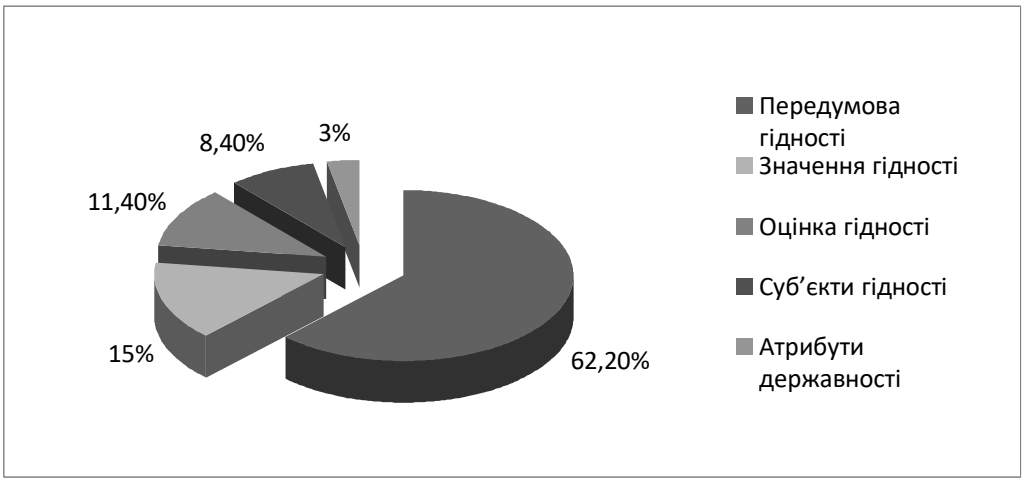

Рис. 2.7. Семантична структура гештальту концепту «гідність» у правосвідомості студентів

Отже, ядерне значення *позитивна якість* не є актуальним для студентів коледжів. Зрозуміло, що в асоціативному експерименті, де послідовно пред'являлося шість попередніх стимулів, було штучно створено очікування, що і лексема «гідність» також стосується не особистісної, а юридичної сфери. При цьому друге значення ядра залишається сталим. Елементи правосвідомості роблять акцент на передумовах та значенні гідності. Трапляються такі асоціації, як *держава, закон, Конституція, влада,* оскільки вони мають гарантувати та захищати право гідності, а також образи-атитюди – *страждання, перешкоди, майбутнє.* Останні асоціації свідчать про недостатній захист даного права з боку держави.

Підведемо підсумок. Стимулами у вільному асоціативному експерименті були референтні для правосвідомості поняття «право», «жертва», «справедливість», «покарання», «злочин», «моральне насильство», «гідність».

Смислове ядро концепту «право» збережене (відповідає лексикографічному значенню). Найбільш семантично центральним є асоціат *закон*, який мислиться як спрямований на захист різноманітних прав людини, встановлених державою. Більшість учасників дослідження пов'язують уявлення про право з нормами та правилами, які встановлені державою, та інтересами, що спираються на закон. Проте при цьому суттєво знижена актуальність семантики «дозволу з боку влади»: незадоволення владою свідчить про панування у правосвідомості колежан уявлення про номінальний характер діяльності закону. Найменш вираженими є асоціації, що стосуються порушення права, роботи юридичних інстанцій та фахівців права, а також політичної діяльності. На рівні тенденції це свідчить про зневіреність молодих колежан у функціонуванні права.

У структурі асоціативного гештальту концепта «жертва» найбільш частотні реакції розкривають одне з ядерних значень концепту, а саме – *людину що перебуває в руках ворога чи загинула від його рук або від нещасного випадку.* Більшість асоціатів відображають лише один ядерний

аспект концепту, пов'язаний з насиллям, стражданням та смертю. Менш вираженими є асоціації зі значенням «самопожертвування», що виражається галузі кохання, сімейного життя та вірувань. Семантика цього елемента обтяжена описовістю: переважно зазначається характер типів та сторін надзвичайних ситуацій, акцентується увага на шкоді цих ситуацій для життя людини. Оцінка надзвичайних ситуацій представлена асоціатами співчуття до становища жертви та необхідністю відбуття покарання за скоєне. Імовірно, що в часи нестабільності студент коледжу відчуває себе не суб'єктом – носієм права, а його об'єктом, жертвою.

Ядро концепту «справедливість» представлено розгалуженою системою образів. В уявленнях студентів правові системи та мораль часто вступають в конфлікт з уявленнями про справедливість. Важливим для сучасної молоді є питання рівності між людьми, акцентується увага на відсутності в країні омріяної справедливості, а також на пануванні олігархів та культу грошей. Справедливість для учасників експерименту знаходить своє місце в казках та міфах, де визволителем народу стає герой-рятівник. До ядра концепту «справедливість» у правосвідомості колежан все більше проникають атитюдні реакції, що свідчить про значну актуальність проблеми справедливості в нашій країні.

Більшість частотних асоціацій на конструкт «покарання» являють собою мікрополе першого ядерного значення концепту (міра впливу на особу, яка скоїла злочин). Периферія поля актуалізує інформацію про різноманітні порушення закону та про можливих винуватців. Ядро концепту залишається сталим, відтак студенти усвідомлюють та акцентують увагу на проявах та наслідках покарання, на необхідності кари для осіб, які порушують закон. Окрім злочинців, до останніх молодь відносить сьогодні і пануючу владу.

Більшість ядерних асоціацій на конструкт «злочин» та деякі периферійні можна охопити таким асоціативним гештальтом, як «Прояви та наслідки злочину». На семантичній периферії перебувають асоціації на позначення суспільно-небезпечних дій. Актуально постає проблема кари за

скоєний злочин та ув'язнення злочинця. *Уряд* з'являється серед асоціативних реакцій як порушник закону. Серед атитюдних реакцій привертають увагу такі образи як *безсуддя, свавілля.* Відтак, студентська молодь коледжів проявляє тенденцію недовіри до влади.

Стимул-конструкт «моральне насильство». Більшість асоціацій є ядерними; периферійні асоціативні гештальти отримали робочі назви «Джерело морального насилля» та «Оцінка морального насилля». Студенти демонструють розгалужену семантику страждання особи, джерело насилля та дії, спрямовані проти неї. У правосвідомості юнаків закарбовано, що *університет, школа, влада, політика, суд, тиранія, комунізм, антидемократія, преса, інтернет, телебачення,* різноманітні соціальні групи (*суспільство, друзі, вороги)*, а також *бездуховність* та *амбіції* людини породжують моральне насильство громадянина.

Семантика більшості словесних реакцій на лексему-стимул «гідність» підтверджує друге ядерне значення – «повага до себе, усвідомлення своїх прав, своєї значущості, незалежність поглядів, суджень; зовнішній прояв поваги до себе». Елементи правосвідомості роблять акцент на передумовах та значенні гідності. Трапляються такі асоціації, як *держава, закон, Конституція, влада,* оскільки вони мають гарантувати та захищати право гідності, а також образи-атитюди – *страждання, перешкоди, майбутнє.* Останні асоціації свідчать про недостатній захист права на особисту гідність з боку держави.

Таким чином, відповідно до кількості асоціатів на кожен конструкт, останні можна представити в такій послідовності, що свідчить про їх актуальність для молоді: «право», «жертва», «гідність», «злочин», «покарання», «моральне насильство», «справедливість». Відповідно до даних експерименту, справедливість є актуальною, проте імовірно внаслідок зневіреності молоді вона переходить на останній ряд запропонованого списку понять. Найбільш частотними асоціатами для даних правових конструктів стали: *чесність (37); закон (28); в'язниця (22); покарання, честь (21).* Значної

актуальності сьогодні для студентської молоді коледжів набуває чесність влади, дотримання нею встановлених законом обов'язків та належне функціонування прав громадян, а також реалізація покарання особи, що скоїла злочин. Тож, вільний асоціативний експеримент надав змогу виявити правову компетентність молоді, яка проявляє послідовну наскрізну тенденцію незадоволення правлінням у країні, а тому сьогодні імовірним є формування правового нігілізму.

2.3. Система уявлень студентів про справедливість у ситуаціях морального насильства

У теорії громадянського права немає однозначного тлумачення поняття «моральне насилля». Найближчим за смислом до зазначеного поняття є поняття «моральна шкода». Вважається, що моральна шкода, здійснена по відношенню до певної людини, – це «моральні та психологічні страждання громадянина в результаті усвідомлення факту порушення його законних прав та інтересів» [194, с.4].

В іншому випадку під моральною шкодою, що завдана фізичній особі, розуміють втрати немайнового характеру, спричинені моральними або фізичними стражданнями, що виникли в результаті дій (бездіяльності), які порушують права дані при народженні та обумовлені законом блага особи [232, с. 275]. Згідно з законом, моральна (немайнова) шкода, полягає в: 1) приниженні права на честь, гідність та ділову репутацію; 2) моральних переживаннях в зв'язку з ушкодженням здоров'я; 3) порушенні права власності (інтелектуальної та ін.); 4) незаконному перебуванні громадян під слідством та судом; 5) порушенні прав споживача; 6) порушенні нормальних життєвих зв'язків внаслідок неможливості продовження активного суспільного життя; 7) порушенні спілкування з оточуючими людьми; 8) інших шкідливих наслідках [145].

Таким чином, одні автори пов'язують моральну шкоду із наявністю фізичних, моральних та психологічних страждань; інші – з втратами

немайнового характеру, що зумовлені зазначеними стражданнями; треті підкреслюють порушення таких прав, як честь, гідність, ділова репутація, або моральні переживання в зв'язку з ушкодженням здоров'я.

З метою побудови психосемантичного простору права в ситуації морального насилля у правосвідомості колежан аналізувалася вербальна семантика герменевтичних текстів із застосуванням опитувальника «Ідентифікація морального насилля в сім'ї».

Завданнями цього етапу дослідження є:

1. характеристика суб'єктивного тлумачення студентами понять «право» та «дія» у структурі герменевтичного тексту;

2. визначення системи уявлень про справедливість у ситуаціях морального насильства та окреслення запропонованих шляхів вирішення проблеми;

3. побудова семантичного простору правосвідомості студентів коледжів у контексті трьох зазначених категорій.

Після прочитання історії з сімейного життя студенти відповідали на п'ять питань опитувальника – два закритих: «Чи має місце в даній ситуації моральне насильство стосовно членів сім'ї (так/ні)»; «Якщо моральне насильство присутнє, то з чийого боку воно проявляється: з боку дружини щодо чоловіка, з боку чоловіка щодо дружини, з обох боків, один до одного» та три відкритих: «Які права громадянина, на вашу думку, порушуються в цій сім'ї?», «Чи потребує ситуація допомоги з боку фахівців? Якщо так, то яких саме?» та «Що треба зробити, щоб взаємини в сім'ї покращилися?»

Відповіді на закриті питання оброблялися у традиційний спосіб. До отриманих відповідей на відкриті запитання опитувальника було використано такий метод якісного аналізу текстів, як контент-аналіз.

При аналізі текстів відповідей нас цікавили в такі смислові вузли: дія, права особи та ситуація морального насилля: саме вони постали основними категоріями аналізу. Стосовно останніх було виділено такі підкатегорії одиниць аналізу: Дія – «Правова / Протиправна дія», Права особи –

«Дотримання прав особи / Порушення прав особи», Ситуація морального насилля – «Справедлива / Несправедлива». Мінімальним елементом аналізу було прийнято речення, напр. «По словам В., жена через неделю после свадьбы откровенно рассказала, что вышла замуж, чтобы отомстить другому человеку». Кількісною мірою одиниці аналізу відповідей стало «+1» або «-1», залежно від спрямованості підкатегорії, напр.: категорія «дія», підкатегорія «правова» (+1), «протиправна» (-1). Сумарні результати контент-аналізу представлено в додатках (Додаток Ж- Додаток Ж.2.)

Стосовно першого стимульного тексту «Анатолій» серед отримананих оцінок в межах категорії «Дія» 28,6 % вказують на дотримання прав особи і свідчать про те, що в стосунках Анатолія та Віолетти були суто правові дії. Проте найбільша кількість оцінок молоді (71,4%) розкриває протиправність цих дій. Так, переважна більшість реакцій вказують, що моральне насилля мало місце з боку дружини щодо чоловіка (59,2%), тоді як 12,2% реакцій відображають переконаність в насиллі з обох боків. 26,5% реакцій містило твердження типу «здається, порушень немає, присутнє лише недотримання моральних принципів щодо іншої людини».

Більшість студентів зазначають, що було порушено такі права, як право на сімейне благополуччя (28,6% реакцій), честь (26,5%), гідність (12,2%), свободу і рівноправ'я в шлюбі та сім'ї, а також право на життя (замах чоловіка на власне життя).

На основі таких відповідей, як «вірність», «близькість», «спільна власність», «підтримка» та з урахуванням результатів контент-аналізу було виділено два види права особи – право на «сімейне благополуччя» та на «честь і гідність». Сімейне благополуччя як цінність не закріплене законом, тому не гарантується ним: воно залежить безпосередньо від подружжя.

Стаття 3 Конституції України гарантує, що честь та гідність людини визнаються найвищою соціальною цінністю, а також (ст. 68), що кожен громадянин зобов'язаний не зазіхати на права та свободи, честь і гідність інших людей. Якщо гідність – це самооцінка особою своїх соціальних,

моральних якостей як члена суспільства, то честь – достойні поваги та гордості моральні якості та етичні принципи особистості. Якщо гідність - це цінність людини, то честь – оцінка цієї цінності. Студенти, очевидно, не знають про відсутність правового регулювання сімейного благополуччя, а також про гарантований законом захист права честі людини.

Тож, чи були дії Віолетти протиправними? Зі стимульного тексту ми помічаємо, що добрий, спокійний Анатолій виявився зручною людиною для Віолетти з її «фобією сімейності». Основою їх стосунків виявилась «хороша сексуальна адаптація». Відчужений тип стосунків Віолетти та відсутність підтримки прискорив погіршення здоров'я Анатолія. Ключовими моментами в історії є: 1) «Анатолій тяжко переживав декілька невдач сексуального зближення»; 2) «Роль «останньої краплі» зіграло отримане ним повідомлення про зраду жінки під час відрядження». Наслідком останніх подій стало моральне страждання Анатолія, що підштовхнуло його до суїцидальної спроби. Таким чином, істинним є факт морального насилля з боку Віолетти, її дії є протиправними (моральні переживання в зв'язку з ушкодженням здоров'я та порушення права на гідність та честь). Анатолій має право вимагати від дружини відшкодування за моральну шкоду. Отже, лише 59,2 % опитаних осіб правильно зазначили протиправність дій жінки щодо чоловіка, з них лише 37,7% осіб правильно визначили порушені права Анатолія.

У другому стимульному тексті «Серафима» співвідношення реакцій респондентів у категорії «Права особи» представлені таким чином: «Дотримання прав» – 41,9%, «Порушення прав» – 58,1%. Студентами було відзначено порушення таких прав, як сімейне благополуччя (25,8%), свобода (12,9%), гідність (9,7%), рівноправ'я в шлюбі та сім'ї (9,7%). І в цьому випадку основну частку порушених прав посідає право на сімейне благополуччя. Переважна більшість молоді зазначила, що в даній сімейній історії дії були протиправними (68,6%) з боку чоловіка щодо дружини (48,6%), а також з обох боків (17,1%) та з боку дружини (2,9%). 31,4% реакцій підтверджують правовий характер дії. Помітно, що реакції явно не

збігаються в двох категоріях, декілька осіб стверджують, що дія є протиправною, але права не порушені. Звернімося до аналізу тексту.

Сергій, чоловік Серафими, ігнорує потреби та прохання власної жінки, він демонстративно підкреслює байдужість до неї. «Вона виконує самостійно, без найменшої допомоги з його боку, усі чисельні роботи по домашньому господарству». Наведені в тексті приклади поведінки свідчать про цілеспрямоване порушення права гідності Серафими, а також рівноправ'я в шлюбі. Тривалий конфлікт з чоловіком спричинив появу ряду соматичних захворювань у дружини (хронічний гастрит та транзиторна гіпертонія). Жінка обурена несправедливою поведінкою чоловіка, вона страждає не тільки душевно, але і фізично.

Бездіяльність не можна вважати протиправною, якщо особа не мала реальної можливості виконати свої зобов'язання, але історія підтверджує, що чоловік займався вдома суто своїми справами. Тож, бездіяльність чоловіка є протиправною (моральні переживання в зв'язку з ушкодженням здоров'я, приниження гідності та нерівноправ'я в шлюбі), має місце моральне насильство над дружиною. При наявності необхідних доказів Серафима має право вимагати від чоловіка матеріальної відповідальності за нанесену їй шкоду немайнового характеру. Таким чином, 48,6% опитаних висловились щодо протиправності дій Сергія, проте лише 19,4% осіб правильно назвали порушені права. Сімейне благополуччя законом не гарантоване, право на свободу не є порушеним, адже чоловік не тиснув на жінку з метою виконання нею господарських обов'язків.

В третьому стимульному тексті «Павло» 37,9% студентів висловилися за дотримання прав особи, інші – за порушення таких прав як гідність (17,2%), честь (13,8%), свобода (10,3%), рівноправ'я в шлюбі (10,3%), сімейний добробут (6,9%), життя (3,4%). Більшість осіб зазначили протиправність дій дружини щодо чоловіка (79,4%), решта відповідей свідчили про правовий характер дій. Згідно з таблицею контент-аналізу (Додаток Ж.1.) очевидно, що хоча протиправними дії дружини вважають

більшість студентів, 37,9% з них не змогли зазначити порушення певних прав людини. Розглянемо історію Павла детально.

Ключовим моментом в історії є те, що «жінка через тиждень після весілля відверто розповіла, що вийшла заміж, щоб помститись іншій людині». Цим вчинком дружина принизила гідність чоловіка та змусила його страждати. Проте вона не відпускала його далеко та не підпускала близько (Павло – «запасний варіант»). У до того стриманого Павла по відношенню до дружини траплялись напади люті, а згодом розвилась неврастенія. Таким чином, дії дружини були протиправними (порушення права гідності, моральні переживання в зв'язку з ушкодженням здоров'я), об'єктивним є факт морального насилля. Павло має право на матеріальне відшкодування моральної шкоди. Тож, 79,4% осіб висловились за протиправність дій дружини щодо чоловіка, проте лише 17,2% повідомили, що було порушено право гідності. Оскільки факт помсти іншому через оформлення шлюбу з Павлом не було піддано розголосу, то не можна вважати, що порушено право його честі. Як би не прив'язувала жінка до себе чоловіка, він залишається людиною вільною – немає підстав вважати, що порушене і право свободи. Аспект рівноправ'я в шлюбі в історії не розкритий, порушення права на життя в даній історії не має місця.

За результатами аналізу трьох текстів виявлено тенденцію стосовно протиріччя між двома категоріями: для студентської молоді висновок про протиправність дій в ситуації морального насилля не завжди базується на основі порушених прав людини. Звернемось до аналізу третьої категорії. Однозначним для студентів є розцінення усіх сімейних ситуацій як несправедливих – 98,7%, 100%, 100% реакцій. Тож, імовірно, деякі студенти зробили висновок про протиправність дії на основі власних уявлень щодо несправедливості стусунків між членами подружньої пари.

Інтенсивність реакцій студентів яскраво виражена в описі основних варіантів вирішення проблемної ситуації – стосовно першого тексту було запропоновано 156 відповідей, другого – 58, стосовно третього – 55 варіантів.

Імовірно, різниця в кількості реакцій свідчить про більшу актуальність для студентів саме цієї сімейної історії.

Згідно з опитуванням, студенти коледжів пропонували варіанти двох типів: перший з них об'єднав фахівців, які могли б зарадити в цій конкретній ситуації, друга група – всі інші пропозиції. На рисунку 2.8 представлені варіанти пропозиції стосовно тих фахівців, допомоги яких потребують персонажі зазначених історій.

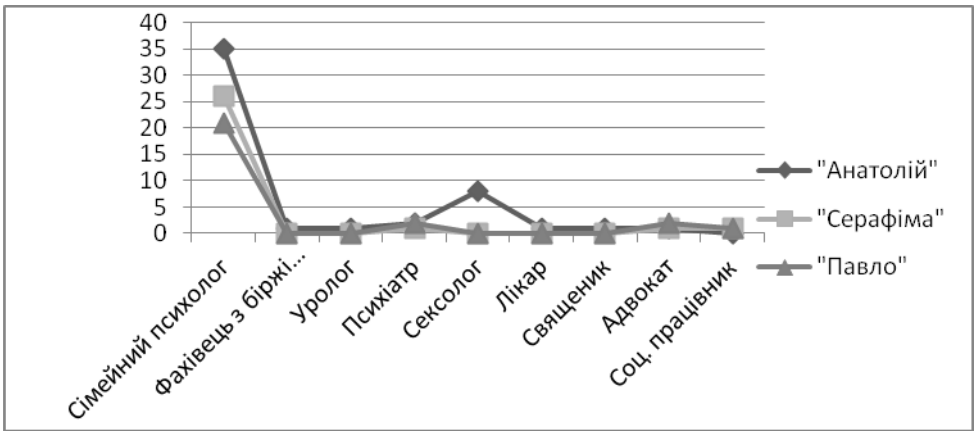

Рис.2.8. Пропозиції респондентів стосовно можливої допомоги у сімейних конфліктах з боку різних фахівців

Помітно, що в усіх трьох випадках студенти пропонують звернутися за допомогою до сімейного психолога. Окрім цього, колежани пропонують Анатолію та Віолетті звернутись до сексолога (n = 8). Інші варіанти є одиничними: психіатр, адвокат, соціальний працівник, священик, лікар, уролог.

Варіанти пропозиції респондентів, які були об'єднані у групу «Інше», різняться для даних трьох текстів. Студенти запропонували такі шляхи вирішення проблеми для Анатолія та Віолетти: «розлучення» (n = 13); «серйозна розмова між чоловіком та дружиною» (n = 6); «взаєморозуміння» (n = 5); «усвідомити, чи є бажання бути разом» (n = 3); «розв'язати власні проблеми з батьками та уточнити власний образ сім'ї» (n = 3); «компроміс» (n = 3); «більше часу проводити разом» (n = 3); «пробачити дружину» (n = 2); «зміна роботи чоловіком»; «підвищення самооцінки»; «чоловікові необхідно

стати лідером в сім'ї, чітко та впевнено заявляти про те, що йому не подобається»; «дружина повинна усвідомити свою роль в сім'ї та виконувати свої обов'язки»; «жінка повинна усвідомити потреби чоловіка та цінувати його, перш за все, як людину»; «вилікувати чоловіка; «пройти курс лікування»; «розставити пріоритети»; «народити дитину; «змінити моральні принципи»; «поважати одне одного».

Для Серафими та Сергія запропоновано наступні варіанти: «розлучення» (n = 9); «розподіл обов'язків» (n = 5); «жінка повинна розповісти чоловікові про те, що відчуває» (n = 3); «взаєморозуміння» (n = 2); «пожити деякий час окремо» (n = 2); «не звертати увагу на те, що нервує» (n = 2) ; «жінка повинна доглядати за собою» (n = 2); «відпочинок разом»; «серйозна розмова між чоловіком та дружиною»; «компроміс»; «підтримка»; «знайти шляхи самореалізації».

Для Павла та його дружини, на думку студентів, можливими є такі варіанти вирішення проблеми: «розлучення, бо жінка є егоїсткою та вампіром, поводить себе аморально» (n = 23); «чоловік повинен розібратись в почуттях та зробити однозначний вибір» (n = 4)»; «жінка має знизити рівень амбіцій»; «поговорити один з одним».

Отже, студентська молодь підкреслює, що, враховуючи наявні несправедливі сімейні ситуації, якщо не допоможе сімейний психолог, то наступним кроком має бути розлучення в такій послідовності: Павло, Анатолій, Серафима.

Побудова семантичного простору правосвідомості молоді за результатами опитування дозволила наочно представити отримані результати. Для цього було проведено факторний аналіз даних методом головних компонент з варімакс-обертанням та нормалізацією за Кайзером. Матриця схожості об'єктів будувалася на основі таблиць даних контент-аналізу (Додатки Ж – Ж.2.). Компонентами матриці виступили шість розглянутих вище одиниць аналізу.

Результати факторного аналізу показників опитувальника «Ідентифікація морального насилля в сім'ї» наведено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Матриця обернутих компонентів показників ідентифікації морального насилля в сім'ї

	Компонента*		
	1	2	3
Дотримання прав	0,957	0,290	0,286
Дія протиправна	0,936	0,353	0,281
Порушення прав	0,809	0,587	0,252
Несправедлива ситуація	0,809 –	0,587 –	0,146 –
Справедлива ситуація	0.809 –	0,587 –	0,547
Дія правова	0,331	0,944	0,146

Метод виділення: Аналіз методом головних компонентів. Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.

Згідно з матрицею обернених компонентів розглянемо показники з найбільшими показниками дисперсії. Внаслідок проведення факторного аналізу було виділено три фактори.

Перший, біполярний, фактор включив у себе такі компоненти: на одному полюсі фактора розташувались «Дотримання прав особи» (0,957), «Протиправна дія» (0,936), «Порушення прав особи» (0,809); протилежний полюс фактора склали компонети «Справедлива ситуація» (-0,809) та «Несправедлива ситуація» (-0,809). За змістом провідної компоненти фактор отримав назву «Дотримання прав особи».

Семантика цього фактора підтвердила попередній аналіз результатів. Оскільки дотримання та порушення прав представлені в одній групі з незначною числовою різницею, це свідчить про явне протиріччя в свідомості молоді, пов'язане з недостатньою правовою поінформованістю. Перший фактор відображає оцінку більшістю студентів морального насильства в сім'ї

як ситуації несправедливої та протиправної, хоча порушені права героїв молодь не завжди може правильно визначити.

Другий, також біполярний, фактор об'єднує компоненти одного полюсу – «Правова дія» (0,944) та «Порушення прав особи» (0,587) з компонентами протилежного полюсу – «Несправедлива ситуація» (-0,587) та «Справедлива ситуація» (-0,587). Фактор було названо «Правова дія».

Третій, уніполярний, фактор статистично представлений одним компонентом – Справедлива ситуація (0,547). Названо фактор аналогічно – «Справедлива ситуація».

Показники дисперсії трьох факторів значущо різняться, тому що для молоді правовий характер дії не завжди визначає її справедливості. Тут прослідковується оцінковий аспект ставлення молоді до характеру функціонування права та дії закону в країні в цілому, а отже підтверджується тенденція, виявлена в асоціативному експерименті.

Вилучені компоненти факторів графічно представлено на рисунку 2.9.

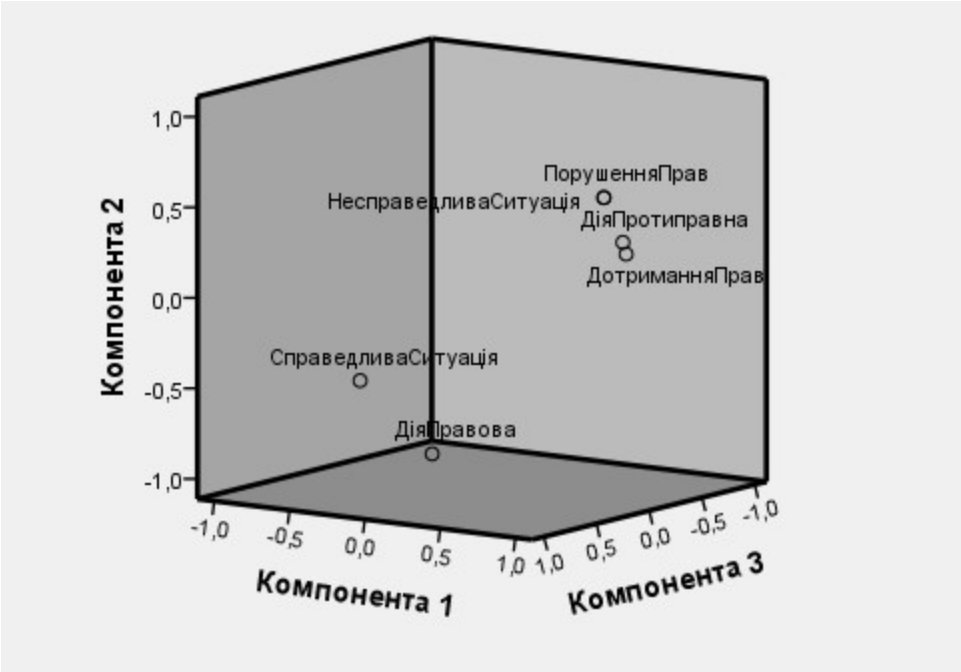

Рис. 2.9. Графік компонент у просторі уявлень студентів коледжів про ситуацію морального насилля в сім'ї.

Таким чином, проаналізувавши герменевтичне тлумачення трьох текстів (клінічні випадки), ми дійшли таких висновків. Від 48,6 до 71,4 %

оцінок розкриває протиправність дій героїв. Переважна більшість реакцій вказують, що моральне насилля мало місце у таких аспектах, як право на сімейне благополуччя, честь, гідність, свободу і рівноправ'я в шлюбі та сім'ї, а також право на життя.

Студенти не знають про відсутність правового регулювання сімейного благополуччя, а також про гарантований законом захист права честі людини. Тому від лише 17,2 до 59,2% опитаних осіб правильно зазначили протиправність дій одного героя щодо іншого. Нерідко реакції явно не протирічать одна одній: студенти стверджують, що дія є протиправною, але права не порушені.

За результатами аналізу трьох текстів прослідковується тенденція до протиріччя між двома категоріями: для студентської молоді висновок про протиправність дій в ситуації морального насилля не завжди базується на основі порушених прав людин. Тож, імовірно, деякі студенти зробили висновок про протиправність дії на основі власних уявлень щодо несправедливості стосунків між героями.

Студенти пропонують героям історій звернутися за допомогою до сімейного психолога, далі зі значущим відривом – до сексолога, в одиничних випадках – до психіатра, адвоката, соціальний працівника, священика, лікаря, уролога, що засвідчує низьку готовність звернення до фахівців по захист чвоїх юридичниї прав, тобто низьку правову культуру.

Факторизація оцінок показала наявність трьох повновагових факторів: «Дотримання прав особи», «Правова дія», «Справедлива ситуація». Показники дисперсії трьох факторів значущо різняться, тому що для молоді правовий характер дії не завжди визначає її справедливості. Явне протиріччя в свідомості молоді пов'язане з недостатньою правовою поінформованістю: більшість студентів оцінює моральне насильство в сім'ї як ситуацію несправедливу та протиправну, хоча порушені права героїв молодь не завжди може правильно визначити. Графічне представлення компонентів у просторі

уявлень студентів коледжів про ситуації морального насилля в сім'ї підтвердило ортогональність отриманих факторів.

2.4. Континуум основних семантичних універсалій правосвідомості студентів коледжів

За допомогою методу семантичних універсалій О.Ю. Артем'євої було визначено ставлення студентів коледжів до низки правових понять через виділення категоріальної системи репрезентації стимулів із застосування модифікованого семантичного диференціала – правового СД (Додаток З.).

Наводимо аналіз отриманих результатів. За наслідками обробки даних СД було побудовано групову матрицю схожості об'єктів і підраховано сумарний показник для кожного з об'єктів оцінювання (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Групова матриця схожості об'єктів оцінювання

	Право	Жертва	Справедливість	Покарання	Злочин	Моральне насилля	Гідність
1	-12	10	4	9	1	-5	1
2	-2	-6	7	7	-7	0	3
3	9	-9	2	3	5	2	-10
4	10	8	-3	9	-13	1	6
5	7	2	1	-2	-3	0	16
6	-4	8	10	4	-6	-10	0
7	-5	9	5	6	-1	-8	-5
8	3	-4	7	8	-9	-5	15
9	6	2	3	2	6	-11	7
∑	135	93	297	69	-154	-151	201

Відповідно до сумарного бального показника кожне з понять було піддане ранжуванню. Ранговий ряд останніх має такий вигляд (в порядку спадання): *справедливість, гідність, право, жертва, покарання, злочин та моральне насильство*.

Як бачимо, найбільш семантично значущими для судентів виявилися поняття «справедливість» (∑=297) та «гідність» (∑=201). Статистична

вірогідність семантичної універсалії при оцінюванні студентами цих об’єктів становила 95%, іншими словами, абсолютна більшість (95%) опитаних присвоїли поняттям «справедливість» та «гідність» позитивний бал.

Окрім цього, позитивне ставлення студентська молодь коледжів виявляє до поняття «право» (∑=135), Стосовно цього поняття статистична вірогідність семантичної універсалії становить (90%), що підтверджує вагу цього поняття для студентів і, можливо, свідчить про правослухняність останніх.

Статистична вірогідність семантичних універсалій понять «жертва» (∑=93) та «покарання» (∑=69) становить (75%). Семантично близькі, ці поняття передбачають спільний контекст, який можна виразити словом «злочин». Тобто, у свідомості студентів коледжу злочин стосовно жертви тісно пов’язаний з покаранням, покарання за злочин є неминучим.

Цікаво, що негативне ставлення студенти демонструють до поняття «злочин» (∑= -154) та «моральне насилля» (∑= -151) як одного з видів правопорушення. Помітно, що останні два поняття є найбільш семантично близькими, їх статистична вага майже однакова, а статистична вірогідність семантичної універсалії становить (90%). Іншими словами, моральне насилля завжди розцінюється студентами коледжів як злочин.

Особливістю семантичних універсалій є не лише те, що вони передають позитивне чи негативне ставлення до об’єкта оцінювання, але й те, що дозволяють виміряти суб’єктивні семантичні відстані між кількома об’єктами. Так, у таблиці 2.3. представлено вираховані суб’єктивні семантичні відстані між зазначеними стимулами.

Таблиця 2.3.

Матриця відстаней між семантичними кодами оцінюваних стимулів

	Право	Жертва	Справедливість	Покарання	Злочин	Моральне насилля	Гідність
Право	×	42	162	66	19	16	66
Жертва		×	204	24	61	58	108
Справедливість			×	228	143	146	96
Покарання				×	85	82	132
Злочин					×	3	47
Моральне насилля						×	50
Гідність							×

З метою розширення виявлених загальних тенденцій проаналізуємо показники, отримані безпосередньо за допомогою методу семантичних універсалій О.Ю. Артем'євої. Даний метод суб'єктивної семантики дозволив експериментально зареєструвати сліди взаємодії правосвідомості студентів зі стимулами за їх прямою атрибуцією. Підрахувавалися групові коди стимулів за кожною зі шкал та середній груповий бал (табл. 2.4.). Найбільш вагомими визначалися координати, де $M \leq q\% \times n$, де $q\%$ - квантиль 95%. Отже, при $n=49$, $M \leq 2,45(0,05 \times 49)$.

Таблиця 2.4.

Середні групові бали оцінювання студентами коледжів правових понять за шкалами правового СД

Шкали	Об'єкти оцінювання						
	Право	Жертва	Справедливість	Покарання	Злочин	Моральне насильство	Гідність
дружній – ворожий	1	-0,27	1,88	-0,78	-1,88	-1,55	1,76
простий – складний	0,78	-0,16	1,18	0,45	-0,41	-0,27	0,98

Продовження таблиці 2.4

.зрозумілий –	0,49	0,33	1,61	0,84	0,31	-0,47	1,33
хаотичний – регулярний	0,18	0,47	-0,33	0,65	0,22	0,31	-0,65
мінливий – незмінний	0,63	-0,18	0,24	0,29	0,18	0,18	-0,57
природний – штучний	-0,33	-0,12	0,53	-0,73	-1,22	-1,43	0,59
щирий– брехливий	0,29	0,08	1,29	-0,16	-1,04	-0,76	1,16
вільний– залежний	-0,76	-0,67	1,02	-0,98	-0,78	-0,92	1,08
темний– світлий	0,37	0,9	-0,78	1,04	1,16	0,69	-0,73
рвучкий-плавний	0,55	0,2	-0,16	0,57	0,76	0,47	-0,16

Розглянемо виявлені значущі семантичні властивості в оцінці об’єктів-стимулів. Враховуючи суб’єктивні відстані між стимулами, надалі доцільно розглядати структуру універсалій для декількох понять одночасно: 1) злочин та моральне насильство; 2) жертва, покарання, право; 3) справедливість та гідність.

Значущими семантико-перцептивними універсаліями для стимулу «злочин» переважно виступають такі якості, як «ворожий» (-1,88), «штучний» (-1,22), «темний» (1,16), «брехливий» (-1,04), а також менш виражені – «залежний», «рвучкий», «складний», «зрозумілий», «хаотичний», «мінливий».

«Моральне насильство» атрибутується студентами як *вороже* (-1,55) та *штучне* (-1,43), в меншій мірі – *залежне, брехливе, темне, рвучке, незрозуміле, хаотичне, складне, мінливе.* Таким чином, спільним є ставлення студентської молоді до злочину та морального насильства як ворожого та штучного. Отримані універсалії для даних стимулів являють собою структуру, зображену на рисунку 2.10.

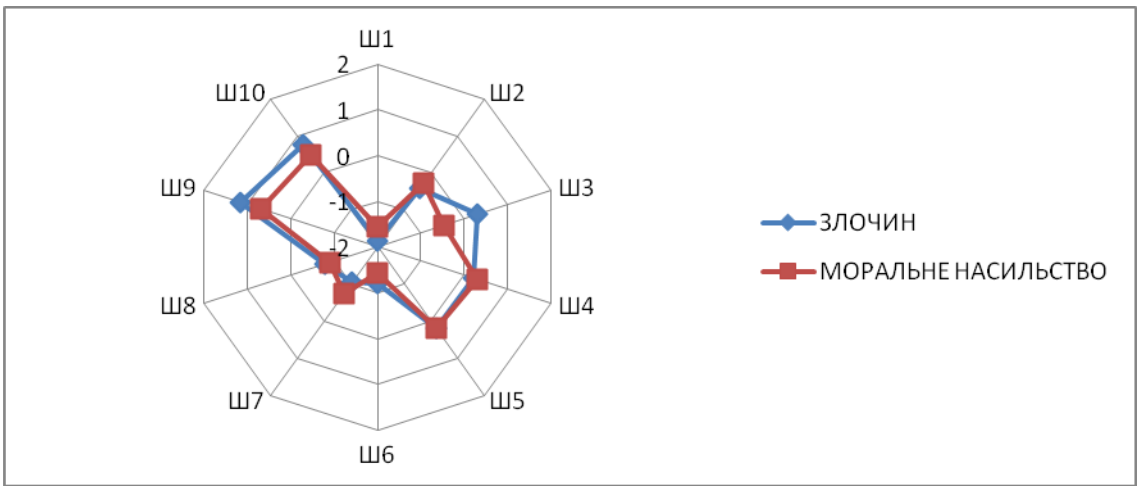

Рис. 2.10. Структурна організація основних універсалій стимулів «злочин» та «моральне насильство».

Очевидно, що структури є схожими, основна розбіжність стосується шкали №3: на відміну від злочину, «моральне насилля» є незрозумілим для студентів. Імовірно, у правосвідомості студентів існує складність виділення чітких меж даного поняття, що зумовлене незначною увагою до даного явища з боку соціуму. Це підтверджують викладені вище результати, отримані за методом контент-аналізу.

Актуальними універсаліями для стимулу «жертва» виступають такі слабко виражені якості, як *темний (*0,9*), залежний (*-0,67*), хаотичний* (0,47*)*. Категорії *зрозумілий, ворожий, рвучкий, незмінний, складний, штучний, щирий* представлені на статистично незначущому рівні.

Стимул «покарання» отримав таку провідну якість, як «темний» (1,04), окрім цього, серед менш виражених, але значущих якостей – *залежний (-*0,98*), зрозумілий (*0,84*), ворожий (*-0,78*), штучний (*-0,73*), хаотичний (0,65), рвучкий (0,57), простий (0,45).*

Порівнюючи семантичну структуру універсаліями двох понять, зазначимо, що обидва дані стимули вбачаються студентами як «темні». Вектори для цих понять різняться за шкалами «мінливий-незмінний», «простий-складний», «щирий-брехливий». «Покарання» є *простим*, *мінливим* та, на відміну від «жертви», *брехливим*.

Студенти коледжів визначили «право» як *дружнє* (0, 1), *просте (*0,78*)*, *залежне (*-0,76*)*, *мінливе (*0,63*), рвучке (*0,55*), зрозуміле (*0,49*);* в меншій мірі як *темне, штучне, щире, хаотичне.* Даний стимул також було охарактеризовано як *темний та залежний*, хоча ці якості є порівняно слабкими.

Структура суб'єктивного атрибутування у правосвідомості молоді щодо названих трьох стимулів представлено на рисунку 2.11.

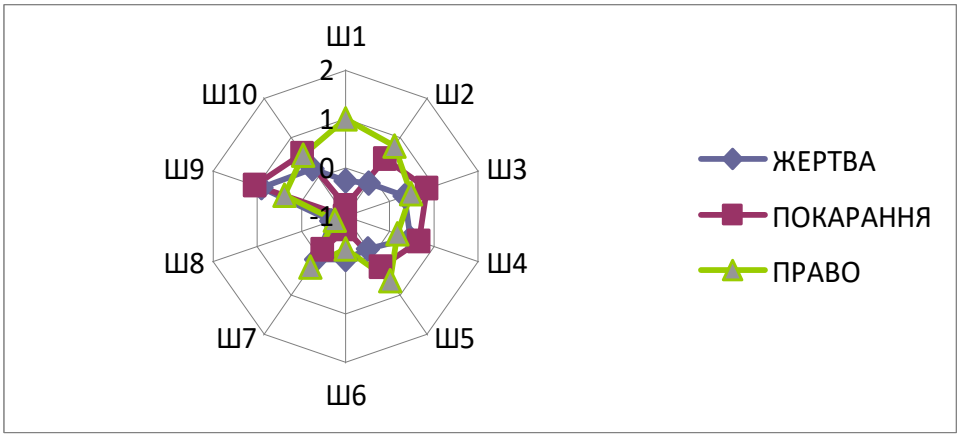

Рис. 2.11. Структурна організація основних універсалій стимулів «жертва», «покарання» та «право».

Стосовно стимулів «справедливість» та «гідність», то тут переважають такі значущі універсалії, як «дружній», «зрозумілий», «щирий», «простий» та «вільний». В меншій мірі виявляються такі якості, як *світлий, природній, регулярний, мінливий, плавний* для «справедливості» та *світлий, регулярний, природній, незмінний, плавний.* Як видно на рисунку 2.12, структурна організація універсалій є схожою для даних об'єктів оцінювання. Закономірною є відмінність за шкалою «мінливий-незмінний»: хоча ці стимули сприймаються як регулярні, «справедливість» оцінена як *мінлива*.

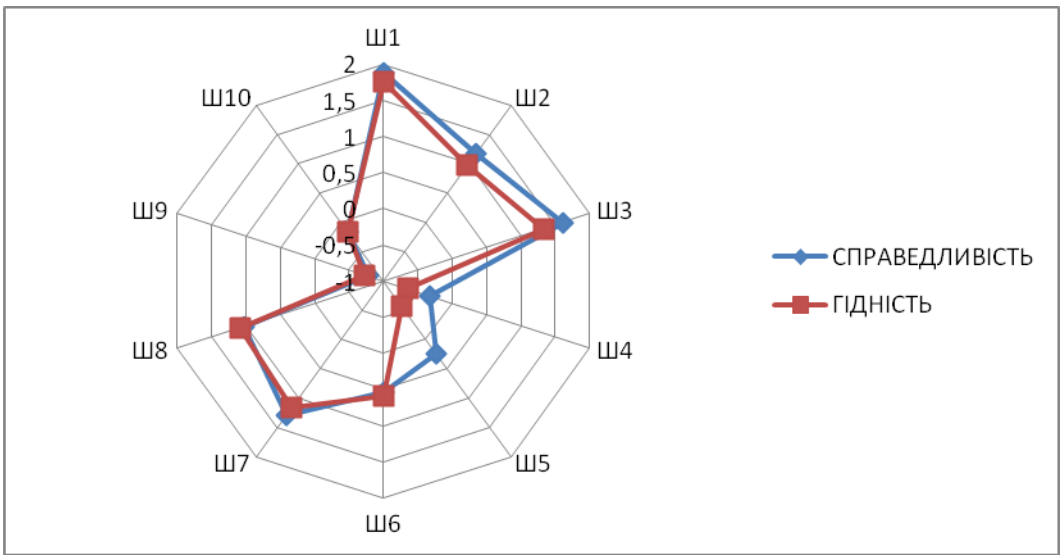

Рис. 2.12. Структурна організація основних універсалій стимулів «справедливість» та «гідність».

Тож, «злочин» та «моральне насильство» на базовому рівні свідомості молоді постають ворожими та штучними; «жертва» та «покарання» – темними; «право», «справедливість» та «гідність» – дружніми; «справедливість» та «гідність» – зрозумілими, щирими, простими, вільними.

Таким чином, із застосуванням правового семантичного диференціала було вилучено семантичні універсалії ставлення студентів коледжів до низки правових понять, ранговий ряд яких виявився таким: *справедливість, гідність, право, жертва, покарання, злочин та моральне насильство.* Статистична вірогідність семантичних універсалій при оцінюванні становила 75–95 %. Найвищу суб'єктивну значущість для судентів склали поняття «справедливість» «гідність» та «право», що дозволило зробити висновок про правослухняність останніх.

Семантично близькі поняття «жертва» та «покарання» (семантична універсалія 75%) передбачають спільний контекст, який можна виразити словом «злочин». Тобто, у правосвідомості студентів коледжу злочин стосовно жертви тісно пов'язаний з покаранням, покарання за злочин є неминучим.

Найбільш семантично близькими з негативною оцінкою виявилися поняття «злочин» та «моральне насилля»: їх статистична вага майже

однакова, а статистична вірогідність семантичної універсалії становить (90%). Іншими словами, моральне насилля завжди розцінюється студентами коледжів як злочин.

Структура універсалій показує поєднання окремих понять у групи за якістю атрибутування. Так, «злочин» та «моральне насильство» атрибутуються як «ворожий», «штучний», «темний», «брехливий». На відміну від злочину, «моральне насилля» є незрозумілим для студентів, чіткі межі даного поняття студентам було складно виділити. Вважаємо, що таке ставлення зумовлене незначною увагою до явищ морального насилля в сім'ях з боку соціуму.

Другу групу утворюють стимули «жертва» та «покарання», які вбачаються студентами як «темні», при цьому «покарання» є *простим*, *мінливим* та, на відміну від «жертви», *брехливим*.

Стосовно стимулів «справедливість» та «гідність» переважають такі значущі універсалії, як «дружній», «зрозумілий», «щирий», «простий» та «вільний».

Отже, при деякому невдоволенні студентської молоді, «право» сприймається як дружнє, «жертва» та «покарання» несуть негативний відтінок, а «злочин» та «моральне насилля» – мають аспект відчуження, «справедливість» та «гідність» постають чистими та бажаними для молоді. Підтверджується недостатня правова поінформованість, існують деякі семантичні складності та розмитість поняття «моральне насилля».

Зрештою, за допомогою психосемантичного аналізу було отримано емоційно-оцінкову кваліфікацію даних об'єктів. Порівняльний аналіз з результатами асоціативного експерименту та опитувальника «Ідентифікація морального насилля в сім'ї» припустив зробити висновок про істинність отриманих даних.

2.5. Семантичний простір особистісного Я студентів коледжів як суб'єктів правосвідомості

На цьому етапі дослідження переслідувалася мета виявити

психологічні особливості особистісного «Я» студентів коледжів як носіїв буденної правосвідомості. Було поставлено і вирішено три завдання, спрямовані на експлікацію таких аспектів правосвідомості: когнітивного, емоційного, поведінково-вольового компонентів та мотиваційного.

На виконання ***першого завдання*** діагностувалися емоційний та поведінково-вольовий компоненти правової особистості, які визначають потенційну активність в системі морально-правових відносин. З цією метою було застосовано «Методику діагностики рівня активності особистості в системі морально-правових відносин (І.О. Сохан)

Спираючись на отримані дані (Додаток К.), опишемо основні компоненти правової особистості студентів коледжів.

Когнітивний компонент представлений знаннями молоді про правові норми, правову соціалізацію, правосвідомість, правослухняну поведінку та правове самовиховання. Нагадаємо значення основного терміну: «Норми права» – це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою та забезпечені її примусовою силою [210].

На питання анкети «Що, на Ваш погляд, означає поняття «правова норма» 51% студентів визначили норму найбільш точно, а саме, як «регулятор суспільних відносин», 26,5% осіб – як «регулятор поведінки». Норма як «координація дій людей» (10,2%), як «наслідування» та «ототожнення своєї поведінки» (всього 10,2%) є менш точними визначеннями, адже координація та наслідування виступають безпосередньо процесом, що забезпечується нормами або опосередковується ними. 5% взагалі не визначилась з відповіддю на це питання.

Відповідаючи на питання щодо джерел формування знань про правові норми (питання №3), студенти наводили такі варіанти: *ЗМІ* (35%); *наукова література (21%); сім'я та знайомі (14%); інтернет (6%); школа, ВНЗ, Конституція (5%); життєвий досвід (4%); нормативно-правові акти та кодекси (3%); спеціально відвідані курси (2%).*

Щодо питання № 6 («Які інститути соціалізації мають найбільший вплив на формування правових норм і цінностей»), то на думку студентів найбільший вплив на формування правових норм та цінностей у процесі соціалізації справляють: держава (парламент, суд, нормативно-правові акти) (33,9%), Конституція (27,4%), сім'я (21%), школа (11,3%), а незначний – *ВНЗ* (3,2%); робота, ЗМІ (1,6%). Помітно, що студенти не проявляють особливої активності у пошуках знань про правові норми, а на чітке питання про інститути соціалізації відповідають розмито, словом «держава», що зовсім не свідчить про глибину розуміння. Подальші відповіді підтверджують спостережену тенденцію.

Виходячи з дефініції, «правова соціалізація» – це процес прийняття норм та цінностей, поглядів та образу дій, а також інтеграція системи суспільних ролей [210]. Відповіді на питання «Що, на Ваш погляд, означає поняття «правова соціалізація» (№7) у найбільшій своїй кількості зводилися до варіанту «дотримання правових норм та зразків поведінки» (34%). Логічною помилкою є те, що «дотримання» є скоріше результатом соціалізації. Неповним також є визначення правової соціалізації як «формування правових знань, умінь, навичок» (22%) та «оволодіння засобами поведінки, що відповідають нормам права» (8%). Більш точними є такі варіанти визначень, як «включення в ціннісно-нормативну систему особистості цінностей, які охороняються правом» (18%) та «набуття особистістю тих соціальних якостей, які необхідні їй для входження в суспільство як певну правову систему» (18%).

Питання «Які чинники, на Ваш погляд, визначають правову соціалізацію?» (№8). На думку студентів, правову соціалізацію в найбільшій мірі визначають сім'я (27,2%); вплив ЗМІ (18,4%); школи, знання правових норм (15,4%); референтна група (8,1%); наявність особистісного ідеалу, авторитет інших (5,9%); навіювання, наслідування, групові очікування, конформізм (1,5%).

Розглянемо уявлення респондентів про правосвідомість («Що, на Ваш погляд, означає поняття «правосвідомість», № 9) та її змістовий склад («Як Ви вважаєте, що складає основу правосвідомості», № 10). Більшість осіб відзначили, що правосвідомість – це «усвідомлення зв'язку між вчинками та властивостями своєї особистості» (32,7%), проте, таке усвідомлення притаманне свідомості взагалі. 24,5% відповідей отримав варіант «відображення правових цінностей в свідомості індивіда», 14,3% - «знання правових явищ», хоча очевидно, що вони є неповними. Розширеним варіантом відповіді є таке визначення, як «система поглядів, понять, ідей з допомогою яких людина виражає своє ставлення до діючого права» (14,3%).

Студенти додали до запропонованих варіантів ще два, які представляють для нас найбільшу цінність: «знання своїх прав та обов'язків» (8,2%), «знання норм та свідоме їх дотримання» (2%). Ці визначення є спрощеними, але знову підкріплюють дані про індивідуалізм студентів («моє право», «мої обов'язки», «моя правова активність»). Колежани зазначили, що основу правосвідомості складає знання правових норм (33,7%); дотримання законів (28,3%); знання Конституції України, позитивне ставлення до правових норм (16,3%); позитивне ставлення до виконання правових норм (5,4%). Помітно, що найбільше значення студенти приділяють знанням норм права, а отже на їхню думку у правосвідомості повинен переважати когнітивний компонент.

При необхідності зазначити знайомі правові норми («Напишіть відомі Вам правові норми», питання № 15) студенти перерахували значну кількість відомих їм переважно з Конституції прав громадянина, найбільш частотними з яких були: право демократичного вибору (право голосу) (14,8%); право на свободу думки і слова (14,2%); право на освіту (13,6%); право на життя (9,1%); право на охорону здоров'я, право на вільний вибір віросповідання (6,3%) та ін. Ці права є найбільш актуальними для студентів як провідні потреби людини, як потреби, обумовлені поточною діяльністю, та як потреби громадян, що проживають в пострадянській країні. Лише невелика кількість

запропонованих варіантів підкреслювала необхідність дотримання законів, а саме – обов'язки громадянина. Серед обов'язків було названо також обов'язок платити податки (2,3%); правила дорожнього руху, обов'язок не вбивати, не грабувати (1,1%); не принижувати, дбайливо ставитися до природи та надбань культури (0,57%). Дані результати свідчать про недостатність вольового компоненту в структурі правосвідомості, про низьку соціально-правову активність.

На питання №11 «Якою, на Ваш погляд, має бути правослухняна поведінка?» більшість відповідей були такі: дотримання правил та норм (39,3%), наявність правової культури (21,3%), наявність правосвідомості (13,5%), знання норм (12,4%), наявність страху перед покаранням (5,6%), пристосування до умов життя даної соціальної групи (4,5%), знання правил (3,4%). Найбільш широкими варіантами можна вважати «наявність правової культури» та «наявність правосвідомості», що передбачають знання норм та їх дотримання. Дехто зі студентів щиро зізнався, що правослухняна поведінка для них визначається наявністю страху перед покаранням, а це підтверджує їх зовнішню правову мотивацію.

На думку студентів коледжів, правове самовиховання (питання № 12) полягає переважно у вдосконаленні властивостей особистості (32%), усвідомленні змісту вчинків (24%), відмові від негативних вчинків або властивостей особистості (14%), самовиправленні вчинків (4%). Тож, правове самовиховання для студентів коледжів прирівнюється до самовиховання і не виходить за його межі. Лише 22% відповідей підтверджують найбільш повний варіант визначення правового самовиховання – «формування правової відповідальності». «Пристосування до зовнішніх правових вимог» (2%) відбувається скоріше не під час самовиховання, а на початкових етапах правової соціалізації.

Отже, виділимо загальну статистичну тенденцію правильних варіантів відповідей для всієї вибірки. Для даного когнітивного компоненту це такі результати: 77,5% (№4), 62,9% (№6), 36% (№7), 14,3% (№9), 83,7% (№10),

34,8% (№11), 22% (№12). Відтак, *М=47,3%* правильних відповідей дозволяє констатувати, що студентська молодь коледжів має середній рівень правової освіченості.

Емоційний компонент правосвідомості за методикою представлений питаннями про ставлення до норм (№ 5) та діяльності правоохоронних органів (№1 3). Ставлення колежан до правових норм є в рівній мірі *позитивне* (46,9%) та *нейтральне* (46,9%). Одиничним є *негативне* (4,1%) та *байдуже* ставлення (2%). До діяльності правоохоронних органів юнаки ставляться переважно *нейтрально* (44,9%) та *негативно* (40,8%), рідко — *байдуже* (10,2%) та *позитивно* (4,1%). Таким чином, студенти коледжів схильні ставитись полярно або ж відсторонено до правових норм та до державних інститутів їх захисту. Отже, правові питання для студентської молоді не є пріоритетними, низькою є їх правова культура.

Вольовий компонент правосвідомості представлений у питаннях методики № 1, 2, 14. Більшість студентів цікавиться питаннями правознавства *при нагоді* (51,1%), 32,7% відповідей є стверджувальними, 10,2% – негативними. Юнаки зазначають, що охоче б відвідували курси або інші заходи, що дозволили б розширити знання про власні права (59,2%). Менша половина студентів вказують, що відвідували б такі заходи *при нагоді* (28,6%) або точно б не відвідували їх (12,2%). Тож, молодь зацікавлена та виявляє при можливості активність до питань права лише з метою власної вигоди. Значна кількість респондентів підкреслила, що безкарність за порушення норм права однією особою впливає (83,7%) на сприйняття та дотримання цих норм іншою. Це знову підтверджує зовнішню мотивацію правової активності. Окремими є такі варіанти, як «важко сказати» (10,2%), «в залежності від ситуації» (4,2%), «ні, не впливає» (2%).

На виконання другого завдання цього дослідницького етапу було визначено та проаналізовано основні мотиваційні тенденції молоді із застосуванням методики «Діагностика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості» (С.М. Петров). Зупинимось на своєрідності

мотиваційної зумовленості «Я-концепції» студентів. Результати за методикою представлені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Показники полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» студентів коледжів (%)

Мотиваційні тенденції	*Виражено*	*Невиражено*
Акізитивна (матеріальна)	35	2
Гедоністична	3	5
Оптимістична	39	1
Комунікативна	23	3
Пізнавальна	5	29
Трудова	14	8
Нормативна	1	24
Моральна	5	13
Мотивація до розвитку	20	1
Пугнічна	15	4
Губрістична	3	17
Мотивація позитивного ставлення до людей	19	4
Мотивація уникнення невдач	1	27
Мотивація індивідуалізації	3	1
Егоїстична	3	2
Альтруїстична	29	0

Проаналізуємо такі найбільш частотні тенденції, як оптимістична, акізитивна, альтруїстична, пізнавальна, уникнення невдач, нормативна, комунікативна, мотивація до розвитку, мотивація позитивного ставлення до людей, губрістична, пугнічна, моральна.

Такі статистично значущі тенденції, як оптимістична, альтруїстична, комунікативна та мотивація позитивного ставлення до людей свідчать про позитивний характер настановлення на взаємодію з оточуючими. Студенти з надією дивляться в майбутнє, орієнтовані на взаємодію з людьми, на допомогу та позитивне ставлення до них. Дані мотиваційні тенденції підтверджують, що студенти не схильні до девіантної поведінки.

У той же час нормативна та моральна мотивація у більшості студентів не виражена, а отже, молодь не орієнтована на виконання соціальних та моральних норм. Соціальна ідентифікація є плаваючою, етичні цінності (правда, добро, справедливість та ін.) є хиткими. Найбільш вираженими та актуальними є прагнення молоді до матеріального достатку, саморозвитку та подолання життєвих труднощів. Хоча матеріальна тенденція є однією з провідних для молоді, трудова та пугнічна тенденції виражені незначно. Не є вираженими пізнавальна тенденція, мотивація уникнення невдач, губрістична мотивація як прагнення до визнання.

Характерним для колежан є прагнення до самовдосконалення. Відтак, з низкою зазначених тенденцій вступає у протиріччя невираженість пізнавальної тенденції. Імовірно, знання для студентів не завжди пов'язані з матеріальним добробутом та вдосконаленням власної особистості. Зрештою, методика С.М. Петрова підтвердила та доповнила результати попередньої методики. Студентська молодь коледжів вбачає значущість перш за все матеріальної сторони життя, є правослухняною при відсутності власної потреби в орієнтації на соціальну необхідність та дотримання моральних норм. Отже, характерним є чіткий індивідуалізм та нонконформізм молоді при загальній спрямованості на людей.

Таким чином, у студентів вираженим є правове виховання, що постає компонентом правової активності особистості. Студентська молодь коледжів має чітку зовнішню мотивацію правової активності, тобто при загальній правослухняності характерним для неї є дотримання норм права в тій мірі, в якій враховуються негативні наслідки, що можуть виникнути при відхиленні поведінки від встановлених норм. Приймаючи до уваги результати асоціативного експерименту, можна сказати, що з боку держави слабко враховуються політичні, економічні, соціальні фактори розвитку правової активності, тоді як духовні фактори не є пріоритетними для більшості студентів.

На виконання ***третього завдання*** використовувалася методика «Визначення схильності до відхильної поведінки» (О.Н. Орел).

Отримані групові показники за службовою шкалою свідчать про помірну тенденцію студентів давати соціально-бажані відповіді при заповненні опитувальника, тому результати можна вважати достовірними. Проте, зважаючи на факт наявності даної тенденції, ми здійснили корекцію результатів за змістовими шкалами.

Результати діагностики схильності студентів коледжів до девіантної поведінки за методикою О.М. Орла представлені в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Показники схильності студентів коледжів до відхильної поведінки

Службові та змістові шкали	Групові показники		
	∑	*M*	*T*-бали
1.Шкала установки на соціальну бажаність	126	3,6	55-58
2.Шкала схильності до подолання норм та правил	293,6	8,4	50-53
3. Шкала схильності до адиктивної поведінки	320,2	9,1	46
4. Шкала схильності до саморуйнівної та самоушкоджувальної поведінки	322,6	9,2	45
5. Шкала схильності до агресії та насилля	332,3	9,5	43-46
6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій	282,3	8,1	51
7. Шкала схильності до делінквентної поведінки	315,6	9	50

Розглянемо отримані дані за змістовими шкалами, які розкривають соціальні та особистісні установки, що лежать в основі девіантної поведінки.

За другою шкалою (подолання норм та правил) студенти набрали 50-53 *T*-балів, що означає нонконформістську тенденцію досліджуваних, їх схильність протиставляти власні норми та цінності груповим, заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, взірців поведінки.

За шкалою схильності до адиктивної поведінки було набрано 46 Т-балів, що свідчить про хороший соціальний контроль власної поведінки і несхильність реалізувати адиктивну поведінку.

Показники в 45 Т-балів за четвертою шкалою свідчать про відсутність схильності до реалізації самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки, про відсутність тенденції до соматизації тривоги та до реалізації комплексів провини у поведінкових реакціях. Тобто, студенти не демонструють намірів реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки.

За шкалою схильності до агресії та насилля студенти також набрали менше п'ятдесяти балів (43-46 Т-балів), а тому насилля для них не є засобом вирішення проблем, агресія є нетиповим засобом виходу зі фруструючої ситуації.

В перехідну групу потрапили показники досліджуваних за шкалою вольового контролю емоційних реакцій та шкалою схильності до делінквентної поведінки – 51 та 50 Т-балів відповідно. Показники є ближчими до групи «нижче 50 Т-балів», а тому можна вважати, що для студентів характерним є самоконтроль поведінкових емоційних реакцій та не характерна схильність до реалізації делінквентної поведінки.

Таким чином, отримані дані переконують щодо відсутності схильності студентської молоді до девіантної поведінки. Усі п'ять шкал свідчать про невираженість тенденцій, а отже сильним є соціальний контроль поведінки. Все ж у студентів проявляється нонконформістська тенденція, яка при сильному вольовому контролі, імовірно, свідчить про індивідуалізм студентської молоді.

У кінцевому рахунку всі результати, отримані в ході емпіричного констатувального дослідження, були узагальнені у створеній нами концептуальній схемі впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку студентів коледжів (рис. 2.13.).

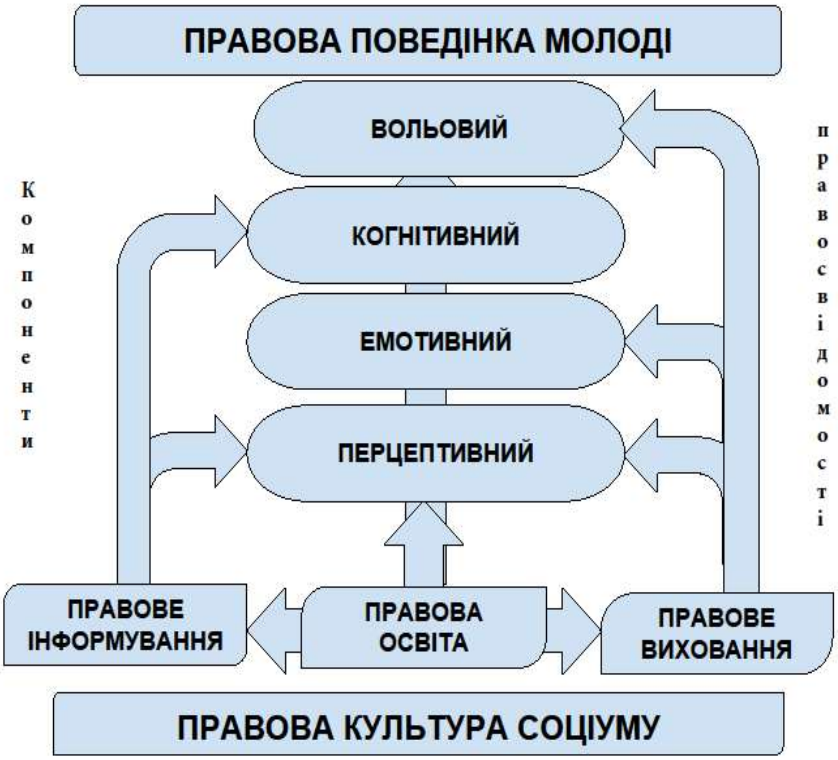

Рис. 2.13. Концептуальна схема впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку студентів коледжів

В основу схеми було покладено уявлення про суб'єктивний досвід особистості, розвинені в концепції суб'єктивної семантики О.Ю. Артем'євої, зокрема, уявлення про тришарову структуру свідомості як суму слідів сукупного досвіду людини або групи [12].

Первинний шар буденної правовідомості студентів був реконструйований за результатами процесу «першобачення» (О.Ю. Артем'єва), а саме – за результатами семантичного аналізу перцепції. Завдяки виявленню суб'єктивної правової семантики студентів за методом семантичних універсалій було з'ясовано, що найбільш семантично близькими є групи понять: «злочин» та «моральне насильство»; «справедливість» та «гідність»; «жертва», «покарання» та «право». Перші два стимули сприймаються студентами як ворожі та штучні, «жертва» та «покарання» вбачаються темними, «право» – дружніми, а «справедливість» та «гідність») – зрозумілими, щирими, простими, вільними. Отримані

результати свідчать на користь достатньої правової вихованості та правослухняності молоді.

Емоційно-оцінний шар буденної правосвідомості студентів коледжів представлений результатами проведення асоціативного експерименту та опитувальника І.О.Сохан. За даними асоціативного експерименту, студенти сьогодні зневірені в існуванні соціальної справедливості та в дієвості права. Правосвідомості колежан притаманне співчуття до становища жертви, гостро стоїть питання про покарання за злочин. Концепти «уряд» та «влада» трапляються серед асоціативних образів порушників закону, тому є тенденція незадоволення наявним у країні правлінням. «Політика», «ЗМІ» та «навчальні заклади» виступають як джерела пролонгованого морального насилля. Студенти прагнуть захисту свого права на повагу їх гідності, оскільки помічають певні перешкоди. До норм та до діяльності правоохоронних органів колежани демонструють ставлення нейтральне або полярне – позитивне до норм, негативне до діяльності державних інститутів їх захисту.

Поняттєвий рівень структури суб'єктивного досвіду студентів (когнітивний рівень правосвідомості) розкрито за допомогою даних асоціативного методу та результатів обробки двох опитувальників. Асоціативний експеримент надав змогу виявити статистично значущий ряд реакцій на кожен із запропонованих стимулів та засвідчив сталість семантичних ядер усіх конструктів. В цілому, правова освіченість колежан відповідає середньому рівню. За результатами аналізу суб'єктивної семантики запропонованих герменевтичних текстів низькою є правова поінформованість молоді, що навчається в коледжах.

Вольовий компонент буденної правосвідомості розкрито за допомогою окремих питань опитувальника І.О. Сохан, методик С.М. Петрова та О.М. Орла. Студенти час від часу цікавляться питаннями права та при нагоді розширили б свої знання. Аналіз мотиваційних тенденцій виявив, що нормативна тенденція не є вираженою, а моральні цінності хиткі. Для

студентів актуальними виступають питання матеріального добробуту в житті та власний розвиток. Такий індивідуалізм на нонконформізм молоді вдалося підтвердити також за допомогою методики О.М. Орла. Відтак, студенти не схильні до девіантної поведінки, в них наявний міцний вольовий контроль. Очевидним є те, що студенти коледжів скоріше правовиховані, але їх правова культура ще не сформована остаточно.

В цілому, аналіз психосемантичного змісту правосвідомості студентів коледжів засвідчив, що складові компоненти свідомості ніяк не можна вважати розвиненими, оскільки у правосвідомості молоді переважає когнітивний компонент, студенти зводять широкий зміст правосвідомісті до знань правових норм. Вважаємо, що на такі результати накладає відбиток поточна провідна діяльність студентів.

Зрештою, структура – це завжди згорнута функція, а тому можна зробити загальний висновок про вплив змісту правосвідомості на правову поведінку. Студентська молодь є правослухняною, що є результатом правового виховання, правосвідомість є буденною з середнім рівнем вираження, а соціально-правова активність – зовнішньо мотивована. Вірогідно, що правова поведінка молоді не стане активною спонтанно, сама по собі. Наявна проблема недостатності правової поінформованості та несформованості правової культури, а тому нагальним сьогодні є питання розвитку буденної правової свідомості студентів коледжів з боку державних і недержавних інституцій.

Таким чином, було діагностовано когнітивний, емоційний та поведінково-вольовий компоненти правової особистості студентів коледжів.

Основними джерелами формування знань про правові норми студенти коледжів вважають ЗМІ, наукову літературу, сім’ю та знайомих, проте не проявляють особливої активності у пошуках знань про право. На думку студентів, найбільший вплив на формування правових норм та цінностей у процесі соціалізації справляють держава, Конституція, сім’я та школа. Кількість правильних відповідей дозволяє констатувати, що студентська

молодь коледжів має середній рівень правової освіченості.

Діагностування емоційного компоненту правосвідомості показало, що студенти схильні оцінювати полярно або ж ставитися відсторонено до правових норм та до державних інститутів їх захисту. Правові питання для студентської молоді не є пріоритетними, низькою є їх правова культура.

Вольовий компонент правосвідомості виявив, що молодь зацікавлена та при можливості виявляє активність до питань права лише з метою власної вигоди. Значна кількість респондентів підкреслила, що безкарність за порушення норм права однією особою впливає на сприйняття та дотримання цих норм іншою. Це засвідчує перевагу зовнішньої мотивації правової активності.

Аналіз основних мотиваційних тенденцій показав статистичну значущість оптимістичної, альтруїстичної, комунікативної та мотивації позитивного ставлення до людей, що свідчить про позитивний характер настановлення на взаємодію з оточуючими. Студенти з надією дивляться в майбутнє, орієнтовані на взаємодію з людьми, на допомогу та позитивне ставлення до них, не схильні до девіантної поведінки. У той же час нормативна та моральна мотивація у більшості студентів не виражена, отже, молодь не орієнтована на виконання соціальних та моральних норм. Соціальна ідентифікація нестійка, етичні цінності (правда, добро, справедливість та ін.) хиткі. Найбільш вираженими та актуальними є прагнення молоді до матеріального достатку, саморозвитку та подолання життєвих труднощів.

Парадоксально те, що прагнучи до самовдосконалення, студенти показують слабку пізнавальну тенденцію, знання для них не завжди пов’язані з матеріальним добробутом та самовдосконаленням.

Результатами діагностики схильності студентів коледжів до девіантної поведінки стали такі факти: нонконформістська тенденція досліджуваних (схильність протиставляти власні норми та цінності груповим, заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, взірців поведінки); хороший соціальний

контроль власної поведінки і несхильність реалізувати адиктивну поведінку; відсутність схильності до реалізації самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки, про відсутність тенденції до соматизації тривоги та до реалізації комплексів провини у поведінкових реакціях; неагресивність засобів виходу із фруструючої ситуації; самоконтроль поведінкових емоційних реакцій та несхильність до делінквентної поведінки.

За результатами емпіричного констатувального дослідження було створено концептуальну схему впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку студентів коледжів.

Висновки до розділу 2

Дослідження розпочато описом особливостей його другого, емпіричного етапу, а саме – розглянуто методологічні принципи психосемантичного аналізу буденної правосвідомості студентів коледжів, обгрунтовано застосування обраного інструментарію, вирішено питання валідності застосованих методик, сформована вибірка.

В результаті проведення емпіричного дослідження було отримано такі дані. На перцептивному рівні правосвідомості для кожного стимулу було виявлено такі провідні універсалії, як ворожий та штучний («злочин» та «моральне насилля»), темний («жертва» та «покарання»), дружній, зрозумілий, щирий, простий, вільний («справедливість» та «гідність»), дружній («право»). Такі найбільш поширені якості свідчать про базову правову вихованість та правослухняність молоді.

Емоційно-оцінковий компонент правосвідомості представлений наскрізною тенденцією до однозначних полярних суджень (позитивні – до норм права, негативні – до влади, ЗМІ, діяльності правоохоронних органів та ін.), а також тенденцією до нейтрального оцінювання внаслідок панування зневіреності в існуванні справедливості та в реалізації правових норм.

Когнітивний рівень правосвідомості молоді представлений чисельним рядом образів на кожний з конструктів, що організовані в смислові групи й представляють загальні буденні правові знання студентів. Ядерні частини усіх стимулів є сталими, тобто відповідають лексичним значенням відповідних слів. Найбільш частотними асоціаціями для правових конструктів стали: *чесність, закон, в'язниця, покарання, честь.*

Груповий відсотковий показник правильних варіантів відповідей на питання анкети дозволив зробити висновок про середній рівень правової освіченості молоді. Аналіз правових дій у вербальній семантиці при інтерпретації герменевтичних текстів виявив низьку правову поінформованість студенів. Тож, психосемантичний аналіз змісту

структурних компонентів правосвідомості засвідчив, що, в цілому, вони не є розвиненими гармонійно, у студентів превалює саме когнітивний компонент.

Вольовий контроль поведінки та емоцій досить виразний, у зовнішньому плані молодь є правослухняною при наявності латентного невдоволення правовою ситуацією. Проте, невираженість нормативної мотивації підкреслює низьку соціально-правову активність. У студентів переважає мотивація, орієнтована на власний добробут, чітким є індивідуалізм та нонконформізм. При нагоді молодь цікавиться питаннями права та розширила б свої знання про них. Все ж виявилось, що ці знання стосуються більше власних прав, ніж обов'язків. Студенти не схильні до девіантної поведінки, є правовихованими, при тому, що правова культура ще не сформована.

Таким чином, зміст правосвідомості редукується студентами коледжів переважно до знань власних прав, правова активність також зводиться до знань про свої права, що зумовлено основними мотиваційними тенденціями (переважно, акізитивною). В цілому, правова активність студентської молоді сьогодні стимулюється зовнішньою мотивацією, тобто, правослухняність обмежується наявністю страху перед покаранням і не переходить у внутрішній план і не являє собою цінності для індивіда. Отже, для ствердження правових підстав української держави існує необхідність підвищення авторитетності права у буденній правосвідомості студентів коледжів через реалізацію програм правової просвіти та формування правової свідомості.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗНАЧЕНЬ У ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖІВ

У розділі розкрито сучасні стратегії правового виховання та практики формування правосвідомості молоді; на підставі структури і змісту буденної правової свідомості осіб раннього юнацького віку, а також концептуальної схеми впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку подано програму формування правосвідомості студентів коледжів; проведено порівняльний аналіз психосемантичної структури правосвідомості студентів коледжів до та після формувального впливу.

3.1. Стратегія правового виховання та практики формування правосвідомості молоді

Згідно з даними Державного комітету статистики України, кількість студентів у навчальних закладах I-II рівнів акредитації, до яких належать і коледжі, на початок 2010 року становила 350 тисяч осіб. Держава регулює систему виховання цих молодих людей, зокрема, і систему правового виховання. Засадничим документом для останньої є Національна програма правової освіти населення, затверджена указом Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001, спрямована на підвищення правосвідомості, правової культури громадян спрямована.

Під правовою освітою в цьому документі мається на увазі здійснення комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. У Програмі наголошується, що становлення України як демократичної, правової держави, втілення засад громадянського суспільства, формування поваги до права зумовлюють необхідність

підвищення рівня правової культури населення. При цьому в руслі реалізації завдань Програми формування правової свідомості та правової культури випливає з контексту утвердження гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, високих моральних засад у суспільному житті [146].

Крім зазначеного документа, проблеми організації правового виховання та освіти населення України тією чи іншою мірою торкаються: Концепція національного виховання (1994 р.), Концепція гуманітарної освіти (1997 р.), Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства (1999 р.), Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000 р.), Концепція національно-патріотичного виховання молоді (2009 р.), Концепція національного виховання студентської молоді (2009 р.) та ін.

Правове виховання молоді являє собою один зі структурних напрямків правової соціалізації. Правова соціалізація виступає частиною єдиного процесу включення індивіда до суспільних відносин даного конкретного суспільства й полягає в діяльнісному засвоєнні правової реальності, в поетапному формуванні правової свідомості індивіда, в осмисленні його правової культури, яка відіграє особливу роль в соціокультурній реальності [146].

За даними термінологічного аналізу, проведеного М.Г. Кащук, міждисциплінарне поняття «правове виховання» у науковій літературі розглядається як:

1) *діяльність* суспільства та держави, що спрямована на формування правомірної поведінки, яка в перспективі повинна стати звичкою, міцним переконанням правосвідомої людини.

2) організований системний *вплив* на свідомість і почуття людини з метою формування у неї правосвідомості, поваги до конституційних норм і

порядку, розвитку умінь, необхідних для виконання норм права, законів та свого громадського обов'язку.

3) складний, різноманітний, тривалий *процес*, який охоплює, з одного боку, виховну діяльність державних органів і громадських організацій, що зобов'язані відповідно до рішень уряду проводити цю роботу, з іншого – діяльність усіх громадян.

4) *сукупність форм і методів*, що в поєднанні утворюють систему впливу на людей з метою формування високої правової культури, правомірної поведінки, перетворення правових знань на міцні установки, підвищення соціальної активності громадян [93, с. 9].

Очевидно, що більший інтерес для нас становить друге тлумачення, яке безпосередньо апелює до проблеми формування правосвідомості. При цьому варто зазначити, що інші три тлумачення, хоча й опосередковано, також пов'язані з категорією «правосвідомість», будучи чинниками, що визначають її якісні характеристики.

Найбільш функціональне і широке тлумачення цього поняття відбувається через термін «вплив»: «Правове виховання – це визначений і систематичний вплив на свідомість, психологію виховуваних (індивідів і суспільних груп) усього способу суспільного життя та ідеологічних чинників з метою формування у них на основі правової ідеології глибоких і стійких уявлень, переконань і почуттів, прищеплення їм високої правової культури, навичок юридичного спілкування відповідно до рівня і вимог сучасного правового розвитку суспільства» [185, с. 35]. Це визначення стало робочим в нашому дослідженні.

Об'єктом правового виховання виступає особистість, громада, суспільство. З точки зору психосемантики, безпосереднім об'єктом правового виховання є окрема сфера свідомості – правова свідомість та рівень правової культури громадянина, що склався на її основі.

Суб'єктом правового виховання є інститут сім'ї, органи держави, установи системи освіти, а саме: державні службовці, працівників

правоохоронних органів, вчителі, викладачі, журналісти, лідери суспільної думки та ін. Як чинник непрямої дії в системі форсування правосвідомості особливе місце посідає сила позитивного прикладу правомірної поведінки різних суб'єктів, особливо політиків, керівників, посадових осіб, публічних осіб.

Загальноприйнятою **метою правового** виховання індивіда виступає відображення в його свідомості існуючих законів, правових норм та їх застосування в соціальній практиці. Так, зокрема, організаційний аспект правового виховання, на думку А.П. Гетьмана, є «цілеспрямований вплив його суб'єктів на свідомість особистостей, що виховуються, з метою формування у них системи правових цінностей, знань, переконань, а також умінь та навичок законослухняної поведінки» [210, с. 46]. Методологічно розрізняють такі цілі правового виховання: ближча мета – формування системи правових знань; проміжна мета – формування правової переконаності; кінцева мета – формування мотивів та звичок правомірної поведінки [3, с. 98]. Мету формування й функціонування системи правового виховання детермінують потреби особистості, держави й суспільства: саме вони визначають діяльність з реалізації правового виховання.

Досягнення мети відбувається завдяки реалізації низки **функцій правового виховання, таких як**: передача вихованцям (індивідам, суспільним групам) певних правових знань, навичок, умінь; формування правових ідей, почуттів, переконань у правосвідомості вихованців, вироблення правової установки на правомірну поведінку [14]. Важливо закцентувати на існуючій **різниці між виховною функцією права і правовим регулюванням** поведінки громадан**.** Слідом за В. К. Бабаєвим, ми вбачаємо цю різницю в тому, що «об'єктом регулюючого впливу права головним чином стають вольові акти в поведінці людей, а об'єктом виховної функції права в першу чергу слугує не поведінка людини, а її свідомість – думки, уявлення, почуття» [14, с. 485-486].

Як бачимо, процес правового виховання дослідники напряму пов'язують з формуванням і розвитком правосвідомості. Проте питанню психологічних механізмів реалізації зазначеного відображення уваги приділяється недостатньо.

Системний підхід до реалізації **правового виховання** молоді передбачає розкриття **структури** останнього. Згідно з поглядами П.М. Щербаня, правове виховання як система передбачає діяльність на рівні таких трьох **структурних рівнів**: **1.** формування правосвідомості, що передбачає готовність до соціально-активної правової діяльності; повагу до права; правові знання; **2.** формування правової поведінки, відповідність поведінки до закону; **3.** формування правової культури, яка потребує системи вольових компонентів; системи вмінь і навичок; системи правових знань [229; 230].

Системотвірним чинником правового виховання виступає не культура, не освіта як така, а особистість як унікальна вища цінність суспільства. Інноваційним для практичної реалізації цієї сучасної парадигми є забезпечення суб'єкт-суб'єктних взаємин. Як резонно зауважує А.В. Яковлев, «в особистісно-гуманістичній парадигмі акценти переносяться з потреб і інтересів суспільства на інтереси й потреби людини. При цьому стверджується, що не людина існує для суспільства, а суспільство – для людини» [238, с. 126].

Як будь-який виховний процес назагал, правове виховання, визначається наявністю певних етапів, кожен з яких являє собою окрему **ланку процесу.** Логіка цієї етапності така: від обізнаності через узагальнення знань та правове мислення до навичкок правомірної поведінки до переконань і подальшого правового саморозвитку.

Початок процесу задає правова освіта (в широкому розумінні – просвіта), яка формує обізнаність суб'кта правосвідомості в галузі права. Саме обізнаність створює необхідну компетентність для буденної правосвідомості. В подальшому на підставі елементальних правових знань

формується правове мислення, систематизація правових знань перетворює їх на внутрішні переконання особистості. На підставі переконань формується навичка правомірної поведінки. Навичка правомірної поведінки, будучи регулярно повторюваною, виробляє непримиренне ставлення до аморальної, злочинної поведінки самого суб'єкта та його соціального оточення. Система правових переконань створює потребу в постійній правовій самоосвіті. Долучення вольового компонента веде до утворення здатності до правового самовиховання, виховання готовності й уміння протистояти злу в суспільстві.

Система правового виховання функціонує завдяки використанню низки методів, способів, форм, прийомів та засобів діяльності її суб'єктів.

Метод правового виховання – це сукупність способів і прийомів правовиховного впливу, які забезпечують реалізацію та досягнення мети правового виховання [210]. До таких належать: переконання, покарання, унаочнення, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критика й самокритика, наслідування тощо. Усі методи в структурі системи правового виховання є тісно взаємопов'язаними і доповнюють один одного. Розглянемо послідовно найважливіші з них саме для формування буденної правосвідомості молодої людини.

Зазначимо спочатку, що з точки зору психосемантичного підходу до розуміння структури і змісту свідомості найбільший інтерес в сенсі формування буденної правосвідомості молоді становлять перші три з описаних нижче методів, оскільки саме вони спрямовані не лише на оптимізацію змістової сторони свідомості, але й на формування у молодої людини спроможності до самостійних дій, самостійного вибору належного варіанту правової поведінки.

Метод прикладу – це цілеспрямований, планомірний, систематичний та системний вплив на свідомість і поведінку особистості сукупністю позитивних особистих прикладів із боку керівників, педагогів, вихователів, інших авторитетних осіб, якщо йдеться про правовиховну роботу з молодим поколінням, то практика правовиховної діяльності свідчить, що провідна

роль тут належить саме неформальним лідерам молодіжної групи [те саме, с. 38].

Метод заохочення – це комплекс прийомів і засобів морального і матеріального стимулювання кращих результатів різнобічної діяльності особистості молодої людини, її успіхів у навчанні, покращення своєї власної поведінки та правильних дій у вихованні інших.

Метод переконання передбачає гуманний вплив суб'єктів права на свідомість, почуття і волю молоді невербальними і вербальними засобами з метою формування в них активної позиції та якостей законослухняних громадян. Апелюючи до психіки юнаків, зокрема, до їх почутів, ідеалів, досвіду, логіки, метод переконання безпосередньо створює образи, які стають змістом буденної правової свідомості. Особливість цього методу полягає в тому, що, впливаючи на правосвідомість особистості, вона перевтілює ці образи в очікувані суспільством позитивні мотиви поведінки юнацтва, які надалі керують їх вчинками та діями [те саме, с. 37].

Метод змагання у правовиховній роботі надає можливість створити атмосферу здорового суперництва, рівняння на лідерів, стимулювання співпраці між усіма учасниками правовиховного процесу, а також забезпечує згуртованість, взаємоповагу та взаєморозуміння у студентській академічній групі.

Метод примушення – це система прийомів і способів, за допомогою яких виховувані стають вимушені розвивати й удосконалювати свої кращі якості та відмовлятися від поганих, соціально шкідливих або небезпечних. Примушення у правовиховні роботі зі студентами коледжів означає такі заходи, які впливають на свідомість не досить вихованих юнаків і дівчат і змушують їх виконувати покладені на них обов'язки, норми завдання всупереч їх волі. Спочатку примушення спрямоване на те, щоб студент під зовнішнім тиском дотримувався належних правил поведінки, але потім ці навички повині перейти у стійкі стереотипи законослухняної поведінки.

Крім зазначених методів, правове виховання здійснюється за допомогою певних **засобів та інструментів**, які також сприяють перетворенню правових цілей у бажаний результат. Засоби правового виховання – це насамперед наукова та навчальна література, форми дистанційного навчання, канали комунікації, тобто все те, що використовується для вирішення конкретних практичних правовиховних завдань. Окремим засобом вважають самовиховання, яке полягає у аутоформуванні пошани до права, потреби чітко слідувати праву шляхом самонавчання, самостійного аналізу правової дійсності й особистої практики.

Системне та гармонійне поєднання зазначених методів, засобів і прийомів забезпечує не лише підвищення поінформованості студентів про правові явища, не тільки формує необхідність обрання того чи іншого варіанту поведінки, але, що найважливіше, стимулює усвідомлення юнаками необхідності здійснення саме правомірного варіанту поведінки як умови існування правопорядку в суспільстві.

В руслі системного підходу до правовиховного процесу також досліджуються середовищні фактори, від яких залежить ефективність правового виховання. Серед останніх ми вбачаємо два провідних фактори, кожен з яких реалізується в площині позитивних або негативних умов:

1) об’єктивний фактор – позитивні зовнішні умови, що сприяють правовиховній діяльності (демократизація суспільства, захист прав особи, динаміка правотворчої діяльності, юридичної практики та ін.), або негативні умови, що ускладнюють правовиховну діяльність (недосконалість законодавства, засобів правового виховання тощо);

2) суб’єктивний фактор – позитивний внутрішній правовий стан особистості (її правова вихованість, настанова на правомірну поведінку) або негативний (внутрішнє неприйняття права, правова настанова на неправомірну поведінку, однією з підстав якої є правовий нігілізм).

Варто конкретизувати вищезазначені провідні фактори, розкривши ті конкретні середовищні умови (суспільні та індивідуально-психологічні), в

яких здійснюється правове виховання в сучасній Україні. Більшість дослідників характерними проявами **кризи у сфері правового виховання** в Україні називає такі: зростання масштабів і спектру девіацій у зв'язку з масштабними суспільними зрушеннями (велика кількість внутрішньо переміщених осіб, наявність у населення забороненої зброї, безробіття, девальвація грошової одиниці тощо); відставання системи правового виховання від нової соціальної обстановки, глибоких трансформаційних зрушень; роз'єднаність державних, місцевих і громадських організацій і служб у сфері правового виховання; мізерне фінансування правовиховної роботи; дезорієнтація ціннісно-нормативних основ соціального контролю у сфері правового виховання; правовий нігілізм, слідування невластивим нашому народу традиціям і установкам; низький рівень правової культури і правосвідомості населення; обмаль апробованих методик і програм з правового виховання населення, підвищення правової культури молоді.

Поряд із тим, як і будь-яка криза, криза правового виховання в Україні має ознаки і прояви, які за певних зусиль можуть дати позитивний результат. Серед них такі. В умовах зовнішньої агресії зростає рівень громадськості та моральної свідомості українського суспільства. У країні зростає питома вага патріотичних заходів. Приведення українського законодавства у відповідність до європейського поступово веде до лібералізації права, відбувається декриміналізація низки форм поведінки, що раніше вважалися злочинними. На державному рівні розгорнуто пропаганду антикорупційної поведінки, престижу чесної праці. Громадські організації долучаються до процесу правового виховання населення. Формується суспільний і державний контроль за засобами масової інформації в плані заборони пропаганди насилля, аморальності. Збережено традиційну для українського народу престижність знань, освіти.

На жаль, правове виховання в Україні ще далеке від досконалості. На шляху ефективної правовиховної діяльності існують і суто психологічні бар'єри. За даними інтернет-дискурсу, сучасна буденна правосвідомість

розучилася бачити добро і зло, право і безправ'я, все стало умовним і відносним. Цінності людського життя тяжіють до матеріального благополуччя. У правовій поведінці з'явилася безпринципність і соціальна байдужість. Сучасна людина найчастіше не замислюється про те, що чинне в країні право не може жити і застосовуватися поза буденною правосвідомістю, не може підтримувати і оберігати ані сім'ю, ані Батьківщину, ані державу.

В умовах, типових для перехідного періоду, який склався на сьогодні, особливо загострився контраст між правовими ментальностями регіонів України: якщо в центральних і західних регіонах країни кріпне віра в силу особистої свободи і вимогливість до захисту прав особистості й громади, то у східних і частині південних регіонів залишається віра в силу механічної покори, диктаторського наказу, заборони.

Соціально-психологічні чинники. На правову свідомість і правову культуру українського суспільства негативно вплинули і продовжує впливати ще низка особливостей національного характеру. Глибокий аналіз національного характеру зроблено у працях В.Ф. Казібекової [87]. Серед якостей національного характеру варто зазначити правовий нігілізм, комплекс сконцентрованості на внутрішніх переживаннях, сполучений із замкнутістю і недовір'ям, настороженим ставленням людини до інших людей, стиль існування, визначений життєвою філософією «моя хата з краю, нічого не знаю», байдужість до всього, що не стосується особисто окремої людини та її родини, інертність, пасивність у суспільних питаннях, утилітарний егоїзм. До цього можна додати надмірну довірливість, а також податливість зовнішнім впливам, пристосовництво. Найтиповішими формами деформації правової свідомості у транзитивному суспільстві є: правовий нігілізм, правова демагогія, правовий популізм, дезорганізація правосвідомості, правовий конформізм, правовий інфантилізм, маргіналізація правосвідомості, пробільна правосвідомість та низка інших.

«Історія свідчить, що в усіх державах здійснюється особлива діяльність стосовно поширення переконань про право і правопорядок. Для цього використовуються всі можливі наявні засоби: церква, література, мистецтво, школа (усіх рівнів), друковані засоби та засоби масової комунікації, радіо, телебачення, спеціальні юридичні навчальні заклади. Іншими словами, правове виховання є компонентом ідеологічної функції будь-якої держави. У міру розвитку і вдосконалення державності знаходяться все більш майстерні способи і форми ідеологічної обробки свідомості мас, дедалі більше відокремлюється і спеціалізується система правового виховання як самостійний вид діяльності держави, органів місцевого самоврядування і суспільства в цілому. Змінюються зміст і тактика, об'єкти, форми і способи впливу на свідомість суспільства й окремих громадян, але значною мірою стабільною, перш за все в розвинених державах, залишається його суть у вигляді уявлень про право і правосвідомість, їх суть, цінність і функції [210, с.31]

Таким чином, у цьому підрозділі проаналізовано практики формування правосвідомості у традиції правового виховання молоді в Україні. Правове виховання розглянуто як форма діяльності суспільства, як організований системний вплив як тривалий процес та як сукупність форм і методів. Визначено об'єкт і суб'єкт правового виховання, його мету, функції, етапи розгортання та структурні рівні. Обгрунтовано тезу про те, що системотвірним чинником правового виховання виступає особистість як унікальна вища цінність суспільства. Розкрито низку методів, способів, форм, прийомів та засобів діяльності суб'єктів правового виховання. Зокрема, показано суть таких методів: метод прикладу, метод заохочення, метод переконання, метод змагання, метод примушення. Проаналізовано соціально-психологічні чинники кризи у сфері правового виховання в Україні.

3.2. Програма формування психосемантичного змісту правосвідомості в юнацькому віці

Методологічний базис розробки Програми формування психосемантичного змісту правосвідомості (далі – ПФСЗП) склали її цілі, конкретні принципи, умови формування буденної правосвідомості (середовищні фактори та індивідуальні чинники), механізми та напрями реалізації Програми та критерії якості сформованої правосвідомості.

Мета програми – в межах правової культури соціуму сформувати нову якість змісту буденної правосвідомості колежан, необхідну і достатню для їх правової поведінки як громадян України.

В основу ПФСЗП лягли окремі, на наш погляд, найважливіші, принципи виховної діяльності та формування змісту свідомості. Серед останніх можемо виділити загальні та організаційно-функціональні принципи. До загальних принципів належать принципи об'єктивності, локальності, конкретності, науковості та законності. Організаційно-функціональні об'єднують в собі такі принципи: раціональної організації, зворотного зв'язку та персоніфікованості.

Принцип об'єктивності означає, що формування правової свідомості має виходити з урахування реальних можливостей правовиховного процесу, правової ситуації в країні, а також індивідуальних психічних можливостей суб'єктів формувального впливу.

Принцип локальності формувального впливу зводиться до того, що здійснення правовиховного впливу відбувається лише в межах цільового призначення даного процесу (формування правосвідомості та, ширше – правової культури) і не торкається ширшого спектра світоглядних, релігійних, філософських чи інших настанов.

Принцип конкретності вимагає чіткого врахування у формувальному експерименті конкретних умов і факторів, які впливають на зміст і структуру правової свідомості. До таких належать: суспільно-побутові, вікові, статеві, етнокультурні, сімейні тощо.

Принцип науковості полягає в тому, що діяльність з формування змісту провосвідомості має базуватися на досягненнях психологічної та педагогічної науки, а також науково обгрунтованих психологічних практик, зокрема, тренінгової діяльності.

Принцип законності передбачає формування в системі правових уявлень таких керівних положень та ідей, які є засобом формування мотивів правомірної поведінки та переконання суб'єктів права з приводу необхідності дотримання законів. Виконання цього принципу під час впровадження програми сприяє дотриманню та виконанню правових приписів усіма членами формувального процесу як суб'єктами права – керівником програми та її учасниками.

Організаційно-функціональні принципи формування психосемантичного змісту правосвідомості безпосередньо визначають дієвість та ефективність програми ПФСЗП. Зокрема, принцип *раціональної організації* стосується передусім такого організаційного аспекту здійснення програми, як формування вибірки. Так, було враховано, що програма більшою мірою має бути спрямована не на всіх колежан, а на неповнолітніх студентів, схильних до девіантної поведінки, із несформованим правовим менталітетом.

Принцип зворотного зв'язку у формуванні психосемантичного змісту буденної правосвідомості студентів коледжів зводиться до того, що між учасниками Програми та її керівником повинен встановитися стійкий зворотний зв'язок. У практичному плані це означає, що керівник як суб'єкт формувального впливу у процесі своєї діяльності застосовує певні форми і методи залежно від отриманої ним інформації про стан учасників групи розвитку і готовності останніх адекватно сприймати такі впливи. Керівник постійно отримує інформацію про ефект, якого вдалося досягти в результаті здійснення тих чи інших впливів. Це дозволяє вчасно враховувати помилки й недоліки в ході реалізації завдань програми та уточнювати методи й засоби їх коригування.

Принцип персоніфікованості у формуванні змісту провосвідомості передбачає, що при здійсненні системи формувальних впливів керівник повинен послідовно застосовувати диференційований підхід до кожного окремого учасника групи і застосовувати методи, орієнтуючись на кожну конкретну ситуацію. Це є тим більш необхідним, що керівник часто може стикатися з можливими відхиленнями у правовій поведінці конкретного учасника. Особливо це стосується неповнолітніх та осіб з правовими девіаціями, які на заняттях можуть провокувати конфлікти та потребуть чіткого контролю за реалізацією правовиховного впливу.

Серед *умов формування* буденної правосвідомості, в яких реалізується Програма, ми виділяємо *середовищні фактори* та *індивідуальні чинники*.

Буденна правосвідомість формується під впливом конкретних умов життя та емпіричних знань про право, законність, юридичну відповідальність тощо. Відповідно, і програма ПФСЗП реалізується в конкретному соціокультурному середовищі: у певній системі звичаїв, звичок, традицій і стереотипів, які результуються в особливому субкультурному типі правової культури (молодіжна правова субкультура) і знаходять вияв у правовій поведінці студентів коледжів. Важливим середовищним фактором є також міське середовище проживання, міське або сільське походження, етнічна належність учасників групи. Відомо, що повне розкриття здібностей та індивідуальних якостей особистості можливе лише в межах тієї культури, органічною частиною якої вона є. Урахування характеру й специфіки соціокультурного середовища, у рамках якого застосовуються конкретні засоби, особливо важливе тому, що використання тих чи інших психологічних технік і технологій у різних соціокультурних умовах часом може призвести до протилежних результатів.

Індивідуальні чинники реалізації Програми зумовлені віковими, статевими особливостями учасників, їх рівнем правових знань, практичного досвіду тощо. Основна частина студентів, як правило, на рівні буденної правосвідомості *ототожнюють поняття «право» і «закон»,* а сам закон

сприймають як імператив: наказ діяти тим чи іншим чином або заборона певної поведінки під загрозою застосування покарання. Таким чином складається правовий нігілізм, негативний зміст буденної правосвідомості, який може заважати успішному впровадженню Програми ПФСЗП.

Серед чинників, що зумовлюють правовий нігілізм, дослідник О. Проць виділяє:

1) автосугестивний (прогалини у правових знаннях та невдалий досвід реалізації права породжують зневіру у соціальній цінності права);

2) ідентифікаційний (відбувається ототожнення з іншою особистістю, яка використовує для задоволення власних потреб та інтересів не право, а силу);

3) когнітивний (певний обсяг правових знань дає змогу виявити суперечності у законі та використовувати недосконалі правові норми у корисних цілях) [171, с. 120].

У процесі формувального навчання акцент робиться на виробленні правильного розуміння принципів і норм права, вміння давати адекватну реальності суспільну, правову та психологічну оцінку різним фактам, ситуаціям і суперечностям, особливо тим, з якими студенти коледжів нерідко стикаються в буденному житті.

Конкретним *організаційним та методологічним механізмом реалізації* програми є суб'єктно-об'єктна взаємодія – ті форми і засоби, за допомогою яких суб'єкти формувальної діяльності впливають на індивідуальну свідомість об'єкта. При цьому як з боку суб'єкта, так і з боку об'єкта в процесі реалізації Програми спостерігаються відносини взаємовпливів, тому є підстави говорити про суб'єкт-суб'єктну взаємодію.

Механізм реалізації Програми ПФСЗП розгортається у двох площинах – внутрішній і зовнішній. Якщо у зовнішній площині він виступає як засіб досягнення бажаного рівня сформованості правосвідомості через безпосередню взаємодію суб'єкта і об'єкта, то у внутрішній площині він постає як механізм саморозвитку. На зовнішньому рівні, у процесі суб'єктно-

об'єктної взаємодії, реалізуються різні правові потреби, інтереси, цілі громади, соціуму. На внутрішньому рівні, у процесі суб'єктно-суб'єктної взаємодії реалізуються потреби в самопізнанні, самовдосконаленні, самоактуалізації суб'єктів формувального процесу.

Психологічні механізми реалізації Програми ПФСЗП. Засвоєння особистістю правових норм відбувається із залученням таких психічних процесів: а) предметно-раціональним усвідомлення; б) інтеріоризації. У першому випадку право сприймається як необхідне та доцільне, корисне для суспільства. У другому відбувається «перетворення зовнішніх щодо особистості вимог права в її власну життєву позицію, правову настанову, звичку діяти відповідно до заданої правової моделі» [123, с. 98].

В основу Програми ФСЗП було покладено нижченаведені *критерії якості сформованої правосвідомості*.

1. *Настанова до відкритості* (*деліберативність)* – спрямованість свідомості індивіда до соціальної взаємодії, готовність сприймати аргументи інших учасників групи і висловлювати власні думки. В реальному режимі створені керівником умови комунікації надають можливість для відкритого обміну судженнями, для висловлення учасниками своїх суспільних потреб та інтересів. При цьому керівник групи свідомо відходить від настанови на некритичність та запобігання оцінкам: наратив, у якому кожний відстоює свою позицію, проте залишається відкритим для критики.

2. *Здатність до раціональної аргументації.* Цей прояв буденної правосвідомості можливий за умови, що учасники дискусії мають необхідний рівень правових знань. Тому сформована правосвідомість тісно пов'язана з такою якістю, як поінформованість, знання про право та сутність цього феномену.

3. *Комунікативна мотивованість.* Крім зазначеного вище, сформована буденна правосвідомість передбачає не лише готовність суб'єкта брати участь у комунікації та вміння вибудовувати аргументи, але й розвиток відповідного мотиву участі в комунікації. Намагачись досягти порозуміння

відносно спільної правової ситуації, учасники групи мусять виявляти мотивацію вирішувати ситуацію не за допомогою егоцентричного розрахунку на персональний успіх, а завляки досягненню взаєморозуміння з іншими. Тому однією з констант демократичної правосвідомості учасників Програми вбачаємо зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом при відстоюванні власних прав.

4. *Орієнтація на ідеали справедливості*. Правильно сформований зміст буденної правосвідомості має орієнтувати учасників Програми на очікування та активне вимагання не лише справедливого здійснення права, але й обговорення правових проблем на засадах справедливості.

5. *Відповідальність у спільній дискусії.* Під час реалізації Програми були прийняті загальновідомі етичні норми дискурсу, або ж умови комунікації: кожний член групи може брати участь у дискусії; кожний може проблематизувати будь-яке твердження, виступати з ним у дискусії, висловлювати свої погляди, бажання, потреби; ніхто з учасників дискусії не має зазнавати внутрішніх або зовнішніх перешкод до використання своїх, встановлених у першому й другому пунктах, прав [210 , с.140.]

Структура Програми формування психосемантичного змісту правосвідомості. Структура програми ФПЗП визначається принципами поетапності, доступності та послідовності. Так, кожне заняття логічно витікає з попереднього і виступає підґрунтям для наступного. При цьому, кожне заняття спрямовано на вирішення окремих специфічних задач, зумовлених загальною метою та завданнями розвивальної програми, для досягнення яких застосовуються певні методичні прийоми та техніки.

Зазначимо спочатку, що структурування Програми було зумовлено структурою самої буденної правової свідомості осіб раннього юнацького віку (Рис.1.1.) та концептуальною схемою впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку студентів коледжів (Рис. 2.13).

Згідно зі структурою буденної правосвідомості було заплановано такі напрями реалізації Програми (або блоки): когнітивний, оцінно-емотивний та

регулятивно-поведінковий. Наводимо короткий опис кожного блоку Програми.

Когнітивний блок Програми. Когнітивний компонент свідомості забезпечується пізнавальною функцією свідомості. *Мета* цього блоку – сформувати такі компоненти змісту правосвідомості, як знання, погляди, уявлення та ідеї стосовно права. Основний *механізм* – правове інформування. В межах цього блоку переважно актуалізуються два компоненти правосвідомості – перцептивний та когнітивний.

Оцінно-емотивний блок. Емотивний компонент змістової структури правосвідомості формується за рахунок оцінної функції свідомості та результується в оцінках, почуттях та емоціях, пов'язаних з правом. Основний *механізм* – правове виховання почуття необхідності правомірної поведінки та позитивного ставлення до права. В межах цього блоку переважно актуалізуються два компоненти правосвідомості – емотивний та когнітивний.

Регулятивно-поведінковий блок Програми. Поведінковий компонент змістової структури правосвідомості формується за рахунок регулятивної функції свідомості та результується в настановленнях на правову поведінку. Основний *механізм* – правове виховання настанов на правомірну поведінку. В межах третього блоку переважно актуалізуються два компоненти правосвідомості – вольовий та емотивний.

Програма формування психосемантичного змісту правосвідомості розгортається в часі на певному етапі своєї реалізації, в залежності від мети останнього, – початковому, основному та підсумковому. Нижче наводимо короткий опис змісту кожного з етапів розгортання Програми.

На *початковому етапі* учасники знайомляться з керівником, умовами роботи за Програмою та специфікою своєї ролі в ній. Керівник доносить до учасників зміст завдань, які заплановано до виконання.

На *основному етапі* відбувається власне формування змістової компоненти правової свідомості студентів.

На *підсумковому етапі* студенти фокусуються на досягнутих цілях, якості виконання завдань. Аналізуються суб'єктивні враження учасників, оцінки ефективності Програми, справдження очікувань від участі в ній.

Структура кожного заняття Програми складається з таких частин:

1) привітання та оголошення теми заняття;

2) рефлексія психологічного настрою та обговорення очікувань від заняття;

3) інформаційне повідомлення у формі міні-лекції [167];

4) основна частина заняття: індивідуально-групові форми роботи (тренінгові вправи, дискусії, ділові ігри), спрямовані на актуалізацію правової свідомості та розвиток її змісту [18; 81; 211];

5) підведення підсумків заняття: рефлексія особистих здобутків; обмін враженнями та обговорення труднощів роботи; висловлювання побажань.

Програма розвитку правової свідомості студентів коледжів включала в себе 12 занять, які проводилися один раз на тиждень і тривали по 2 академічні години кожне (загальний обсяг − 24 годин).

Зміст Програми формування психосемантичного змісту правосвідомості.

Модуль 1 (Додаток Л-1.) репрезентує переважно когнітивний блок Програми, він спрямований на актуалізацію знань про правову свідомість, розширення знань про роль права у сучасному і майбутньому студентів коледжів. Змістовою основою першого модуля є міні-лекція, вправи тренінгового характеру, ділова та ігрова взаємодія у формі вирішення правових ситуацій.

Заняття №1 «Правова свідомість людини». Завдання цього заняття: знайомство студентів керівником групи; створення атмосфери довіри в групі як основи для подальшої співпраці учасників програми; ознайомлення з етапами програми, їх суттю, з тими знаннями, вміннями та навичками, які студенти можуть отримати та розвинути на кожному з них.

1) Міні-лекція з елементами бесіди «Правова свідомість в житті молодої людини» доносить інформацію про зміст, структуру і форми індивідуальної правової свідомості, її історичне становлення та формування в онтогенезі людини. Лекція дає можливість керівнику групи не лише донести до студентів інформацію, але й за допомогою системи ретельно продуманих запитань спонукає їх до роздумів та підводить до розуміння важливості отримання нових знань.

2) Виконання техніки «Мозковий штурм». При виконанні методики склад групи розбивається на мікрогрупи (по 3-5 осіб в кожній), кожному з учасників пропонується перелік найбільш частотних відповідей на анкету «Рівень активності особистості в системі морально-правових відносин», застосовану в ході емпіричного дослідження (Додаток К.), на підставі якої кожна група виконує однакові завдання. Робота кожної мікрогрупи складається з двох частини: індивідуальної, коли кожен член групи самостійно вирішує завдання, та групової, коли група виробляє загальний погляд. Завдання формулюються таким чином: «Відберіть з анкети п’ять показників, які найбільш точно, на вашу думку, відображають сучасного а) «правослухняного громаданина», б) «людину, байдужу до права і законів», в) «правопорушника». Виробіть спільну думку в групі». Далі на підставі групових звітів відбувається вибір і ранжування найбільш типових рішень по кожному з запропонованих персонажів; здійснюється аналіз результатів.

Під час групової дискусії створюється проблемна ситуація як результат виявлення можливості нових поглядів на правову ситуацію в країні та процес формування правосвідомості молоді. Такий феномен «збою настанови» стимулює студентів до пошуку нових способів правового мислення, нове розуміння значення права.

3). Ігрова вправа «Детективи». Гра спрямована на розвиток логічного мислення, здатності до контекстуальної здогадки. Завдання полягає в розплутуванні складного клубка подій і фактів в літературному тексті детективного жанру, окремі важливі фрагменти якого зафарбовані.

4). Софістична вправа «Загадка про філософа і метелика». Вправа сприяє розвитку навичок критично мислити, аналізувати, оцінювати ситуацію та передбачати її наслідки.

Заняття № 2 «Правосвідомість: моє і наше». Завдання цього заняття: продемонструвати результати проведеного констатувального експерименту, надати можливість кожному студенту ознайомитися з умовами для саморозвитку, проаналізувати загальний рівень змістового розвитку правосвідомості учасників групи; мотивувати студентів до розвитку своєї правосвідомості.

1) Міні-лекція з елементами бесіди «Правосвідомість індивідуальна і правосвідомість масова: спільне і відмінне». У розвинених демократичних країнах для захисту прав і свобод людини є суди; уповноважені з прав людини (омбудсмени); інститути громадянської законодавчої ініціативи і громадянського референдуму; пряме застосування правовими інститутами конституції і міжнародних трактатів, що стосуються прав людини; неурядові організації; право на подачу петиції; свобода слова, свобода зібрань та асоціацій та ін.

2). Виконання техніки «Ми» і «вони» має на меті два завдання: формування толерантності до представників іншого світогляду та, вдночас, нетерпимості до правопорушень.

3). Груповий диспут «Схожість і відмінності». Тренінгова група виконує завдання, для якого кожному з учасників пропонуються його персональні відповіді на анкету, застосовану в ході емпіричного дослідження. Після самоаналізу відповідей проводиться групове обговорення.

Заняття №3. Завдання цього заняття: розвиток інтелектуальних вмінь та навичок, необхідних студентам для успішного формування змісту їх правової свідомості: концентрувати увагу, критично мислити, аналізувати, узагальнювати, запам’ятовувати інформацію.

1) Міні-лекція «Чому існує право людини на освіту?» Зміст права на освіту та обов'язки держави. Освіта та безпека людини. Стандарти, яких необхідно досягти. Питання мови навчання. Гендерна рівність у сфері вищої освіти. Ефективна реалізація права людини на освіту є в основному питанням її волі.

2) Вправа «Узагальнення». У заздалегідь підібраних фрагментах правових текстів учасники групи відшукують спільні смислові блоки. Шляхом обговорення група знаходить найбільш вдалі варіанти, після чого групі пропонується запам’ятати ці ж тексти. Виявляється варіант, який допоміг найкраще запам’ятати правові тексти.

3) Вправа «Укладання сінквейнів про права людини». Сінквейн (від фр. Cinquains, англ. Cinquain) – це творча робота, яка має коротку форму вірша, що складається з п'яти неримованих рядків. Сінквейн складається за такими правилами:

1. рядок – один іменник, що виражає головну тему сінквейна.
2. рядок – два прикметники, що виражають головну думку.
3. рядок – три дієслова, що описують дії в рамках теми.
4. рядок – фраза, що несе в собі певний сенс з даної теми.
5. рядок – висновок у формі іменника (асоціація з першим словом).

Теми для украдання сінквейнів: право, правда, права людини, правова держава, правопорушення. Складання сінквейнів не просто цікава вправа: робота над створенням сінквейна розвиває уважність, логіку, образне мислення, сприяє запам’ятовуванню правових основ [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Заняття №4. Цілком спрямоване на вирішення конкретних ситуацій, в яких порушені права людини. Метою заняття є вироблення інтелектуальних навичок для пошуку і знаходження рішень, вміння толерантно вести дискусію, аналізувати ситуації, опонувати неправовому вибору інших учасників групи.

1). Міні-лекція «Право на здоров'я». Здоров'я і права людини: наявність, доступність, прийнятність та якість. Заборона дискримінації права на здоров'я. Право кожного користуватися досягненнями наукового прогресу. Глобалізація і право людини на здоров'я. Здоров'я і навколишнє середовище. Міжкультурні точки зору і спірні питання. Обмеження права людини на здоров'я: бути чи не бути почутим? Як ви можете захищати свої права?

2). «Пошук суті». Група працює з уривками юридичних текстів, в суті яких їм запропоновано розібратися. Керівник групи пропонує всім подумати про зміст кожного з почутих уривків і записати кілька слів про їхню суть. Зазвичай, суть дуже проста і може бути виражена лише кількома словами. Бажаючі виступають зі своєю версією суті пропонованого уривка. Решта слухають, але не критикують. Після цього учасникам групи пропонується продовжити висловлювання шляхом узагальнення або конкретизації вже висловленого.

3) Групова дискусія «Перед вами два шляхи. Обирайте...» заснована на пріоритетному використанні діалогічних та ігрових форм, які ілюструють особливості критично-мисленнєвої діяльності у сфері права. Групове обговорення виносяться морально-етичні та юридичні питання: Чому юнак не зміг допомогти немолодій людині? Як би ви вчинили в цьому випадку? Як ви зазвичай робите, якщо бачите, що людині потрібна допомога? Як ми повинні чинити стосовно людей, які просять милостиню? [143].

Ситуація, яка викликала інтерес і тривалу емоційну дискусію, розігрується в формі рольової гри.

Модуль 2 репрезентує переважно емотивно-оцінний блок Програми (Додаток Л-2).

Заняття №5. Розвиток здатності до оцінки і самооцінки, формування рефлексивної позиції у правових ситуаціях, керування емоціями, здатність до децентрації.

1). Міні-лекція «Права жінок». Гендер і неправильне уявлення про права жінок. Безпека жінки. Погляд в минуле. Жінки і злидні. Жінки і

здоров'я. Жінки і насильство. Жінки і збройний конфлікт. Жінки і природні ресурси. Міжкультурні точки зору і спірні питання.

2). Вправа «Я – це ти. Ти – це я». Мета: усвідомлення власної правової ідентичності. Учасники тренінгу діляться на пари і за певний проміжок часу розповідають один одному про конкретне правопорушення, яке вони спостерігали або яке вчинили самі. Партнери можуть задавати один одному будь-які питання. Після спілкування в парах учасники представляють один одного, взаємно обмінюючись ролями. Обговоренню підлягають такі питання: що легше зробити: розповісти про себе або про правопорушення інших? Як Ви почувалися, коли Ви представляли партнера? Як Ви почувалися, коли Вас представляв партнер? В яких випадках ми відчуваємо ніяковість, а в яких – впевненість стосовно незручних ситуацій?

3). Психотехнічна вправа «Релаксо-тренажер». Вправа дозволяє учасникам освоїти стан розслабленості, що дозволяє розкріпачити внутрішні резерви, зняти м'язові затиски, підвищити здатність до саморегуляції, активізувати уяву, асоціативну пам'ять, здатність до образного уявлення.

Заняття № 6.

1). Міні-лекція «Право людини на справедливий судовий розгляд». Справедливе правосуддя – одна з основ демократичного суспільства. Верховенство закону, справедливий судовий розгляд і безпека людини. Мінімальні стандарти прав обвинувачених. Доступ до ефективних, справедливих середовищ судового захисту. Презумпція невинуватості.

2). Вправа «Вчинок – проступок – злочин». Ігрова методика спрямована на підвищення в учасників рівня усвідомлення таких їх понять, як «вчинок», «проступок» та «злочин» на конкретних прикладах. Гра розширює правову поінформованість учасників, вчить надавати точну кваліфікацію різним життєвим ситуаціям.

3). Індивідуальна вправа «Самосуд». Кожному учаснику групи пропонується зважити на символічних терезах правосуддя свої достоїнства і

недоліки, які він, як йому здається, зумів продемонструвати групі під час тренінгу.

Заняття № 7.

1). Міні-лекція «Навіть у воєн є обмеження: права людини під час збройного конфлікту». Основні правила міжнародного гуманітарного права під час збройного конфлікту. Хто повинен підкорятися міжнародним гуманітарним правам? Превентивні заходи. Захист цивільного населення. Захист полонених. Відновлення сімейних зв'язків. Етика гуманітарної акції.

2). Психодинамічна вправа «Нападати чи захищатися?» Мета: дати учаснтким можливість глибше відчути власну позицію в конфлікті; актуалізувати психологічне переживання конфлікту. Учасники розбивають на пари: один партнер грає роль «нападника», інший – «того, хто захищається». Обидва по команді починають грати свої ролі, у першого вона полягає в наступному – він протягом 2-3 хвилин повинен силою тягнути за руки партнера і наказним тоном командувати: «Підемо!». Другий же повинен чинити опір («Не піду!»). І так протягом 2-3 хвилин, потім вони міняються ролями. Обговорюються питання: що ви відчували? чи змінилося це відчуття і як? яку роль вам було грати легше? як ви думаєте, чому?

3). Гра «Я в конфліктній ситуації». Мета: дати можливість побачити , як тебе сприймають інші як конфліктну людину, показати різні способи реакцій на конфліктну ситуацію і підходи до неї. Хтось із групи розповідає ситуацію, і всі учасники по колу висловлюють свій прогноз щодо поведінки оцінюваного. Основний учасник повинен відгадати, кого описувала група. Аналізуються підстави і критерії, на основі яких приймалося рішення відгадувати учасника. Думка групи. Думка і враження того, хто загадував. Чим визначаються підходи до конфліктної ситуації? Які вони бувають?

Заняття № 8.

1) Міні-лекція «Право людини на працю». Праця і безпека людини. Конвенція Міжнародної організації праці. Які види рабства існують сьогодні? Право на справедливі та сприятливі умови праці. Право

створювати і вступати в професійні спілки. Зростаюча міжнародна мобільність: міграція працівників. Безробіття серед молоді. Міжнародна програма з викорінення праці дітей. Економічна справедливість.

2). Групова вправа «Незавершеність». Кожний учасник групи отримує підручник правознавства. У обмежений час, погортавши підручник, потрібно засвоїти задану главу. За тим дається завдання сформулювати кілька питань - що виявилося незрозумілим в даному тексті. Питання записуються. Далі проводиться конкурс на найбільш повне і цікаве питання. Підводиться підсумок. Бажаючі можуть виступити з рефлексивними висловлюваннями стосовно неповноти знань, отриманих з уривків. Ведучий акцентує мотив цінності юридичного знання в повсякденному житті кожної людини.

3). Рольова гра «Суд над безробітним». Мета гри: допомогти учасникам виробити конструктивне ставлення до безробіття, створити умови для активного пошуку виходу з негативної ситуації, а також створити передумови для формування адекватної самооцінки [70].

Модуль 3 репрезентує переважно регулятивно-поведінковий блок Програми (Додаток Л-3).

Заняття № 9.

1). Міні-лекція «Заборона дискримінації». Що таке дискримінація? Дискримінація і безпека людини. Нескінченна боротьба за рівність. Що ти знаєш про ксенофобію? Нетерпимість до «інакших» та людські упередження. Всі люди народжені рівними!

2). Рольова гра «Вгадай, хто прийде на вечерю». Мета – звернути увагу на роль сім'ї у створенні й передачі цінностей; аналіз інформації, яку молоді люди отримують в сім'ї. Застосовувані навички спілкування: уміння слухати інших, поставити питання, вирішувати проблеми; навички критичного мислення: логічне обгрунтування, критичний аналіз. В ході дискусії робиться акцент на питаннях, що стосуються різного соціального і культурного походження, статі, секуальності і т.д.

3).Психотехнічна вправа «Вузький місток». Мета: вправа виступає моделлю конфліктної ситуації і дозволяє продемонструвати різні стратегії поведінки в ній: конкуренцію, співробітництво, компроміс, пристосування.

Заняття № 10.

1). Міні-лекція «Демократія». Що таке демократія і як вона розвивалася? Основні елементи сучасної демократії. Форми демократії. Міжкультурні точки зору і спірні питання демократії. Глобалізація і демократія. Правління більшості і права меншин. Вільні і чесні вибори. Громадянське суспільство в Україні сьогодні.

2). Психотехнічна гра «Зіткнення інтересів». Мета гри: набути досвіду вміння домовлятися в умовах зіткнення інтересів. Обговорення: учасники гри відповідають на питання: Які почуття відчували гравці? Чий спосіб вирішення проблеми найуспішніший? Що саме було причиною успіху (або, навпаки, невдачі)? [104].

3). Рольова гра «Розслідування». Учасники гри мають змогу позмагатися в проникливості, кмітливості, адже це ті якості, які необхідні детективу. Група розбивається на дві команди, кожна з яких повинна зробити заяву на розслідування своєї справи. Умови розслідування: потрібно поставити мінімальну кількість питань команді суперників, щоб відповісти на заявлені питання. Команда детективів ставить питання, команда позивачів дає виключно правдиві відповіді. Ведучий, він же суддя, враховує кількість запитань. Далі з заявою виступає друга команда. Проводиться конкурс на краще запитання. Кожна команда виставляє свої кандидатури на кращих детективів. Підводяться підсумки змагання [81, с. 55-56].

Заняття № 11.

1) Міні-лекція «Свобода думки, совісті і переконань». Переконання людини і релігія. Що означає право приймати чи не приймати будь-які релігійні норми? Свобода думки і совісті захищена так само, як і свобода релігії та переконань. Сповідування віри означає право говорити про свою віру, навчати їй, сповідувати самому або разом з другими, дотримуватися

дієтичних правил, вимог до одягу, використовувати конкретну мову і відповідні ритуали віри, можливість уникати вчинення дій, несумісних з приписами віри. Право поширювати переконання ненасильницьким шляхом.

2). Вправа «Конфлікт чи взаємодія?» Мета вправи: продемонструвати студентам, що часто люди ставляться до життєвих ситуацій як до змагань, в яких є переможці і переможені. Обговорюються відмінності між парами, які змагалися і які діяли спільно. Як ви думаєте, чому деякі пари змагалися, а деякі діяли разом? Часто і в реальному житті ми розглядаємо деякі ситуації як змагання – з переможцем і переможеним, в той час як спільно можна досягти великих результатів. Згадайте такі ситуації. Як люди домовляються, хто буде вирішувати, а хто – підкорятися рішенням?[103].

3). Гра «Поведінка в конфлікті». Цілі гри: сформувати поняття про види поведінки в конфлікті; показати основні психологічні чинники, що визначають конфлікт; вчитися вибирати адекватні стилі поведінки в конфлікті в конативной (поведінкової) системі міжособистісної взаємодії. Обговорення: проводиться у формі відповідей на питання: Як даний вид поведінки в конфлікті вплинув на емоційний стан, на почуття його учасників? Чи могли інші види поведінки в цій ситуації бути більш корисними для учасників? Що змушує людей обирати той чи інший стиль поведінки в конфлікті? Який стиль найконструктивніший для взаємин людей? [205].

Заняття № 12.

1). Міні-лекція «Свобода слова і свобода ЗМІ». Основні елементи свободи вираження: порушення права, загрози і ризики. Законні обмеження права незалежних засобів масової інформації в демократичному суспільстві. Пропаганда війни, ненависті і насильства. Свобода засобів масової інформації та освіти в галузі прав людини. Засоби масової інформації та Інтернет. Зростання ролі засобів масової інформації в країнах, що розвиваються. Свобода ЗМІ та економічний розвиток.

2). Вправа «Як вирішувати конфліктні ситуації». Ця вправа допомагає студентам коледжу навчитися грамотно і з користю вирішувати конфліктні ситуації; зрозуміти, що завжди існує кілька варіантів поведінки в конфліктних ситуаціях. Дискусія на тему заняття: У чому причини конфліктів? Як можна запобігти конфлікту? Що відчувають в ситуації конфлікту скривджений і кривдник? Яка поведінка допомагає з гідністю вийти з конфлікту або не допустити його розгоряння? [103].

3). Ділова гра «Митниця». У висновку гри відбувається спільне обговорення, в якому група аналізує, які відповіді були правильними і чому. Виявляється, за якими ознаками «працівники митниці» і глядачі визначили, у кого з «іноземців» був захований «заборонений товар».

Таким чином:

Описана в цьому підрозділі Програма ПФСЗП була детермінована структурою буденної правової свідомості осіб раннього юнацького віку та структурована згідно з укладеною нами концептуальною схемою впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку студентів коледжів.

Розвиток правосвідомості студентів коледжів за Програмою ПФСЗП означає, насамперед, створення умов для подолання їх світоглядно-ціннісної девальвації, оманливих стереотипів недовіри до права, здеформованої системи світоглядних орієнтацій, світовідчуття.

Інноваційним аспектом Програми ПФСЗП стало емпіричне доведення впливу формувальних методик і технік на становлення та розвиток змістових і структурних особливостей правосвідомості індивіда в юнацькому віці.

Практичне значення Програми ПФСЗП зумовлене можливістю її застосування у практиці навчання та виховання студентів неправничих факультетів; у груповій психокорекційній роботі з особами з правовими девіаціями; для вдосконалення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з цивільного права, юридичних працівників нотаріальних закладів та судових установ. Програма ПФСЗП формує зрілість

загального та правового світогляду особистості як системи поглядів, в основі якої міститься визнання правових цінностей та ідеалів сучасного Українського суспільства.

3.3. Порівняльний аналіз психосемантичної структури правосвідомості студентів коледжів до та після формувального впливу

Проведення формувального експерименту включало три основні етапи: *підготовчий, власне експериментальний* та *аналітичний*. На підготовчому етапі (січень-лютий 2016 р.) була розроблена Програма ФСЗП. Власне експериментальний етап включав у себе проведення тренінгових занять, які тривали протягом березня-квітня 2016 року. Аналітичний етап дослідження проходив по закінченню занять за Програмою, у травні 2016 року. Було проведено постекспериментальне вимірювання змістових показників правової свідомості колежан, технологія якого була така сама, як і в ході констатувального експерименту. Після цього проводилась математично-статистична обробка та якісний аналіз результатів. При обробці не враховувались показники тих досліджуваних експериментальної групи, які неправильно виконали інструкцію, котрі не відвідували всіх занять за Програмою, оскільки вони вважалися такими, що не зазнали експериментального впливу.

План формувального експерименту ввібрав у себе: попереднє тестування, етап експериментального впливу та підсумкове тестування. Для проведення формувального експерименту з числа студентів коледжів, які брали участь у констатувальній частині дослідження, були створені експериментальна та контрольна групи.

Формувальний експеримент проводився у місті Кам’янці-Подільському в березні-травні 2016 р. Загальна кількість студентів Кам’янець-Подільського медичного училища, ДВНЗ «Кам’янець-Подільського індустріального коледжу», що взяли участь у дослідженні, склала 60 осіб. Група студентів коледжів складала експериментальну групу (ЕГ, n = 30 осіб), група студентів

тих самих коледжів виступила в якості контрольної групи (КГ, n = 30 осіб). Обидві групи мали приблизно однакові соціально-демографічні характеристики: були збалансовані за віком, статтю і навчались на одному курсі.

План формувального експерименту включав у себе попереднє та підсумкове тестування експериментальної та контрольної груп, при цьому в ЕГ мав місце етап експериментального впливу, а в КГ такого впливу не було.

Незалежною змінною в експерименті була система роботи зі студентами, спрямована на трансформацію негативних проявів їх буденної правової свідомості та формування більш розгалуженої структури останньої. Іншими словами, незалежною змінною формувального експерименту виступив процес корекції структури і змісту правової свідомості, а залежною змінною (результатом) – підвищення рівня правосвідомості до ступеня готовності до правової активності.

Для визначення залежної змінної використовувалися такі методики: «Методика визначення морального насилля в сім'ї», «Семантичний диференціал (метод семантичних універсалій О.Ю. Атрем'євої)», методика «Діагностика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості» (С.М. Петров)», методика «Визначення схильності до відхильної поведінки» (О.Н.Орел)».

З метою виявлення ефективності впровадження Програми ПФСЗП нами було проведено контрольне обстеження експериментальної та контрольної груп. Результати формувального експерименту були піддані стандартній процедурі математико-статистичної обробки. Використовувались методи первинної (вираховування середніх статистичних значень та стандартного відхилення) і вторинної статистичної обробки. Вираховувався Т-критерій Вілкоксона між залежними вибірками. Критерій застосовувався для зіставлення показників, виміряних в двох різних умовах на одній і тій же вибірці випробуваних і дозволив встановити не тільки спрямованість змін, але

і їх вираженість. З його допомогою ми визначали, чи існуючі зрушення показників в якомусь одному напрямку є більш інтенсивним, ніж в іншому.

Насамперед, розглянемо результати експериментального формування змісту правосвідомості за даними герменевтичних текстів (табл. 3.1 – 3.3.).

Таблиця 3.1.

Порівняння відносних частот виборів респондентів після формувального експерименту (за герменевтичним текстом «Анатолій»)

Одиниці аналізу			**Одиниці підрахунку**		
Категорії	*Підкатегорії*		***ЕГ,*** *частота відносна, %*	***КГ****, частота відносна, %*	Δ
Дія	Протиправна	*З боку кого?*	86,66	73,33	13,33
		дружини щодо чоловіка	76,66	56,66	20
		чоловка щодо дружини	0	0	0
		з обох боків, один до одного	10,0	16,66	6,66
Права особи	Дотримання		6,66	13,33	6,67
	Порушення	*Яких прав?*	93,33	86,66	6,67
		Честь	56,66	26,66	30
		Гідність	13,33	16,66	13,33
		Сімейне благополуччя	13,33	33,33	20
		Життя	3,33	3,33	0
		Свобода	3,33	3,33	0
		Рівноправ'я в шлюбі та сім’ї	3,33	3,33	0

Аналіз результатів за герменевтичним текстом «Анатолій» показав, що в експериментальній групі після впровадження Програми ПФСЗП частота виборів досліджуваних з високим рівнем правової критичності збільшилась, тоді як у контрольній групі подібної динаміки не спостерігається. Сума δ між ЕГ та КГ за цим стимульним текстом дорівнює 116,50. Студенти експериментальної групи стали порівняно більш чітко визначати ситуацію як протиправну, гостріше засуджувати суб’єкта-героя історії, який чинить моральний тиск на партнера. Суттєво зросли оцінки ситуації як такої, що принижує людську честь.

Таблиця 3.2.

Порівняння відносних частот виборів респондентів після формувального експерименту (за герменевтичним текстом «Павло»)

Одиниці аналізу			Одиниці підрахунку		
Категорії	*Підкатегорії*		***ЕГ,*** *частота відносна, %*	***КГ,*** *частота відносна,*	Δ
Дія	Протиправна	*З боку кого?*	83,33	76,66	13,33
		дружини щодо чоловіка	53,33	76,66	23,33
		чоловка щодо дружини	0	0	0
		з обох боків, один до одного	30	0	30
Права особи	Дотримання прав		3,33	36,66	33,33
	Порушення	*Яких прав?*	96,66	63,33	33,33
		Честь	23,33	13,33	10,0
		Гідність	30	16,66	20,66
		Сімейне благополуччя	16,66	13,33	13,33
		Життя	23,33	13,33	10
		Свобода	3,33	10,0	6,66
		Рівноправ'я в шлюбі та сім'ї	3,33	10,0	6,66

В ході формувального експерименту з використанням герменевтичного тексту «Павло» констатовано збільшення частот виборів досліджуваних, які в цілому засвідчили більш гармонійний розподіл правової відповідальності героїв в експериментальній групі, тоді як у контрольній групі подібної динаміки не спостерігається. Сумарна δ між ЕГ та КГ за цим стимульним текстом склала 200,63. Значущо зросла вага таких прав, як право на честь, гідність, сімейне благополуччя, життя.

Таблиця 3.3.

Порівняння відносних частот виборів респондентів після формувального експерименту (за герменевтичним текстом «Серафима»)

Одиниці аналізу			Одиниці підрахунку		
Категорії	*Підкатегорії*		***ЕГ,*** *частота відносна, %*	***КГ,*** *частота відносна, %*	Δ
Дія	Протиправн	*З боку кого?*	80	66,66	13,34
		дружини щодо чоловіка	3,33	6,66	3,33
		чоловка щодо дружини	63,33	46,66	16,67
		з обох боків, один до одного	13,33	13,33	0
Права соби	Дотримання		10	40	30
	Порушення	*Яких прав?*	90	60	30
		Честь	16,66	0	16,66
		Гідність	16,66	10	6,66
		Сімейне благополуччя	6,66	26,66	20
		Життя	3,33	0	3,33
		Свобода	20	13,33	6,67
		Рівноправ'я в шлюбі та сім	26,66	10	16,66

Як показав порівняльний аналіз, під час формувального експерименту збільшилася частотність виборів досліджуваними експериментальної групи, які засвідчили зростання рівня правової критичності, тоді як у контрольній групі подібної динаміки не спостерігається. Сумарний показник δ між ЕГ та КГ за цим стимульним текстом склав 163,32. Отже, аналіз результатів контрольного зрізу виявив якісні та кількісні зміни показників: увиразнилося покладання більшої правової відповідальності на того з подружжя, хто чинить моральний тиск на іншого та маніпулює його почуттями. Значущо зросла вага таких прав, як право на честь, гідність, свобода, рівноправ'я в шлюбі та сім'ї, життя.

Нижче розглянемо результати експериментального формування структурованого ставлення до основних правових понять. Спочатку подамо результати семантичного диференціювання основних правових понять (СД) до та після формувального експерименту. Наводимо дані стосовно тих понять, щодо яких було отримано статистично значущі результати, тобто H_0 була відхилена. Такими поняттями виявилися: «право», «справедливість», «покарання», «гідність». Вираховувалися величина зсуву, його абсолютне значення, ранговий номер та сума рангів нетипових зсувів. Рішення про наявність змін у показниках «до – після» приймалося за умови, що отриманий емпіричний показник перебуває поза зоною критичних значень, а саме – в зоні значущості (табл. 3.4 – 3.7.).

Таблиця 3.4

Психосемантичний зсув у змісті поняття «право» (ЕГ).

Шкали СД	До	Після	Зсув ($t_{після}$ - $t_{до}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1	1.9	0.9	0.9	10
простий – складний	0.78	0.97	0.19	0.19	3.5
зрозумілий – незрозумілий	0.49	0.75	0.26	0.26	6.5
хаотичний – регулярний	0.18	0.37	0.19	0.19	3.5

мінливий – незмінний	0.63	0.89	0.26	0.26	6.5
природний – штучний	-0.33	-0.48	-0.15	0.15	2
щирий– брехливий	0.29	0.55	0.26	0.26	6.5
вільний– залежний	-0.76	-0.86	-0.1	0.1	1
темний– світлий	0.37	0.79	0.42	0.42	9
рвучкий-плавний	0.55	0.81	0.26	0.26	6.5
Сума рангів нетипових зсувів:			**3**		

Отримане емпіричне значення ($T_{Емп}$ = 3) перебуває в зоні значущості. При $\rho \leq 0{,}01$ гіпотеза про те, що інтенсивність зрушень у типовому напрямку перевищує інтенсивність зрушень у нетиповому напрямку, підтверджується. Іншими словами, у змісті поняття «право» в ході формувального експерименту було отримано статистично значущі зрушення. Суб'єктивна семантика «права» отримала зрушення в бік підвищення показників у таких конструктах, як «дружній», «темний», «зрозумілий», «щирий», «рвучкий», «мінливий». Отже, після формувального впливу «право» для студентів коледжів стало ближчим («дружній», «щирий»); при збереженні своєї складності («темний»), воно стало зрозумілішим; підсилилося відчуття активності цього поняття («рвучкий», «мінливий»).

Таблиця 3.5.

Психосемантичний зсув у змісті поняття «справедливість» (ЕГ)

Шкали СД	До	Після	Зсув ($t_{після}$ - $t_{до}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1.88	1.82	-0.06	0.06	3
простий – складний	1.18	1.48	0.3	0.3	6
зрозумілий – незрозумілий	1.61	1.84	0.23	0.23	4
хаотичний – регулярний	-0.33	0.53	0.86	0.86	9

Продовження таблиці 3.5

мінливий – незмінний	0.24	0.49	0.25	0.25	5
природний – штучний	0.53	0.53	0	0	1.5
щирий– брехливий	1.29	1.96	0.67	0.67	8
вільний– залежний	1.02	1.02	0	0	1.5
темний– світлий	-0.78	0.34	1.12	1.12	10
рвучкий-плавний	-0.16	0.19	0.35	0.35	7
Сума рангів нетипових зсувів:					3

Результат обчислень: $T_{Емп} = 3$. Критичне значення Т (при n=10) від 5 до 10. Отримане емпіричне значення $T_{Емп}$ перебуває в зоні значущості ($\rho \leq 0.01$), що дозволяє відхилити H_0 і прийняти гіпотезу про отримання статистично значущіх зрушень в ході формувального експерименту. Формувальний вплив показав семантичні зрушення в суб'єктивному оцінюванні поняття «справедливість»: воно стало більш світлим, впорядкованим, щирим, динамічним, зрозумілим і простим.

Таблиця 3.6.

Психосемантичний зсув у змісті поняття «покарання» (ЕГ)

Шкали СД	До	Після	Зсув ($t_{після}$ - $t_{до}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	-0.78	-0.54	0.24	0.24	9
простий – складний	0.45	0.58	0.13	0.13	5
зрозумілий – незрозумілий	0.84	1.04	0.2	0.2	7
хаотичний – регулярний	0.65	0.65	0	0	2
мінливий – незмінний	0.29	0.29	0	0	2
природний – штучний	-0.73	-0.43	0.3	0.3	10
щирий– брехливий	-0.16	-0.16	0	0	2
вільний– залежний	-0.98	-1.08	-0.1	0.1	4

Продовження таблиці 3.6

темний– світлий	1.04	1.21	0.17	0.17	6
рвучкий-плавний	0.57	0.78	0.21	0.21	8
Сума рангів нетипових зсувів:					4

Враховуючи, що тримане емпіричне значення ($T_{Емп}$ = 4) перебуває в зоні значущості (критичні значення $T_{Емп}$ від 5 до 10). При $\rho \leq 0{,}01$ гіпотеза про те, що інтенсивність зрушень у типовому напрямку перевищує інтенсивність зрушень в нетиповому напрямку, підтверджується. Іншими словами, у змісті поняття «покарання» в ході формувального експерименту було отримано статистично значущі зрушення, які стосуються: зменшення показників його штучності та ворожості, збільшенні показників зрозумілості, простоти та динамічності.

Таблиця 3.7.

Психосемантичний зсув у змісті поняття «гідність» (ЕГ)

Шкали СД	До	Після	Зсув ($t_{після}$ - $t_{до}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1.76	1.69	-0.07	0.07	3
простий – складний	0.98	0.68	-0.3	0.3	8
зрозумілий – незрозумілий	1.33	1.14	-0.19	0.19	7
хаотичний – регулярний	-0.65	-0.67	-0.02	0.02	2
мінливий – незмінний	-0.57	-0.48	0.09	0.09	4
природний – штучний	0.59	0.48	-0.11	0.11	5
щирий– брехливий	1.16	1.16	0	0	1
вільний– залежний	1.08	0.91	-0.17	0.17	6
темний– світлий	-0.73	-1.04	-0.31	0.31	9
рвучкий-плавний	-0.16	-0.72	-0.56	0.56	10
Сума рангів нетипових зсувів:					4

Результат обчислень: $T_{Емп} = 4$. Критичне значення Т (при n=10) від 5 до 10. Отримане емпіричне значення $T_{Емп}$ перебуває в зоні значущості ($\rho \leq 0.01$), що дозволяє відхилити H_0 і прийняти гіпотезу про отримання статистично значущих зрушень в ході формувального експерименту. У членів експериментальної групи відбувся психосемантичний зсув у змісті поняття «гідність» в бік: а) зростання його динамічності, прозорості (світлоти) та б) зменшення зрозумілості, простоти і свободи. Отже, у правосвідомості студентів спостерігаємо, з одного боку, сформоване відчуття відкритості та когнітивної доступності права людини на особисту гідність, а з іншого – суб'єктивну трудність розуміння цього права, відсутність простоти і свободи в його застосуванні.

Статистичний звіт про вимірювання показників психосемантичних зрушень у правовій свідомості представників контрольної групи представлено в Додатку М. Тут ми наводимо лише короткий звіт.

Результат вимірювання психосемантичного зсуву змісту поняття «право» у контрольній групі: $T_{Емп} = 14$ при критичному значенні Т (n=10) від 5 до 10 свідчить про те, що отримане емпіричне значення знаходиться в зоні незначущості. Це нівелює гіпотезу стосовно того, що інтенсивність зрушень у типовому напрямку перевищує інтенсивність зрушень в нетиповому напрямку. Таким чином, у змісті поняття «право» в ході формувального експерименту не було отримано статистично значущих зрушень.

Вимірювання психосемантичного зсуву у змісті поняття «справедливість» у контрольній групі показало: $T_{Емп} = 14$ при критичному значенні Т (n=8) від 1 до 5. Це спростовує передбачення того, що емпіричне значення знаходиться в зоні значущості, а отримані дані не показують суттєвих семантичних зрушень у свідомості досліджуваних.

Психосемантика змісту поняття «покарання» у контрольній групі також не зазнала суттєвих змін: при $T_{Емп} = 15$ критичні значения Т від 1 до 5.

У змісті поняття «гідність» у правосвідомості контрольної групи за відсутності формувального впливу статистично значущих зрушень також не було отримано: $T_{Емп}$ = 15 при критичному значенні Т (*n*=10) від 5 до 10.

У поняттєвому континуумі досліджуваних експериментатором було помічено тісний смисловий зв'язок між окремими поняттями, а саме те, що деякі з них утворюють стійкі смислові діади (табл. 3.8).

Таблиця 3.8.

Смислові діади континууму семантичних одиниць правової свідомості студентів коледжів до та після формувального експерименту

Смислові діади	до	після	δ
право - справедливість	162	209	-47
покарання - гідність	132	109	23
право - жертва	42	29	13
справедливість - покарання	228	267	-39
справедливість - злочин	143	99	44
справедливість - моральне насилля	146	127	19
справедливість - жертва	204	232	-28
право - покарання	66	78	-12
право - злочин	19	7	12
право - моральне насилля	16	9	7
жертва - покарання	24	22	2
жертва - злочин	61	79	-18
жертва - моральне насилля	58	78	-20
жертва - гідність	108	99	9
справедливість - гідність	96	109	-13
злочин - покарання	85	98	-13
злочин - моральне насилля	3	19	-16
злочин - гідність	47	40	7
гідність - моральне насилля	50	59	-9
покарання - моральне насилля	82	87	-5

Нескладні обрахунки показали збереженість цих діад як до, так і після формувального впливу. Особливо виразно ця тенденція виявляється в діадах «право - справедливість», «покарання - гідність», «справедливість - злочин», «справедливість - моральне насилля», «справедливість - жертва», «жертва - гідність», «справедливість - гідність» (рис. 3.1.).

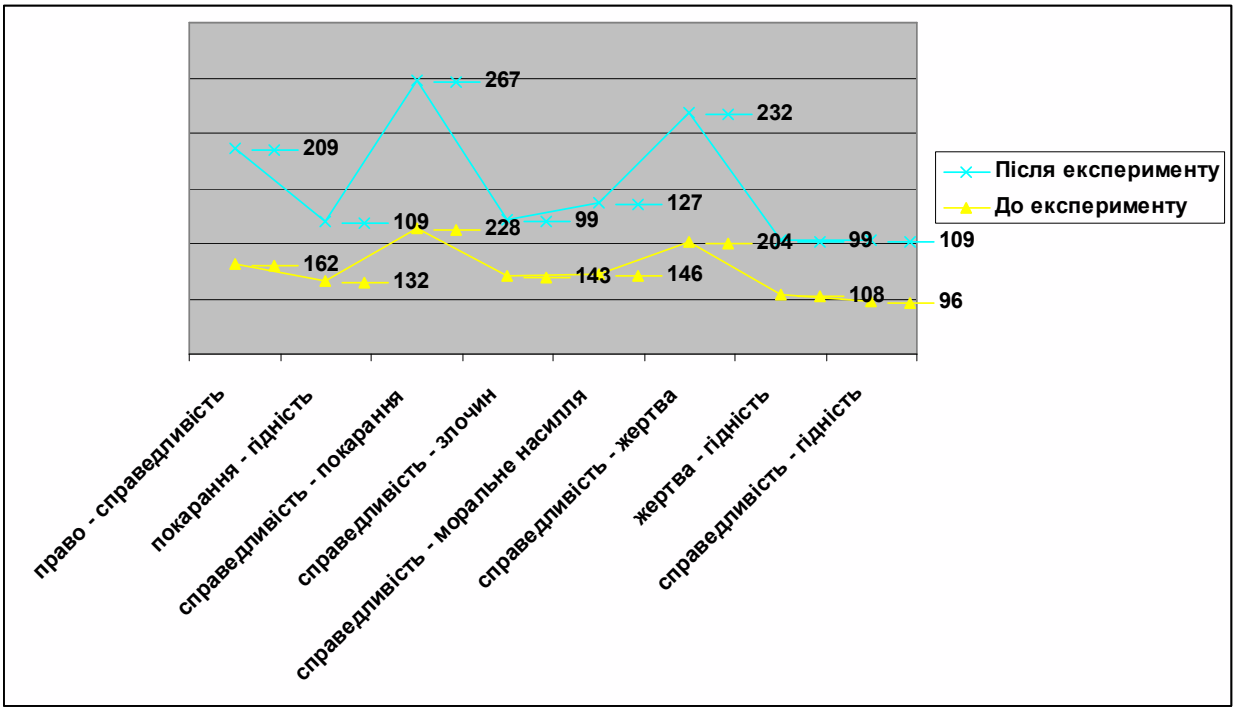

Рис. 3.1. Провідні смислові діади правової свідомості студентів коледжів до та після формувального експерименту

Очевидна «паралельність» графіків при статистично вищих показниках після експерименту свідчить про те, що формувальний вплив має результатом не стільки якісний, скільки кількісний приріст. З точки зору якісного аналізу, можна обмежитися констатацією, що члени цих діад залишаються поєднаними між собою стійкими асоціативними зв'язками.

Після впровадження Програми ПФСЗП також методом ретестування було отримано дані за методикою «Полімотиваційні тенденції в «Я-концепції». Повний статистичний звіт наведено в Додатку Н., у порівняльному аспекті показники представлено в табл. 3.9.

Таблиця 3.9.

Показники полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» студентів коледжів до та після формувального експерименту

№	Мотиваційні тенденції	*Експериментальна група*				*Контрольна група*			
		До	Після	Відхи-лення	Квад-ратне відхилення	До	Після	Відхи-лення	Квад-ратне відхи-лення
1	Акізитивна	35	42	-7	49	35	37	-2	4

2	Гедоністична	3	7	-4	16	3	4	-1	1
3	Оптимістична	39	41	-2	4	39	38	1	1
4	Комунікативна	23	26	-3	9	23	23	0	0
5	Пізнавальна	5	8	-3	9	5	6	-1	1
6	Трудова	14	19	-5	25	14	13	1	1
7	Нормативна	1	6	-5	25	1	2	-1	1
8	Моральна	5	8	-3	9	5	5	0	0
9	Розвитку	20	25	-5	25	20	19	1	1
10	Пугнічна	15	19	-4	16	15	15	0	0
11	Губрістична	3	4	-1	1	3	4	-1	1
12	Позитивного ставлення до людей	19	24	-5	25	19	18	1	1
13	Уникнення невдач	1	5	-4	16	1	2	-1	1
14	Індивідуалізації	3	7	-4	16	3	2	1	1
15	Егоїстична	3	6	-3	9	3	3	0	0
16	Суми:	218	279	-61	263	189	191	-2	14

В експериментальній групі $t_{Емп}$ = 10,9, що значно переважає межі критичних показників (2,13 – 2,95). Гіпотеза про значущість змін підтверджена на рівні $p \leq 0.05$. В той час як у контрольній групі $t_{Емп}$ = 0,5. При інтервалі критичних показників (2,14 – 2,98) отриманий факт відкидає гіпотезу про значущі зрушення у правосвідомості цих досліджуваних. Особливе зростання помічено в таких типах мотивації, як акізитивна, трудова, нормативна, мотивація позитивного ставлення до людей.

Насамкінець, методом ретестування вимірювався ефект формувального експерименту стосовно схильності студентів коледжів до відхильної поведінки. Було обраховано групові сумарні бали, відхилення та квадрати відхилень показників схильності до відхильної поведінки в експерментальній та контрольній групах. Повний статистичний звіт міститься в Додатку П. У таблиці 3.10 наводимо отримані порівняльні показники схильності до відхильної поведінки студентів коледжів до та після формувального експерименту.

Таблиця 3.10

Групові сумарні бали, відхилення та квадрати відхилень показників схильності до відхильної поведінки студентів коледжів до та після формувального експерименту

Службові та змістові шкали	*Експериментальна група*				*Контрольна група*			
	До	Після	Відхилення	Квадрат відхилення	До	Після	Відхилення	Квадрат відхилення
Шкала установки на соціальну бажаність	126	152	-6	36	126	131	-5	25
Шкала схильності до подолання норм та правил	293.6	240.2	53.4	2851.56	293.6	298	-4.4	19.36
Шкала схильності до адиктивної поведінки	320.2	289.3	30.9	954.81	320.2	319	1.2	1.44
Шкала схильності до саморуйнівної та самоушкоджувальної поведінки	322.6	291	31.6	998.56	322.6	354	-31.4	985.96
Шкала схильності до агресії та насилля	332.3	288	44.3	1962.49	332.3	338	-5.7	32.49
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	282.3	240.2	42.1	1772.41	282.3	282.3	0	0
Шкала схильності до делінквентної поведінки	315.6	276.3	39.3	1544.49	315.6	319	-3.4	11.56
Суми	1992.6	1757	235.6	10120.3	1992.6	2041.3	-48.7	1075.81

Експериментальна група $t_{Емп}$ = 4,7 переважає межі критичних показників (2,45 – 3,71). Отримане емпіричне значення t знаходиться в зоні значущості, тому гіпотеза про значущість змін підтверджена на рівні $p \leq 0.05$. Контрольна група має $t_{Емп}$ = 1,7. При тому самому інтервалі критичних показників (2,45 – 3,71) отримане емпіричне значення t **(**1,7**)** знаходиться в зоні незначущості. Отриманий факт відкидає гіпотезу про значущі зрушення у правосвідомості цих досліджуваних.

Відтак, в ході експерименту було отримано підтвердження ефективності реалізації Програми ПФСЗП щодо зменшення схильності студентів коледжів до відхильної поведінки, а саме: зменшення схильності до подолання норм та правил, схильності до агресії та насилля, до делінквентної, саморуйнівної, самоушкоджувальної та адиктивної поведінки.

Крім того, в ході розвивальних занять Програми в учасників експериментальної групи спостерігалися інші різноманітні позитивні зміни:

подолання негативних когнітивних правових установок, перетворення біполярної внутрішньої картини світу на більш складно диференційовану та різноманітну, розвиток суб'єктних оцінок. Відбулись також позитивні зрушення в структурі правової поведінки, що проявлялись у відчутті більшого правового комфорту, прийнятті недоліків власної правової особистості, і, відповідно, більш толерантного ставлення до вимог права.

Отже, після експериментального впливу в учасників експериментальної групи спостерігається більш позитивне і водночас більш реалістичне ставлення до права, ускладнення структури та розширення значеннєвого діапазону правової свідомості.

У той же час у контрольній групі статистично значущих відмінностей показників не було виявлено.

Таким чином, було проведено порівняльний аналіз результатів експериментального формування змісту правосвідомості. У студентів-учасників експериментальної групи спостерігалися різноманітні позитивні зміни: подолання негативних когнітивних правових установок, зменшення схильності до подолання норм та правил, зменшення схильності до агресії та насилля, до делінквентної, саморуйнівної, самоушкоджувальної та адиктивної поведінки. Суттєво ускладнилася структура правової свідомості та система суб'єктивних оцінок. Утворилися стійкі смислові діади понять: «право - справедливість», «покарання - гідність», «справедливість - злочин», «справедливість - моральне насилля», «справедливість - жертва», «жертва - гідність», «справедливість - гідність». В контрольній групі статистично значущих відмінностей між показниками правосвідомості виявлено не було.

Тим самим доведено ефективність впровадження Програми, її здатність сформувати нову якість змісту буденної правосвідомості колежан, необхідну для їх правової поведінки як громадян України.

Висновки до розділу 3

В цьому розділі проаналізовано практики формування правосвідомості у традиції правового виховання молоді в Україні. Правове виховання розглянуто як форма діяльності суспільства, як організований системний вплив, як тривалий процес та як сукупність форм і методів. Визначено об'єкт і суб'єкт правового виховання, його мету, функції, етапи розгортання та структурні рівні. Обгрунтовано тезу про те, що системотвірним чинником правового виховання виступає особистість як унікальна вища цінність суспільства. Розкрито низку методів, способів, форм, прийомів та засобів діяльності суб'єктів правового виховання. Зокрема, показано суть таких методів: метод прикладу, метод заохочення, метод переконання, метод змагання, метод примушення. Проаналізовано соціально-психологічні чинники кризи у сфері правового виховання в Україні.

На підставі структури і змісту буденної правової свідомості осіб раннього юнацького віку, а також концептуальної схеми впливу психосемантичного змісту правосвідомості на правову поведінку була розроблена Програма формування правосвідомості студентів коледжів. Обґрунтувано методологічний базис Програми: розкрито наукові принципи реалізації Програми – загальні та організаційно-функціональні. До загальних належать: об'єктивності, локальності, конкретності, науковості та законності. Організаційно-функціональні об'єднують в собі такі принципи: раціональної організації, зворотного зв'язку та персоніфікованості.

Проаналізовано середовищні та індивідуальні чинники реалізації Програми: конкретне соціокультурне середовище, міське або сільське походження, етнічна належність, певна система звичаїв, звичок, традицій і стереотипів, які результуються в особливому субкультурному типі правової культури – молодіжна правова субкультура студентів коледжів.

Виявлено критерії якості сформованої правосвідомості: відкритість як установку на соціальне співробітництво і комунікацію та готовність сприймати раціональні доводи; здатність висувати раціональні аргументи і

бути творцем власних прав на основі комплексного усвідомлення сенсу і призначення права як інструменту вирішення конфліктів і досягнення консенсусу; зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом; усвідомлення власної відповідальності як співвідповідальності учасника колективної дії у формі практичного правового дискурсу.

Структурно Програма складається з 3 модулів: когнітивного, емотивно-оцінного, регулятивно-поведінкового.

Програма включає в себе 12 занять, які проводилися один раз на тиждень і тривали по 2 академічні години кожне (загальний обсяг − 24 години).

Індивідуальні та групові форми роботи за програмою є різноманітними: тренінгові вправи, дискусії, ділові ігри. Учасники прослухали цикл мінілекцій, проводили групові дискусії, укладали сінквейни, демонстрували різні стратегії поведінки в конфліктній ситуації: конкуренцію, співробітництво, компроміс, пристосування; виконували динамічні та психотехнічні вправи.

Усі застосовані методики і техніки спрямовані на актуалізацію правової свідомості; на розвиток навичок критично мислити, аналізувати, оцінювати ситуацію та передбачати її наслідки; на формування толерантності до представників іншого світогляду та, водночас, нетерпимості до правопорушень; на вирішення конкретних ситуацій, в яких порушені права людини; на уміння слухати інших, ставити питання, вирішувати проблеми. Ці форми і методи покликані допомогти учасникам виробити конструктивне ставлення до вимог права, створити умови для активного пошуку виходу з негативної ситуації, а також створити передумови для формування адекватної самооцінки.

Логіка розгортання кожної ланки процесу формування правосвідомості була така: від обізнаності учасників, через узагальнення їхніх знань та правове мислення до навичок правомірної поведінки, до переконань і подальшого правового саморозвитку.

Інноваційним аспектом Програми ПФСЗП є емпіричне доведення впливу формувальних методик і технік на становлення та розвиток змістових і структурних особливостей правосвідомості індивіда в юнацькому віці. Практичне значення Програми зумовлене можливістю її застосування у практиці навчання та виховання студентів неправничих факультетів; у груповій психокорекційній роботі з особами з правовими девіаціями; для вдосконалення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з цивільного права, юридичних працівників нотаріальних закладів та судових установ.

Проведено порівняльний аналіз результатів експериментального формування змісту правосвідомості. Згідно з результатами експериментального формування змісту правосвідомості за матеріалами герменевтичних текстів, часта виборів з високим рівнем правової критичності збільшилась ($\delta_{ЕГ-КГ}$ коливається за різними текстами від 116,50 до 200,63), тоді як у контрольній групі подібної динаміки не спостерігається.

За результатами семантичного диференціювання основних правових понять до та після формувального експерименту було отримано статистично значуще зростання стосовно категорій «право», «справедливість», «покарання», «гідність» ($\rho \leq 0{,}01$). Суттєво ускладнилася структура правової свідомості та система суб'єктивних оцінок. Утворилися стійкі смислові діади понять: «право - справедливість», «покарання - гідність», «справедливість - злочин», «справедливість - моральне насилля», «справедливість - жертва», «жертва - гідність», «справедливість - гідність».

Методом ретестування було констатовано позитивні зрушення у полімотиваційних тенденціях Я-концепції: особливе зростання виявилося в таких типах мотивації, як акізитивна, трудова, нормативна, мотивація позитивного ставлення до людей ($p \leq 0.05$).

У студентів-учасників експериментальної групи спостерігалися різноманітні позитивні зміни: подолання негативних когнітивних правових установок, зменшення схильності до подолання норм та правил, схильності

до агресії та насилля, до делінквентної, саморуйнівної, самоушкоджувальної та адиктивної поведінки. Гіпотезу про значущість змін підтверджено на рівні $p \leq 0.05$.

Тим самим доведено ефективність впровадження Програми формування психосемантичного змісту правосвідомості студентів коледжів, її здатність сформувати нову якість змісту буденної правосвідомості колежан, необхідну для їх правової поведінки як громадян України.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз наукових джерел показав, що правосвідомість розглядається як процес відображення юридичного буття людини та один із засобів функціонування й відтворення системи права й правопорядку. Буденна правосвідомість – це інтегральний феномен, отриманий в процесі масової правової соціалізації, який відбиває стан законності й правопорядку в суспільстві, потреби у зміні системи сформованого права і виконує роль найважливішого критерію у правотворчості й правозастосуванні. Змістом правосвідомості є такі психологічні компоненти: правова настанова, ціннісні орієнтації, переконання, цілі, мотиви, ідеї та образи права, правові приписи та правовий ідеал.

Проаналізовано динамічні закономірності становлення правосвідомості юнацтва, виявлено такі її особливості: інтуїтивність, стереотипність, спрощеність, поверховість, однобічність і схематичність відображення правових засад, сприймання норм як елемента соціального порядку, перенасиченість абстрактними константами, прояви особистісного несприйняття та невдоволеності, прагматичне використання законів для задоволення власних потреб, неготовність юнаків свідомо визнавати закон як основну умову правового вчинку, злам правових стереотипів.

Правосвідомість осіб раннього юнацького віку може переживати різні деформації, що призводять до таких явищ: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, маргінальна правосвідомість, перероджена правосвідомість, морально-правовий конформізм, спекулятивно-правовий популізм, негативно-правовий радикалізм.

За результатами аналізу укладено структурну модель правосвідомості та описано її зміст: когнітивний компонент (погляди, уявлення, ідеї стосовно права); емоційний компонент (почуття, емоції, актуалізовані правом, які виражають певне ставлення до діючого або бажаного права); поведінковий компонент (настанова на певну поведінку у правовій сфері, готовність діяти

певним чином). Функціональна структура правосвідомості представлена такими її функціями: пізнавальна, оцінна та регулятивна, під якими розуміють основні напрямки її впливу на соціальне життя. Модель передає як актуальний стан правосвідомості в юнацькому віці, так і можливі деформації останньої.

2. В ході емпіричного дослідження було виявлено зміст правосвідомості студентів коледжів залежно від рівнів її функціонування. Перцептивний рівень функціонування правосвідомості (сприйняття основних правових понять) представлено такими провідними універсаліями: «ворожий», «штучний» («злочин» та «моральне насилля»), «темний» («жертва» та «покарання»), «дружній», «зрозумілий», «щирий», «простий», «вільний» («справедливість» та «гідність»), «дружній» («право»), що свідчить про базову правослухняність молоді.

Емоційно-оцінковий рівень функціонування правосвідомості студентів коледжів представлено наскрізною тенденцією до однозначних полярних суджень (позитивні – до норм права, негативні – до влади, засобів масової інформації, діяльності правоохоронних органів та ін.), а також тенденцією до нейтрального оцінювання внаслідок панування зневіреності в існуванні справедливості та в реалізації правових норм.

Когнітивний рівень функціонування правосвідомості студентів коледжів представлений чисельним рядом образів, організованих у смислові групи, що репрезентують буденні правові знання студентів. Найбільш частотними асоціаціями для правових конструктів стали: чесність, закон, в’язниця, покарання, честь.

Виявлено такі особливості правосвідомості студентів коледжів: низьку правову поінформованість (правові знання студенів стосуються більше власних прав, ніж обов’язків) при тому, що у правосвідомості превалює саме когнітивний компонент; вольовий контроль поведінки досить виразний при невисокій вираженості нормативної мотивації; переважання мотивації, орієнтованої на власний добробут; чіткий індивідуалізм та нонконформізм;

несхильність до девіантної поведінки, правовихованість, при тому, що правова культура сформована недостатньо; переважання зовнішньої мотивації правослухняності (наявністю страху перед покаранням).

3. Психологічними особливостями формування правосвідомості студентів визначено: актуалізацію правової свідомості за рахунок розвитку навичок критично мислити, аналізувати, оцінювати правову ситуацію та передбачати її наслідки; розвиток толерантності до представників іншого світогляду та, водночас, нетерпимості до правопорушень; здатність до розуміння конкретних ситуацій, в яких порушено права людини; вдосконалення уміння слухати інших, ставити правові питання, актуалізувати та вирішувати правові проблеми; вироблення конструктивного ставлення до вимог права; створення передумов для формування адекватної правової самооцінки.

4. Розроблено програму формування правосвідомості студентів коледжів, яка складається з 3 модулів: когнітивного, емотивно-оцінного, регулятивно-поведінкового. Порівняльний аналіз результатів експериментального формування змісту правосвідомості показав статистично значуще ускладнення структури правової свідомості та системи суб’єктивних оцінок у студентів експериментальної групи. Зокрема, зростання відбулося в таких показниках: нормативна мотивація, мотивація позитивного ставлення до людей; акізитивна мотивація; трудова мотивація; високий рівень правової критичності; семантична диференційованість категорій «право», «справедливість», «покарання», «гідність». Показники негативних когнітивних правових установок, схильності до недотримання норм та правил, схильності до агресії та насилля, до делінквентної, саморуйнівної, самоушкоджувальної та адиктивної поведінки в експериментальній групі знизилися, чого не спостерігалося у представників контрольної групи. Тим самим доведено дієвість впливу формувальних методик і технік на становлення та розвиток змістових і структурних особливостей правосвідомості студентів коледжів.

Перспективами подальшого дослідження є вивчення регіональних особливостей буденної правосвідомості юнацтва; специфіки буденної правосвідомості студентів коледжів залежно від спеціальності; поглиблене вивчення умов для правового саморозвитку молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б.Г. Избранные труды / Ананьев Б.Г. – М. : Педагогика, 1980. – Т.1. – 486 с.

2. Александров Д.О. Юридична психологія: Підручник / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін /За заг. Ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моісеєва. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.

3. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т.– Т. І. / Алексеев С.С. – М.: Юридическая литература, 1981. – 200 с.

4. Андреева И.В. Правосознание в системе детерминант социального поведения личности : дис. … канд. филос. Наук : 09.00.11 / Андреева Ирина Вениаминовна.– Саранск, 2006.– 164 с.

5. Андреєв Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII-XVIII століть): дис. канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України МВС України. – К., 2003. – 210 с.

6. Андросюк В.Г. Педагогика и психология в деятельности ОВД: учебное пособие/ В.Г. Андросюк. – К.: КВШ МВД, 1990. – 80 с.

7. Антонян Ю.М. Криминальная патопсихология / Антонян Ю.М., Гульдан В.В. – М.: Наука, 1991. – 248 с.

8. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследования преступлений / Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е.. – М.: Юристъ, 1996. – 336 с.

9. Арон Р. Эссе о свободах / Арон Р. / Пер. С франц. Н.А. Руткевич. – М.: Праксис. – 2005. – 208 с.

10. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.

11. Артемьева Е.Ю. Психосемантические методы описания профессии / Е.Ю. Артемьева, Ю.Г. Вяткин // Вопросы психологии. – 1986. – № 3. – С.127 – 133.

12. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики /Артемьева Е.Ю. – М.: Наука; Смысл. – 1999. – 350 с.

13. Асмолов А.Г. Психология личности / Асмолов А.Г. – М.: МГУ, 1990. – 367 с.

14. Бабаев В. К. Правомерное поведение. Правонарушения // Общая теория права: Курс лекций / Под общей ред. Профессора В.К. Бабаева /.– Н-Новгород: Нижегородская ВШ МВД России, 1993. – 544 с.

15. Байниязов Р.С. Проблемы правосознания в современном российском обществе : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Байниязов Рустам Сулейманович.– Саратов, 1999. – 163 с.

16. Баранов, П.П. Профессиональное правосознания работников ОВД (теоретические проблемы) / П.П. Баранов. – Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2005. – Т. I. – Ч. 1. – 518 с.

17. Баранов П.П. Правосознание и правовое воспитание / Баранов П.П. // Общая теория права: Курс лекций /Под общей ред. В.К. Бабаева /.– Н-Новгород: Нижегородская ВШ МВД России, 1993. – С. 475 – 481.

18. Басаргина Д. В. Игры в тренинге. Любимые рецепты успешного тренера / Басаргина Д. В., Семенова Т. В. – СПБ.: Речь, 2010. – 174 с.

19. Бачинин В.А. Философия права и преступления / Бачинин В.А. – Х.: Фолио, 1999. – 559 с.

20. Безносов, Дмитрий Сергеевич. Отношение к праву как проявление правового сознания курсантов вузов МВД РФ : дис. … канд. психол. наук : 19.00.06.– СПб., 2004. – 234 с.

21. Беличева С.А. Сложный мир подростка / С. А. Беличева. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1984. – 186 с.

22. Белканов Е. А. Гражданское общество и правовое государство (методический комплекс) [Текст] : программа курса / Е. А. Белканов // Юридическое образование и наука. – 2004. – № 3. – С. 25-28.

23. Белканов Е. А. Лояльность правосознания / Белканов Е. А. // Российский Юридический журнал. – 1996. – № 3 – С. 74 – 84.

24. Белобородов, Александр Геннадьевич. Образ права как смысловой уровень правосознания и его особенности у преступников Дис. … канд. психол. наук : 19.00.06. – М. – 1998. – 215 с.

25. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии / Бердяев Н.А. // Царство Духа и царство Кесаря / Сост. И послесл. П.В. Алексеева; подгот. Текста и прим. Р.К. Медведевой. – М.: Республика, 1995. – 383 с.

26. Біленчук П.Д. Правова деонтологія / Біленчук П.Д., Сливка С.С. / За ред. Акад. П. Д. Біленчука. – К.: АТІКА, 1999. – 320 с.

27. Бойко Д. М. Психологічні умови формування правової культури старшокласників [Текст] : Дис… канд. психол. наук: 19.00.07 / Бойко Дмитро Миколайович ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2005. – 211 с.

28. Бондарев А.А. Профессиональное правосознание государственных и муниципальных служащих : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бондарев Александр Александрович.– М., 2000.– 251 с.

29. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход) / Бондаренко А. Ф. – К. : КГПИИЯ, 1991. – 189 с.

30. Борисенко Н. В. Психологические условия повышения эффективности правовой подготовки офицеров внутренних войск МВД России : на основе использ. Компьютер. Средств обуч. : Автореф. Дис. .канд.псих.наук. – М., 1994. – 23 с.

31. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории / Братусь С. Н. –М. : Юридическая литература, 1976. – 215 с.

32. Буланова Л.Б. Диагностическая программа изучения индивидуально-психологических особенностей студентов медицинского колледжа / Буланова Л.Б. – Иваново, 2015. – 31 с.

33. Булгакова Дилляра Асхатовна. Индивидуальное правосознание и его роль в развитии социально-правовой активности личности в условиях

зрелого социализма : Автореф. Дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Дилляра Асхатовна Булгакова ; АН КазССР, Ин-т философии и права. – Алма-Ата, 1084. – 22 с.

34. Васильев В.Л. Юридическая психология / Васильев В.Л. – изд. 3-е, доп. И перераб. – СПб.: Питер, 2000. – 624с.

35. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу [Текст] / Й. Васькович // Право України. – 2008. – № 6. – С.108-111.

36. Виленский М.Я., Сафин Р.С. Профессиональная направленность физического воспитания студентов педагогических специальностей/ Виленский М.Я., Сафин Р.С.: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1989. – 158 с.

37. Войтов Володимир Вікторович. Соціально-філософський зміст правосвідомості : дис… канд. філос. Наук: 09.00.03 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 200 с.

38. Волков В.Н. Юридическая психология: Учебник для вузов / Волков В.Н. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 384 с.

39. Выготский Л.С. Проблема возраста / Л.С. Выготский // Собрание сочинений: в 6 т. Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – С. 244–268.

40. Выготский Л.С. Развитие высших психологических функций / Л.В.Выготский. − М.: Акад. педагогических наук, 1960. − 500 с. 62.

41. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти томах / Л.В.Выготский; гл. ред. А.В.Запорожец. – М.: Педагогика, 1982. – т.1: Вопросы теории и истории психологии / под ред.: А.Р.Лурия, М.Г.Ярошевского. – 487 с.

42. Гайсина, Лилия Маратовна Развитие правового сознания студентов юридического колледжа в процессе профессионального обучения : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.07 Самара, 2006. – 188 с.

43. Галустян Наталья Васильевна Правовая активность личности в механизме формирования социально-полезного поведения : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Ростов н/Д, 2005.– 162 с.

44. Глазырин Ф.В. Психология следственных действий [Текст] : учеб. Пособие / Ф. В. Глазырин. – Свердловск : УрГУ, 1978. – 44 с.

45. Годнева Татьяна Юрьевна. Формирование правосознания у будущих специалистов по связям с общественностью : Дис. … канд. пед. Наук : 13.00.08 : Иваново, 2005. – 230 с.

46. Гойман В.И. Действие права (Методологический анализ) / В.И. Гойман.– М.: Академия МВД РФ, 1992. – 180 с.

47. Головина Ирина Владимировна. Особенности взаимодействия философии и правосознания в России : Дис. … канд. филос. Наук : 09.00.11 Москва, 2005. – 168 с.

48. Головченко В. В. Особливості формування правової культури молоді / Головченко В. В. / / Право України. — 2004.— № 10. — С. 120-123.

49. Головченко В. В. Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін / / Право України. — 2006. — № 4. — С. 100-103.

50. Головченко В.В. Теоретические вопросы эффективности правового воспитания [Текст] : автореферат дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 Теория и история государства и права. История политических и правовых учений / В. В. Головченко. – Киев, 1982. – 19 с.

51. Голынчик Е.О. Социальные представления о справедливости как составляющая правосознания : дис. … канд. психол. наук : 19.00.05 / Голынчик Елена Олеговна. – М., 2004. – 250 с.

52. Горбачева М. В. Особенности временной транспективы личности студентов колледжа: возрастной аспект / Горбачева М. В. // Молодой ученый. – 2015. – №8. – С. 846-848.

53. Горшенин Л.Г. Анализ поведения людей и методика моделирования предполагаемой ситуации / Горшенин Л.Г. – М., 1993. – 36 с.

54. Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента: Учебное пособие / Готтсданкер Р.– М.: МГУ, 1982. – 463 с.

55. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Гранат Н. Л. // Юрист, 1998, № 11–12.– С. 7–12.

56. Гулевич, Ольга Александровна Социальные представления о преступлениях, преступниках, жертвах и о работниках правовых институтов : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.05 М., 1999. – 164 с.

57. Гулипп Александр Андреевич. Деформационные процессы в правосознании гражданского населения в постсоветский период : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Кострома, 2005. –147 с.

58. Гуренко Дмитрий Владимирович. Социокультурные особенности профессионального правосознания в России : дисс… канд. юрид. наук : 12.00.01 Ростов-на-Дону, 2007. – 193 с.

59. Данилин К.Е. Формирование внутригрупповых установок и рефлексивной структуры / К.Е.Данилин, В.С.Агеев, Г. М. Андреев, Ю, М. Жуков [и др.] // Межличностное восприятие в группе /; под ред. Г. М. Андреевой. – М.: МГУ, 1981. – 294 с.

60. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Дворкін Р. / Пер. З англ. А. Фролкін. – К.: Основи, 2000. – 519 с.

61. Джужа О.М. Соціологія права: Навчальний посібник / Джужа О.М., Кириченко І.Г., Ковальский В.С., Корецький С.М. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.

62. Дідук І.А. Психологічні чинники формування правових уявлень / І. А. Дідук // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України : наук.-теорет. Та інформ. Журн. АПН України. – К. : 2007г. № 1 – С.102–113.

63. Дідук І.А. Правові уявлення молоді як результат відображення реальності/ І. А. Дідук // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. Статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 18 (21). – С. 169–181.

64. Дробот О.В. Психологія управлінської свідомості особистості. – дис.докт. психол.наук: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2015. – 674 с.

65. Дубинин Н.П. Генетика, поведение, ответственность. О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения / Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н.. – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: Политиздат, 1989. – 351 с.

66. Дулов А. В. Введение в судебную психологию /А. В. Дулов. – Минск : Юрид. лит., 1970. – 160 с.

67. Евплова Наталья Юрьевна. Правосознание молодежи : Теоретический и социологический аспекты : диссертация … кандидата юридических наук : 12.00.01.– Волгоград, 2000.– 176 с.

68. Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступность молодежи /Г. Х. Ефремова, А. Р. Ратинов; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1976. – 160 с.

69. Жванков В.А. Человек как носитель криминалистически значимой информации / Жванков В.А. – М.: Инновация, 1993. – 36 с.

70. Живые игры [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://fun.guru.ua/index.php?fun_id=11994].

71. Жикривецкая Ю.В. Правосознание россиян в переходный период развития общества (социально-философский анализ) : дис. … канд. филос. Наук : 09.00.11 / Жикривецкая Юлия Владимировна. – Нальчик, 2004. –179 с.

72. Жилинский С. Э. Предпринимательское право (правовая основа предпринимательской деятельности): Учебник для вузов / Жилинский С. Э. – Предисл. Проф. В. Ф. Яковлева. – 5-е изд., перераб. И доп. – М.: Норма, 2004. – 915 с.

73. Жуков Евгений Анатольевич. Профессиональное правосознание сотрудников уголовного розыска : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Ростов н/Д, 1997. – 178 с.

74. Замосковный Аркадий Викторович. Кризис правосознания в России (Философско-методологический аспект) : Дис. … канд. филос. Наук : 09.00.08 : Москва, 2004. – 164 с.

75. Захарова Л.Н. Личностные особенности, стили поведения и типы професиональной самоидентификации студентов педагогического вуза / Захарова Л.Н. // Вопросы психологии, 1998. – №2. – С.45-58.

76. Зинченко В.П. Миры сознания и структуры сознания / В. П. Зинченко // Вопросы психологии.– 1991. – №2. – С. 15–37.

77. Иванова, Александра Михайловна Психосемантика индивидуального правосознания курсантов образовательных учреждений МВД России : дис. … канд. психол. наук : 19.00.06. – СПб., 2006. – 154 с.

78. Иванова, Светлана Петровна Особенности правового сознания студенческой молодежи : Политико-психологический аспект : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.12 . – СПб., 2003. – 259 с.

79. Иванчак А.И. Механизм взаимодействия правосознания и социальной среды (современные проблемы совершенствования) : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Иванчак Анна Ивановна.– СПб., 2001.– 366 с.

80. Игнатов Василий Михайлович. Формирование правосознания будущих экономистов правоохранительных органов в вузе МВД России : диссертация… кандидата педагогических наук : 13.00.08 Санкт-Петербург, 2007.– 163 с.

81. Игры – обучение, тренинг, досуг /под ред. В.В. Петрусинского. – М.: Новая школа, 1994. – 368 с.

82. Ильин И.А. О сущности правосознания / Ильин И.А. / Подготовка текста и вступительная статья И.Н.Смирнова / И.А. Ильин– М.: Рарогь, 1993.– 243 с.

83. Ильин И.А. Путь духовного обновления / Ильин И.А. – М.: Ламартис, 2007.– 352 с.

84. Иманкулов, Реджеб Инатулович Психолого-педагогические аспекты формирования правового сознания. Школьный возраст : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. – Краснодар, 1998. – 118 с.

85. История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотип. Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: НОРМА–ИНФРА, 1998. – 736 с.

86. Казаков В.Н. Правосознание и правомерное поведение. Монография / Казаков В.Н., Малахов В.П. – М.: МосУ МВД России, 2002. – 203 с.

87. Казибекова В.Ф. Национальный характер: философско-психологический анализ проблемы / В.Ф. Казибекова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – Вип. 1. – Херсон. – С. 89-92.

88. Кайдаш, Андрей Васильевич Психологические особенности профессиональной компетентности сотрудников правоохранительных органов : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. – Ставрополь, 2006. – 191 с.

89. Каламаж Руслана Володимирівна. Психологічні аспекти формування правової культури виборців : Дис… канд. психол. наук: 19.00.06 / Національний ун-т «Острозька академія». – Острог, 2004. – 262 с.

90. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: ґенеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.

91. Карлеба, Алексей Владимирович Деформация правосознания населения России и борьба с противоправными проявлениями в условиях Первой мировой войны : 1914 – 1917 гг. : дисс. … канд. истор. Наук : 07.00.02. – Краснодар, 2005. – 209 с.

92. Касаткин Сергей Николаевич. Правосознание как категория правоведения (Теоретико-методологический аспект) : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Казань, 2003. – 170 с.

93. Кащук М. Г. Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина XX століття). – Дис. канд. пед. наук 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2016.– 249 с.

94. Кістяківський Б. Держава і особистість / Богдан Кістяківський; пер. з рос. Л.Г. Малишевської // Вибране (серія «Українські мислителі») / [упорядкув. Пер. і прим. Л.П. Депенчук]. К.: Абрис, 1996. С.237-274.

95. Кистяковский Б.А. Философия и социология права [подгот. Ю.Н. Давыдов и В.В. Сапов]. – СПб.: Издательство Русского христианского гуманитарного университета, 1998. – 779 с.

96. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. / Е.А. Климов. – М.: Академия, 2004 – 304 с.

97. Клишина Анна Валерьевна. Профессиональное правосознание адвокатов : теоретико-правовое исследование : диссертация … кандидата юридических наук : 12.00.01 / Клишина Анна Валерьевна; Рос. гос. социал. ун-т. – Москва, 2008. – 193 с.

98. Кожевников В. В. Виды правомерного поведения / В.В. Кожевников // Юрист. – 2005. – № 5.– С. 7–11.

99. Кожевников С.Н. Правовая активность: Понятие и сущность / С.Н. Кожевников // Правоведение. – 1979. – № 4. – С. 33 – 39

100. Коломійцев Олександр Анатолійович. Соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді: дис… канд. психол. наук: 19.00.05 / Коломійцев Олександр Анатолійович; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2006. – 166 с.

101. Кон И.С. Психология юношеского возраста: Проблемы формирования личности / И. С. Кон. – М.: Просвящение, 1976. − 175 с.

102. Коник Анна Анатольевна. Формирование правосознания в трансформирующемся обществе: социально-философский анализ :

социально-философский анализ : Дис. … канд. филос. Наук : 09.00.11 Ставрополь, 2006. – 160 с.

103. Конфлікт або взаємодія? [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://kuchka.info/konflikt-abo-vzaemodiya.html

104. Конфлікти та здоров'я [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/health/45107/.

105. Коробка Виктор Николаевич. Деформация профессионального правосознания следователей органов внутренних дел : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Ростов н/Д, 1999. – 202 с.

106. Королюк Олена Миколаївна. Диференціація самостійної роботи студентів коледжів технічного профілю в процесі вивчення природничо-математичних дисциплін : Дис… канд. наук: 13.00.04 – 2008. – Житомир. держ. ун-т ім. І.Франка. – Житомир, 2008. – 228 с.

107. Косаревська Ольга Віталіївна. Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України: Дис… канд. пед. Наук: 13.00.04 / Південноукраїнський держ. Педагогічний ун-т (м. Одеса) ім. К.Д.Ушинського. – О., 2002. – 253 с.

108. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий.– К.: Вища школа, 1990.– 257 с.

109. Кривуля О.М. Практична філософія та правовий порядок / Кривуля О.М. – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2000. – 331 с.

110. Крикун, Юлія Сергіївна. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х на початку 1930-х років : Автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.05 – етнологія / Ю.С. Крикун. – 2009. – 187 с.

111. Крупеня, Е. М.Политико-правовая активность личности и Российское государство: к вопросу цивилизационной соотносимости /Е. М. Крупеня //История государства и права. – 2009. – № 7. – С.28 – 31.

112. Крыгина И. А. Правовая культура, правовое воспитание и управление правовоспитательным процессом в: современном российском обществе: Дисс… канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 1999. – 189 с.

113. Кудрявцев В.Н. Закон и пределы правомерного поведения / Кудрявцев В.Н., Малеин Н.С. // Советское государство и право. – 1980. – № 10.– С. 31–38.

114. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / Кудрявцев В.Н. – М: Наука, 1982. – 287 с.

115. Кудряшов А.В. Проблемы правосознания студенчества / Кудряшов А.В. // Режим доступа: http://www.znaj.ru/html/12559.html

116. Кузнецов Роман Александрович. Деформация профессионального правосознания юристов : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Екатеринбург, 2005. – 194 с.

117. Кузяков Николай Олегович. Формирование правосознания личности как фактор развития духовной культуры общества : Дис. … канд. социол. наук : 22.00.06 : Тюмень, 2004. – 150 с.

118. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія / В.П. Кутішенко. – К.: Ленвіт, 2010. – 128 с.

119. Лабковская Е.Б. Юридическая психология: [Текст] : теории девиантного поведения : учебное пособие / Е. Б. Лабковская ; Санкт-Петербургский государственный университет. – С-Пб : СпбУ, 2000. – 78 с.

120. Лазарев В.В. Правомерное поведение как объект юридического исследования / Лазарев В.В. // Советское государство и право.– 1976.– № 10. – С.29–37.

121. Леонтьев А.Н. Образ мира / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т.– Т.2.– М.: Педагогика, 1983.– С.251–261.

122. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 3-е изд. / Леонтьев А.Н. –М.: АПН РСФСР, 1959.– 495 с.

123. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д.А.– М.: Смысл, 1999.– 487 с.

124. Лескова И. В. Социокультурная идентичность и правовое воспитание личности [Текст] / И. В. Лескова // Государство и право. – 2007. – № 4. – С. 91-99.

125. Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості: Монографія / Лозова О.М. – К.: Освіта України, 2007.– 402 с.: іл.,табл.– Бібл.: с. 359–381.

126. Лозова О.М. Семантика провідних екзистенціальних цінностей у сучасній свідомості / О.М. Лозова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Психологія.– 2007.– Вип. 37.– № 759. – С. 156–160.

127. Ломакина Ирина Александровна. Формирование правосознания учащихся учреждений начального профессионального образования в процессе изучения правовых дисциплин : Дис. … канд. пед. Наук : 13.00.01 : Тула, 2005. – 225 с.

128. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б.Ф.– М.: Наука, 1984.– 444 с.

129. Личность преступника / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Юрид. лит., 1975. – 272 с.

130. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М. : Юрид. лит.,1973. – 344 с.

131. Макар, Людмила Михайлівна. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах [Текст] : автореф. Дис… канд. пед. наук : 13.00.04 / Макар Людмила Михайлівна ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

132. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография / Максимов С.И. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.

133. Максимова И.М. Правосознание как источник правового поведения личности : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Максимова Ирина Михайловна. – Тамбов, 2005. – 181 с.

134. Малахов Валерий Петрович. Природа, содержание и логика правосознания : Дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 : Москва, 2001.– 502 с.

135. Манойло Н.Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2008. – 183 с.

136. Маринова Светлана Шамилевна. Правосознание мордовского народа: историко-культурный анализ : диссертация … кандидата исторических наук : 24.00.01.– Саранск, 2007.– 204 с.

137. Мартенко Олександр Леонідович. Психологічний аналіз окремих кримінально-правових понять (за чинним КК України) : дис… канд. Юрид. Наук: 19.00.06 / Мартенко Олександр Леонідович ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 231 с.

138. Медведченкова Марина Владимировна. Взаимоотношение правового сознания и представлений о справедливости: диссертация канд. психол. наук : 19.00.05 Рос. акад. гос. Службы при Президенте РФ. – 2001. – 196 с.

139. Митюрина Наталья Юрьевна. Профессиональная Я-концепция как фактор профессионализма сотрудников правоохранительных органов : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.13 : Москва, 2002. – 173 с.

140. Михальчук Н.О. Роль смислових конструктів та смислової диспозиції в читацькій діяльності старшокласників / Н.О. Михальчук // Зб. наук. праць Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [за ред. : С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 13. – С. 124–134.

141. Михальчук Н.О. Діалогічна взаємодія як детермінанта смислоутворення особистості / Н.О. Михальчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені

Г.С. Костюка АПН України / [за ред. С.Д. Максименка]. – К. : ГНОЗІС, 2004. – Т. 6, вип. 6. – С. 174–186.

142. Михеева И.В. Трансформация ценностно-смысловой сферы личности в условиях современной России в контексте исследования правосознания : дис. … канд. психол. наук : 19.00.01 / Михеева Ирина Викторовна.– Барнаул, 2004.– 225 с.

143. Мостова А. А. Що таке толерантність? [Електронний ресурс] / А.А. Мостова – Режим доступу до ресурсу: http://school200.io.ua/s937309/shcho_take_tolerantnist.]

144. Мостовая И.М. Юридическая психология / Мостовая И.М. – Киев: Вира-Р, 1998. – 96 с.

145. Мостовщиков Л.Д. Правовое сознание в системе регуляторов социального поведения: Дис… канд. филос. Наук. – Омск, 1995.– 152 с.

146. Насилие, жестокость, агрессия. Криминально-психологическое исследование: Сборник научных трудов / ВНИИ проблем укрепл. Закон. И правопорядка. – М., 1990. – 149 с.

147. Національна програма правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовт.2001 р. № 992/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgibin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001.

148. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов / Нерсесянц В. С. – М.: НОРМА–ИНФРА . – М, 1999. – 535 с.

149. Нестерук Евгений Сергеевич. Справедливость в современном российском правосознании : диссертация … кандидата философских наук : 09.00.11 /Нестерук Евгений Сергеевич; Нижегор. Гос. Архитектур.-строит. ун –т.– Нижний Новгород, 2008.– 143 с.

150. Новгородцев П.И. Введение в философию права*:* Кризис современного правосознания / Новгородцев П.И. – РАН. Ин-т государства и права. – М.: Наука, 1997. – 269 с.

151. Носов И.П. Правосознание: духовные и мировоззренческие основания : автореф. Дис. … канд. филос. наук : 09.00.11 – Социальная философия. – Волгоград, 2006. – 22 с.

152. Нурпеисов Е.К. Механизм формирования правомерного поведения личности. Автореф. Дис. … канд. юрид. наук / Нурпеисов Е.К. – М., 1980. – 15 с.

153. Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин , В.В. Лазарев и др.; Под общ. Ред. А.С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. И доп. – М.: МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 343 с.

154. Общая теория права: курс лекций [Текст] / под общ. Ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород : Нижегор. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.

155. Общественное мнение и преступление /Г. Х. Ефремова, Г.Ш. Лежава, А. Р. Ратинов, Т. Г. Шавгулидзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 300 с.

156. Овчинников А.А. Возможности и пути использования психологии в оперативно-служебной деятельности сотрудников органов внутренних дел / Овчинников А.А. // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел и внутренних войск МВД России: Сборник тезисов. – М., 2000. – С.17 –22.

157. Оксамытный В.В. Правомерное поведение личности / Оксамытный В.В. – К.: Наукова думка, 1985. – 176 с.

158. Орзих М.В. Личность и право /М. Ф. Орзих. – Одесса : Юрид. лит., 2005. – 312 с.

159. Остроумов Т.С. Правовое осознание действительности / Остроумов Т.С. – М.: Наука, 1969.– 173 с.

160. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Петражицкий Л.И. – СПб, 1907. – Т.1. – С. 92 – 109.

161. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко.– 2-е изд., доп. – СП-б.: Питер, 2005.– С. 206 – 216.

162. Петров Владислав Руфович. Деформация правосознания граждан России (Проблемы теории и практики) : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Н. Новгород, 2000. – 222 с.

163. Пермяков Ю.Е. Лекции по философии права / Ю.Е. Пермяков ; Самар. Гос. Ун-т. Каф. Уголов. Права и криминологии. – Самара : Самар. Университет, 1995. – 120 с.

164. Поздняков В.М. Юридическая психология: генезис и перспективы / Поздняков В.М. // Прикладная юридическая психология. 2010. – № 2. – С. 15–37.

165. Полякова Наталья Анатольевна. Правосознание присяжных заседателей как основание вынесения вердикта : диссертация … кандидата юридических наук : 12.00.09 : Челябинск, 2007. – 264 с.

166. Похилько В.И. Техника репертуарных решеток в экспериментальной психологии личности / Похилько В.И., Федотова Е.О. // Вопросы психологии. – 1984. – № 3. – С. 151 – 157.

167. Права человека: руководство по образованию в области прав человека/ / ред. В. Бенедек, М. Николова/ перевод с англ. Е. Ардыцкая: Федеральное министерство иностранных дел Австрии; Европейский Центр обучения и исследований в области прав человека и демократии, Agencja Karo, 2005. – 362 с.

168. Правовая культура молодежи и формирование правомерного поведения. Сборник научных трудов / Редкол.: Аванесов Г.А., Бааль Е.Г., Бабаев М.М., Игошев К.Е. (Отв. Ред.), Миньковский Г.М., Попов Л.Л. – М.: Акад. МВД СССР, 1985. – 210 с.

169. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / Протасов В.Н. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.

170. Протасова, Ольга Владимировна Особенности субъективной системы отношений взрослых мужчин с различными типами правосознания: Дис. … канд. психол. наук : 19.00.06: М., 2004. – 196 с.

171. Проць О. Прояви правового нігілізму у студентської молоді в Україні / Проць О. // Актуальні проблеми держави і права – 2011. – Вип. 58. – С. 118-125.

172. Психология криминального поведения / под ред. Р. Блэкборн. – СПб.: Питер, 2004. – 496 с.

173. Пчелинцев Виктор Александрович. Трансформация правосознания общества в современной России (Теоретико-правовое исследование) : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Уфа, 2004. – 173 с.

174. Раднаева Эльвира Львовна. Правосознание несовершеннолетних правонарушителей и источники его криминогенной деформации : по материалам Республики Бурятия : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.08. – Москва, 1999. – 172 с.

175. Раева Вера Михайловна. Особенности Я-концепции несовершеннолетних правонарушителей : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.07 : Москва, 2000. – 174 с.

176. Разумовская Татьяна Валерьевна. Правовая личность в условиях современного государства (Теоретико-правовой аспект) : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Ростов н/Д, 2004.– 154 с.

177. Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания / А.Р. Ратинов // Проблемы социологии права. – Вильнюс, 1970.– Вып 1. – С. 178–188.

178. Ратинов А.Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования / Ратинов А.Р. // Методология и методы социальной психологии. М., 1977.– С. 201–214.

179. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти: Младенчество. Детство. Юность. Взрослость. Старость / А.А. Реан. – М.: ОЛМА-Пресс, 2001. – 652 с.

180. Ролз Дж. Теория справедливости / Ролз Дж. – Новосибирск, Новосиб. Ун-т, 1995. – 536 с.

181. Романова Інна Анатоліївна. Формування правової свідомості майбутніх учителів у процесі навчальної діяльності: Дис… канд. пед. Наук: 13.00.04 / Харківський держ. Педагогічний ун- т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2001. – 152 с.

182. Рослов, Сергей Александрович. Роль правосознания в формировании гражданского общества в России : диссертация … кандидата социологических наук : 23.00.02. – Саратов, 2005. – 179 с.

183. Румянцева, В. Г. Правовое учение Роско Паунда / Румянцева В. Г. Правовое учение Роско Паунда /В. Г. Румянцева. //История государства и права. –2005. – № 2. – С. 50-52.

184. Рыбаков В.А. Проблемы формирования гражданско-правовой активности : вопр. Теории и практики : Монография / В. А. Рыбаков. – Уфа: Уфим. Высш. Шк. – 169 с.

185. Рябенко, Михайло Іванович. Підготовка майбутнього вчителя як суб'єкта освітніх правовідносин [Текст] : дис… канд. пед. Наук: 13.00.04 / Рябенко Михайло Іванович ; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2007. – 250 с.

186. Рябко И. Ф. Основы правовой педагогики [Текст] / И. Ф. Рябко. – Ростов-на-Дону : РГУ, 1973. – 193 с.

187. Савелюк, Наталія Михайлівна. Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді: Автореф. Дис. … канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна і вікова психологія/ Н.М. Савелюк. – 2008. – 20 с.

188. Семенова Ольга Филаретовна. Особенности смысловой сферы несовершеннолетних с психическими расстройствами, совершивших насильственные правонарушения : автореф. Дис. … канд. психол. наук : 19.00.04 : М. : 2001. – 26 с.

189. Серкин В.П. Методы психосемантики / Серкин В.П.– М.: Аспект Пресс, 2004.– 207 с.

190. Смелзер Н. Социология / Смелзер Н. / Под ред. В.А. Ядова. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.

191. Смирнов А.Р. Правосознание в механизме правомерного поведения : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Смирнов Александр Ростиславович.– Москва, 2004.– 158 с.

192. Смолова, Татьяна Юрьевна. Правосознание несовершеннолетних : Теоретико-правовой аспект : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.01 Саратов, 2006. – 214 с.

193. Смородина Е.П. Сущность, содержание правосознания и его социокультурные парадигмы : социально-философский анализ : дис. … канд. философских наук : 09.00.11 / Смородина Елена Павловна.– Воронеж, 2008.– 138 с.

194. Соколова В.Ф. Гуманістичні засади сучасної вищої освіти в Україні / В.Ф. Соколова // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка]. – 2012. –Т. XIV. – Част.1. – К. : ГНОЗІС. – С.325-332.

195. Солодко Е. Моральный вред. Понятие и порядок возмещения / Солодко Е. // Бизнес. – 1994. – №8-9. – С.4-5.

196. Столин В.В. Самосознание личности / Столин В.В.– М.: МГУ, 1983.– 284 с.

197. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций / Столяренко А. М. – М. : ЭКМОС, 2000. – 495с.

198. Тапчанян Н.М. Правосознание и правовая культура личности в условиях обновления России : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Тапчанян Надежда Мартыновна.– Краснодар, 1998.– 151 с.

199. Тарарухин С.А. Преступное поведение / Тарарухин С.А. – М. : Юрид. лит., 1974. – 244 с.

200. Тепляшин И.В. Становление российской правовой государственности и правовая активность граждан / И.В. Тепляшин // Журнал российского права. – 2002. – № 1. – С. 24 – 29.

201. Тітомир О. С. Правове виховання на сучасному етапі державотворення в Україні : автореф. Дис. … канд. Юрид. Наук : 12.00.01 / О.С. Тітомир ; Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2015. – 20 с.

202. Трофимова Наталья Сергеевна Развитие субъектности личности как фактор социально-психологической адаптации студентов колледжа к новым условиям обучения: Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук. 19.00.07 – Педагогическая психология Курган – 2015. – 202 с.

203. Тугутова Светлана Александровна. Педагогические условия формирования правосознания старшеклассников : Дис. … канд. пед. Наук : 13.00.01 : Улан-Удэ, 2000. – 119 с.

204. Турбова Яна Валентиновна. Правосознание в структуре юридической деятельности : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : СПб., 2000. – 183 с.

205. Увага: підліток! З досвіду роботи практичного психолога [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://navigator.rv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3128:----------&catid=32:2013-02-09-10-10-57&Itemid=37

206. Уледов А.К. Структура общественного сознания / Уледов А.К – М., 1968.– с. 70–148.

207. Успенский И.В. Особенности профессионального мышления студентов музыкального колледжа // Психология, социология и педагогика. 2014. № 6 [Электронный ресурс]. URL: http://psychology.snauka.ru/2014/06/3292]

208. Фаттахова Гульнара Рафгатовна. Формирование когнитивных составляющих правосознания студентов педагогических вузов : диссертация … кандидата психологических наук : 19.00.07 / Фаттахова Гульнара Рафгатовна; [Место защиты: Казан. гос. техн. ун-т им. А.Н. Туполева]. – Уфа, 2007. – 221 с.

209. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания / Фарбер И.Е.– М.: Юрид. лит., 1963. – 205 с.

210. Філософія правового виховання : навч. Посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2012. – 248 с.

211. Фоппель К. Групповая сплоченность. Психологические игры и упражнения. Пер. с нем. – М.: Генезис, 2010. – 336 с.

212. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] /Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2006. – 140 с.

213. Ханина И.Б. Семантические факторы обучающего общения: автореф. Дис. на соискание учёной степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / И.Б. Ханина.– М., 1986.– 21 с.

214. Харт Х. Л. А. Концепція права. Пер. З англ. Н.Комарова /. Х. Л. А. Харт – К. : Сфера. – 1998. – С. 326

215. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость: Основоположения критической философии права и государства / Хеффе О. / Перев. С нем. Вл.С. Малахова. – М.: Гнозис; Логос, 1994. – 328 с.

216. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства 12.00.12 – філософія права автореф. Дис.на канд. юрид.наук Київ – 2004. – 182 с.

217. Цыганаш Вадим Николаевич. Правосознание педагога и содержательные основы его формирования в образовательном процессе вуза : Дис. … канд. пед. Наук : 13.00.08 : Ростов н/Д, 2000. – 208 с.

218. Черненко А.К. Философия права / А. К. Черненко ; Томский гос. Ун-т. Новосибирский юридический факультет. – Новосибирск : Наука, 1997. – 153 с.

219. Чичерин Б.Н. Философия права / Чичерин Б.Н. – СПб.: Наука, 1998. – 665 с.

220. Чупанова Анжела Чупановна. Правосознание молодежи: теоретико-региональный аспект : На материалах Республики Дагестан : диссертация … кандидата юридических наук : 12.00.01. – Махачкала, 2005. – 161 с.

221. Шабалин, Олег Михайлович Агрессивное отношение к людям и правонарушающее поведение как опосредующие звенья во взаимосвязях психодинамических и личностных характеристик индивидуальности : На материале подростков-правонарушителей : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.01 Пермь, 2004. – 159 с.

222. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / Шапар В.Б. – Х.: Прапор, 2005.–240 с.

223. Шенцева, Наталья Николаевна Социально-психологические детерминанты мотивации достижения студентов колледжа: Дисс. Кандидат психологических наук . – Москва, 2006. – 19.00.05. – Социальная психология. – 169 с.

224. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: дис. … доктора психол. наук : 19.00.07 / Шевченко Наталія Федорівна. – 485 с. – Бібліогр. : с. 400 – 432.

225. Шефель С.В. Функціональне призначення правової культури в контексті екософської парадигми // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.– Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. .– 2009.– № 1.– С. 50–58.

226. Щегорцов В.А. Социология правосознания / В.А. Щегорцов. – М. : Мысль, 1981. – 174 с.

227. Щедрин Олег Геннадьевич. Этнические особенности русского правосознания : Дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Ростов н/Д, 2004. – 201 с.

228. Щербакова Н.В. Правовая установка / Щербакова Н.В.– М.: Юридическая литература, 1986. – 128 с.

229. Щербань М. П. Правова культура. Проблеми правового виховання студентської молоді [Текст] / М. П. Щербань // Вища освіта України. – 2007. – № 2. – Додаток 1. Тематичний випуск : Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології. – С. 111–115.

230. Щербань М. П. Формування правової культури фахівця [Текст] / М. П. Щербань. – Полтава : РВВ ПДАА, 2010. – 255 с.

231. Щербаха, Сергей Александрович Влияние агрессивности личности на ее отношение к правонарушениям : Дис. … канд. психол. наук : 19.00.01, 19.00.06 : Сочи, 2003. – 150 с.

232. Шимон С.І. Цивільно-правові способи захисту конституційних прав людини/ Шимон С.І. // Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства: Збірник наукових праць. – К.,1997. – С.275–277.

233. Широ Станислав Викторович. Формирование у старшеклассников правосознания в обучении гуманитарным дисциплинам : Дис. … канд. пед. Наук : 13.00.01 : Волгоград, 1999. – 221 с.

234. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / Шмелев А.Г. – М.: МГУ, – 1983. – 158 с.

235. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия / Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. – Л.: Медицина, 1990. – 192 с.

236. Юридическая психология / Сост. И общ. Ред. Т.Н. Курбатовой. – СПб.: Питер, 2001. – 480 с.

237. Юшин С. В. Проблемы правового воспитания несовершеннолетних: Дис. … канд. юрид. наук. – М., 1983. – 196 с.

238. Яковлев А. Філософське розуміння сенсу і змісту виховання [Текст] / А. Яковлев // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Філософія. – 2013. – Вип. 13. – С. 125-130.

239. Яценко Н.Е. Толковый словарь обществоведческих терминов / Яценко Н.Е. – СПб.: Лань, 1999. – 528 с.

240. Advanced Interpersonal Communications. Correctional Counseling Instructors Manual. Washington: Bureau of Prisons. 1973. 156 p.

241. Ayllon T., Milan M.A. Correctional Rehabilitation and Management. A Psychological Approach. New York: John Willey and Sons, 1979. 280 p.

242. Bandura A. Social foundations of thought and action: A Social cognitive theory.– Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.– 1986.

243. Berdgess E. Factors, legal rehabilitation of man // Urban sociology. – Chicago, 1967. – P. 10.

244. Cavan R.S. Criminology. 3rd ed. New York: Thomas Y Crowell Company, 1962. 735 p.

245. Christian K., Edwards S. Law Enforcement Standards and Training Councils // Journal of Police Science and Administration. 1985. № 13 (1). March. P. 1-9.

246. Conrad J.P. Crime and it's Correction. An International Survey of Attitudes and Practices. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.312 p.

247. Dinitz S., Reckless W. Punishment and Correctional Substitutes. Introduction // Critical Issues in the Study of Crime. Boston, 1968. P. 255.

248. Glasser W. The Identity Society. New York, Harper and Row, 1972. P. 83

249. Hall J., Williams M., Tomanio L. The Challenge of Correctional Change: The Interface of Conformity and Commitment // The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science. 1966. Vol. 57. № 4. P. 493.

250. Hall L. Vybrane Stati Pedopsychologicke a Pedagogicke. Praha, 1960. S. 85-125.

251. Hauriou M. Principes du droit public, Librairie de la Société du recueil J.-B. Sirey et du Journal du Palais, Paris, 1910.

252. Iyer Krishna V.R. Perspectives in Criminology, Law and Social Change. India: Allied Publishers Private Limited, 1980.185 p.

253. Junger-Tas J. Alternativ Sanctions: Myth and Reality // European Journal of Criminal Policy and Rsearch. 1994. V. 2. № 1. P. 44.

254. Kaite Yu. Improvement of Legal Consciousness for College Student. //http://websites.hbcf.edu.cn/plugins/tushuguan/web/resources/html/lunwen/ziliao/shangwu/Improvement%20of%20Legal%20Consciousness%20for%20College%20Students%20.pdf

255. Levine J. P., Musheno M.C., Palumbo D.J. Criminal Justice in America: Law in Action. New York, 1986. P. 27.

256. Lumb R. Standards of Professionalization: Do American Police measure up? // Police Studies. 1994. Vol. XVII. № 3. P. 2-3.

257. Merill T.E. Treatment for the Criminal. Criminal Psychology. New York. 1962. P. 220-240.

258. Merton R. Social Theory and Social Structure. New York, 1964.700 p.

259. Oppal W. T. Closing the Gap. Policing and the Community. The Report. Volume 1. British Columbia. 1994. P. 34-35.

260. Pointer D., Kravitz M. Correctional Staff Development and Training. US Department of Justice. USA, Washington D .C. July. 1980. 65p.

261. Rothman D.J. Conscience and Convenience. The Asylum and it's Alternatives in Progressive America. Boston, Toronto: Little, Brown and co. 1980.464 p.

262. Shelden R.G. Criminal Justice in America: A Sociological Approach. Boston, Toronto: Little, Brown and Company, 1982. 670 p.

263. Solomon H.M. Community Correction. Boston: Holbrook, 1976.1. P. 51.

264. Stern V. A Sin Against The Future. Imprisonment In The World. England: Penguin Books. Ltd, 1998. 315 p.

265. Schwarz N. The construction of social judgment. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1982. – P. 147.

266. Weeks H.A. Youthful Offenders at Highfields. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1958. P. 71.

267. Yinger J.M. Contraculture and Subculture // D.O. Arnold (Ed.): The Sociology of Subcultures. New York, 1970. P. 121-124.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Асоціативний вільний тест

Інструкція досліджуваним: У відповідь на пред'явлене експериментатором слово-стимул запишіть на бланку будь-які слова, що спали вам на думку. Намагайтеся записати якомога більше таких слів, не задумуючись і не зупиняючись. За командою експериментатора переходьте до наступного слова-стимулу

Інструкція експериментатору: Експериментатор зачитує список слів-стимулів так, щоб після кожного залишалося 15 секунд, необхідних для запису реакцій.

Право	
Жертва	
Справедли-вість	
Покарання	
Злочин	
Моральне насильство	
Гідність	

Додаток Б.

Методика ідентифікації морального насильства в сім'ї

Інструкція. Вам пропонуються три історії з сімейного життя. Прочитайте кожну з них і дайте відповіді на наведені нижче питання.

I. «Серафима»

Серафима З., 36 лет. Замужем, муж – Сергей З., 33 лет. Живут в браке 14 лет, имеют дочь 13 лет.

Серафима З. обратилась к врачу в связи с нарушениями в поведении ребенка. Однако оказалось, что действительная причина обращения – конфликт с мужем, продолжающийся, по ее словам, уже несколько лет. С конфликтом она связывает имеющиеся у нее соматические заболевания: хронический гастрит и транзиторную гипертонию. Эти заболевания связаны, по ее словам, с эгоизмом мужа. Она выполняет самостоятельно, без малейшей помощи с его стороны, все весьма многочисленные работы по домашнему хозяйству. «Я прихожу с работы, не отдохнув ни минуты, отправляюсь на кухню и нахожусь там уже до позднего вечера». О поведении мужа в семье Серафима рассказывает с неподдельным возмущением: «Он приходит домой и сразу на диван. У меня, видите, все руки в мозолях, а у него руки нежные, как у женщины. У него имеется масса всяких средств для ухода за руками: напильничков, щипчиков и т.д.». Несмотря на отнюдь не благополучное материальное положение семьи, он одну за другой приобретал несколько пар домашних туфель, пока не приобрёл такие, какие его устраивали. С особенным возмущением она рассказывала о его «развратной» привычке залезть в ванну с сигарой и рюмкой коньяка и не выходить по нескольку часов. Характерным для их взаимоотношений был эпизод приобретения семьей ковра. Началось с того, что она несколько раз говорила мужу о небходимости вместе с ней отправиться за покупкой ковра. В конце концов, ничего не добившись, она сама пошла в магазин и, несмотря на все болезни, самостоятельно принесла ковер домой. Не удалось добиться

помощи и в размещении ковра. Когда она, наконец, сама, сдвинув тяжелую мебель, разложила ковер, муж, вернувшись с работы, только сделал мелкие замечания по поводу небольших изменений в расстановке мебели. Основное, чего Серафима ожидала от психотерапии,– это помощи «в преодолении эгоизма мужа». Вопреки ожиданиям, муж охотно согласился встретиться с психотерапевтом.

1. Чи має місце в даній ситуації моральне насильство стосовно членів сім'ї:

○ так,

○ ні.

2. Якщо моральне насильство присутнє, то з чийого боку воно проявляється:

○ з боку дружини щодо чоловіка,

○ з боку чоловіка щодо дружини,

○ з обох боків, один до одного.

3. Які права громадянина, на вашу думку, порушуються в цій сім'ї?_____

4. Чи потребує ситуація допомоги з боку фахівців? Якщо так, то яких саме?_____

5. Що треба зробити, щоб взаємини в сім'ї покращилися? _____

II. «Анатолій»

Анатолий Ж., 31 года, по профессии слесарь-монтажник. На протяжении 6 лет проживает вместе с Виолеттой Э., 33 лет, журналисткой телевидения. Стиль взаимоотношений в семье характеризуется «взаимной независимостью». К длительным командировкам Виолетты добавляется склонность (в особенности с ее стороны) проводить выходные и отпуск раздельно. Семейного бюджета фактически не существует. Когда надо приобрести какую-то вещь, то либо она приобретается тем, «кому нужнее»,

либо приобретают совместно, выделяя какие-то средства. Основную роль в поддержании такого стиля жизни семьи играет Виолетта. «Фобия семейственности» у нее имеет своим источником прежде всего опыт родительской семьи. Ее отец ушел от матери, когда Виолетте было 10 лет. Мать тяжело пережила уход и на протяжении нескольких лет подолгу внушала: «Какой подлец твой отец!» Немалую роль сыграло и журналистское «амплуа». Она немало выступала и писала о положении женщины, о неравенстве обязанностей в семье и т. п. Характеризуя свою связь с Анатолием Ж., она отметила прежде всего «хорошую эмоциональную связь»: «Мне хорошо с ним, а ему со мной. Он умный, начитанный, добрый, спокойный, все понимающий, толковый человек». Значительную роль в сплоченности семьи сыграла хорошая сексуальная адаптация. Кризис в семье наступил за два месяца до попытки самоубийства, когда в результате осложнения после операции на мочевом пузыре у Анатолия наступило расстройство половой функции. Анатолий тяжело переживал несколько неудач сексуального сближения. Им были тяжело восприняты слова лечащего уролога о том, что может потребоваться серьезное и длительное лечение. Роль «последней капли» сыграло полученное им сообщение об измене жены во время командировки. Под воздействием сильного аффекта Анатолий Ж. выстрелил в себя из охотничьего ружья.

1. Чи має місце в даній ситуації моральне насильство стосовно членів сім’ї:

- ○ так,
- ○ ні.

2. Якщо моральне насильство присутнє, то з чийого боку воно проявляється:

- ○ з боку дружини щодо чоловіка,
- ○ з боку чоловіка щодо дружини,
- ○ з обох боків, один до одного.

3. Які права громадянина, на вашу думку, порушуються в цій сім'ї?_____

Чи потребує ситуація допомоги з боку фахівців? Якщо так, то яких саме?_____

5. Що треба зробити, щоб взаємини в сім'ї покращилися? _____

III. «Павло»

Павел В., 30 лет, женат 5 лет, имеет сына 4 лет, который воспитывается матерью В. По словам Павла, жена через неделю после свадьбы откровенно рассказала, что вышла замуж, чтобы отомстить другому человеку. Человек тот был женат, постоянно обещал расторгнуть брак и жениться на ней, но на протяжении нескольких лет тянул с расторжением брака. Узнав об этом, Павел тут же потребовал развода, переселился к матери и на протяжении нескольких месяцев избегал встреч. Через несколько месяцев жена добилась встречи с ним, сообщила, что окончательно порвала «с тем мужчиной» и убедила Павла, что он должен помочь ей «полюбить его всей душой». Отношения, сложившиеся после возвращения Павла, отличались всеми признаками «Танталова комплекса». «Она не отпускала меня далеко, но и не подпускала близко. Когда видела, что я хочу порвать с ней, становилась доброй и уверяла, что может полюбить меня. У меня появлялась надежда, я начинал все делать для этого, но чем больше прилагал усилий, тем более чувствовал, что она меня не полюбит». Павел откровенно признавал, что нередко испытывает по отношению к жене приступы ярости, которые с огромным трудом подавляет. Вспышки ярости связываются им чаще всего с мыслью, что она по-прежнему втайне надеется на изменение чувств человека, которого любила, и что сам Павел для нее только «запасной вариант». «Светлые» же периоды характеризовались потеплением с ее стороны и возрождением надежды, что все может быть иначе. Стремление «доказать» жене заставляло его прилагать большие усилия для скорейшего

решения жилищной проблемы семьи, обеспечения материальных условий. Павел учился в высшей школе (человек, которого раньше любила его жена, имел высшее образование). Неврастения развилась после того, как он длительно и напряженно готовился к экзаменам, недосыпал. Павел, человек по характеру выдержанный, стал раздражительным, «нервным». Настроение снизилось, все стало немилым. Сон неглубокий, с частыми пробуждениями.

1. Чи має місце в даній ситуації моральне насильство стосовно членів сім'ї:

o так,

o ні.

2. Якщо моральне насильство присутнє, то з чийого боку воно проявляється:

o з боку дружини щодо чоловіка,

o з боку чоловіка щодо дружини,

o з обох боків, один до одного.

3. Які права громадянина, на вашу думку, порушуються в цій сім'ї?

_____

4. Чи потребує ситуація допомоги з боку фахівців? Якщо так, то яких саме?

_____

5. Що треба зробити, щоб взаємини в сім'ї покращилися?

_____

Додаток В.

Методика діагностики рівня активності особистості в системі морально-правових відносин (І.О. Сохан)

Анкета

Дорогі друзі! Ми вивчаємо психологічні особливості правовосвідомості сучасних студентів. Будемо Вам дуже вдячні, якщо Ви нам у цьому допоможете, давши відповіді на наступні питання.

Інструкція: Уважно прочитайте запитання. Номер того варіанту відповіді, який відповідає вашій думці, обведіть кружечком. Якщо відповіді, яка би Вам підходила, немає, то запропонуйте свій варіант у вільному рядку.

ОПИТУВАЛЬНИК

1. Чи цікавитесь Ви питаннями правознавства:

1 так;

2 ні;

3 при нагоді.

2. Чи відвідували б Ви курси або якісь інші заходи, які б дали можливість більше знати свої права:

4 так,

5 ні;

6 при нагоді.

3.Допишіть джерела формування Ваших знань про правові норми:

7 наукова література;

8 засоби масової інформації;

9 спеціально відвідані курси;

10 _____

11_____

12_____

4. Що, на Ваш погляд, означає поняття „правова норма» (оберіть один варіант):

13 норма як заборона;

14 норма як регулятор поведінки;

15 норма як наслідування;

16 норма як ототожнення своєї поведінки;

17 норма як регулятор суспільних відносин;

18 норма як координація дій людей;

19 не визначилися;

20 Ваш варіант _____

5. Яке Ваше ставлення до правових норм:

21 позитивне;

22 негативне;

23 байдуже;

24 нейтральне.

6. Які інститути соціалізації мають найбільший вплив на формування правових норм і цінностей:

25 сім'я;

26 дошкільні заклади;

27 школа;

28 позашкільні заклади;

29 вищі учбові заклади;

30 Конституція України

31 Ваш варіант _____

7. Що, на Ваш погляд, означає поняття „правова соціалізація» (оберіть один варіант):

32 оволодіння особистістю засобами поведінки, які відповідають нормам права;

33 включення в ціннісно-нормативну систему особистості цінностей, які охороняються правом;

34 це дотримання правових норм, зразків поведінки;

35 набуття особистістю тих соціальних якостей, які необхідні їй для входження в суспільство як певну правову систему;

36 формування необхідних правових знань, умінь, навичок.

37 Ваш варіант _____

8. Які чинники, на Ваш погляд, визначають правову соціалізацію (оберіть п'ять варіантів):

38 навіювання;

39 пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, визнання існуючих порядків, норм і правил (конформізм);

40 вплив засобів масової комунікації;

41 сім'я;

42 загальноосвітні школи;

43 група, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном, орієнтуючись у своїх вчинках і самооцінці на її норми та цінності (референтна група);

44 наявність особистісного ідеалу;

45 знання правових норм;

46 авторитет інших,

47 наслідування (орієнтація на певний приклад, взірець, повторення і відтворення однією людиною дій, вчинків, манер іншої людини, копіювання стилю життя, рис її характеру);

48 групові очікування (сукупність уявлень про те, як повинен поводитися індивід у певній ситуації);

49 дотримання правових норм.

9. Що, на Ваш погляд, означає поняття „правосвідомість» (оберіть один варіант):

50 система поглядів, понять, ідей, з допомогою яких людина виражає ставлення до діючого права;

51 відображення правових цінностей у свідомості індивіда;

52 усвідомлення зв'язку між вчинками і властивостями своєї особистості;

53 знання правових явищ;

54 Ваш варіант _____

10. Як Ви вважаєте, що складає основу правосвідомості (оберіть 5 варіантів):

55 знання правових норм;

56 позитивне ставлення до правових норм;

57 позитивне ставлення до виконання правових норм;

58 дотримання законів;

59 знання Конституції України;

60 наявність правової культури;

61 належне правове виховання;

62 наявність правової освіти;

63 позитивне ставлення до діяльності правоохоронних органів;

64 сформовані правові цінності.

11. Якою, на Ваш погляд, має бути правослухняна поведінка:

65 дотримання правил і норм;

66 знання норм;

67 наявність правосвідомості;

68 знання правил;

69 наявність страху перед покаранням;

70 наявність правової культури;

71 пристосування до умов життя даної соціальної групи;

72 Ваш варіант _____

12. Правове самовиховання це (оберіть один варіант):

73 самовиправлення вчинків;

74 відмова від негативних вчинків або властивостей особистості;

75 вдосконалення властивостей особистості;

76 пристосування до зовнішніх правових вимог;

77 усвідомлення змісту вчинків;

78 формування правової відповідальності;

79 Ваш варіант _____

13. Ваше ставлення до діяльності правоохоронних органів:

80 позитивне;

81 негативне;

82 байдуже;

83 нейтральне.

14. Як Ви вважаєте, чи впливає безкарність за порушення норм права однією особою на сприйняття і дотримання цих норм іншою:

84 так, впливає;

85 ні, не впливає;

86 в залежності від ситуації;

87 важко сказати.

15. Напишіть відомі Вам правові норми:

88___

89

90

91_____

16. Повідомте, будь ласка, деякі дані про себе:

Навчальний заклад:

Факультет_____

курс _____

стать____

місце проживання

Щиро вдячні за допомогу!

Додаток Д.

Семантичний диференціал

(метод семантичних універсалій О.Ю. Атрем'євої)

Шановний друже!

Запрошуємо Вас стати учасником опитування суспільної думки, яке стосується оцінки основних поглядів і цінностей народу. Гарантуємо анонімність Ваших відповідей. Наше завдання – одержати цілісну картину думок наших співгромадян.

Оцініть, будь ласка, наведені у стовпчиках (горизонталь) поняття з погляду наведених у рядках (вертикаль) якостей.

Пам'ятайте, що єдино правильним рішенням є Ваша незалежна суб'єктивна думка.

Об'єкти оцінювання / Шкали	Право	Жертва	Справедливість	Покарання	Злочин	Моральне насильство	Гідність
дружній – ворожий							
простий – складний							
зрозумілий –незрозумілий							
хаотичний – регулярний							
мінливий – незмінний							
природний – штучний							
щирий– брехливий							
вільний– залежний							
темний– світлий							
рвучкий-плавний							
могутній– слабкий							
творящий –руйнівний							
активний– пасивний							
енергійний– млявий							
реальний–нереальний							

Ступінь виразності якостей представте в таких показниках:

+3 - сильно виражена якість -1 - слабко виражена протилежна якість

+2 - середньо виражена - 2 - середньо виражена протилежна якість

+1 - слабко виражена - 3 - сильно виражена протилежна якість

0- відсутність зв'язку між поняттям і якістю.

Дякуємо за співробітництво!

Зазначте, будь ласка, свою стать _____, вік _____, спеціальність _____, рівень освіти _____.

Додаток Е.

Методика

«Діагностика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості»

(С.М. Петров)

Призначення. «Діагностика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості» призначена для вивчення мотиваційної сфери особистості, яка зумовлена її близькістю до архетипних утворень психіки і ментальним формам свідомості, а також їх образністю, зрозумілістю та певним емоційним потенціалом. Все це адекватно відображає мотиваційну обумовленість «Я-концепції» особистості.

Для підвищення надійності методики використовується два її варіанти (А і Б).

Інструкція*:* Вам пропонуються 32 прислів'я. При згоді зі змістом прислів'я – поставте знак «+» , за умови, якщо ви не згодні – знак «-».

ОПИТУВАЛЬНИК

Варіант А

1. Щастя ліпше за багатство.
2. Бідніше за всі біди, коли грошей нема.
3. Кому щастя слугує, той ні про що не сумує.
4. Де щастя плодиться, там і заздрощі родяться.
5. Буде і на нашій вулиці свято.
6. Голим народитися, голим і померти.
7. Добре братерство краще за багатство.
8. Чорний день прийде – друзі відмовляться.
9. Вчення краще за багатство.
10. Вік живи, вік учись, а дурнем помреш.
11. Можна тому багатому бути, хто від праці мало спить.
12. Від роботи не будеш багат, а швидше будеш горбат.
13. Де твердий закон, там будь-хто розумний.
14. Закон – павутиння, джміль проскоче, муха зав'язне.

15. Краще жити бідняком, ніж збагатитись з гріхом.
16. Без гріха віку не проживеш.
17. Будь-хто свого щастя коваль.
18. Лобом стіни не пробити.
19. Лише той не помиляється, хто нічого не робить.
20. Обачливість – запорука безпеки.
21. Добра слава краща за багатство.
22. На всіх не вгодиш.
23. Світ не без добрих людей.
24. Що соромно та гріховно, то у звичку ввійшло.
25. До чистого погане не пристане.
26. З брудом грати – руки забруднити.
27. Бог-то Бог, проте сам не будь плох.
28. Мимовільний гріх є у всіх.
29. Своя сорочка ближча тілу.
30. Наша справа сторона.
31. З добром жити краще.
32. Коли хочеш собі добра, то нікому не роби зла.

Варіант Б

1. Гроші – справа наживна.
2. Живеться, у кого гроші ведуться.
3. Хто добре живе, той довго живе.
4. Життя прожити – не поле перейти.
5. Що не робиться, то все на краще.
6. Ніхто не знає, що його чекає.
7. Той дурний зовсім, хто не знається ні з ким.
8. Більше говорити – більше згрішити.
9. Правда те, що розумний знає, а не те, про що всі говорять.
10. Багато будеш знати, швидко зістаришся.

11. Хто без втоми працює, той без хліба не буває.
12. Працюй весь час, ледь заробиш на хліб.
13. На що й закони писати, якщо їх не виконувати.
14. Закон що дишло: куди повернеш, туди й вийшло.
15. Бідний та чесний.
16. Що за честь, коли нема що їсти?
17. Хочу – половина можу.
18. Вище голови не стрибнеш.
19. Де наша не пропадала?
20. Не знаючи броду, не лізь у воду.
21. Як житимеш, так і славитимешся.
22. Живу як живеться, а не як люди хочуть.
23. Люди – все, а гроші – сміття.
24. Гроші – хробаки, а без грошей люди – чорти.
25. Не такий страшний чорт, як його малюють.
26. Дурної людини уникай зі всіх сторін.
27. Не шукай в інших ти правди, якщо її в тебе нема.
28. Що в людях живе, то і нас не мине.
29. Кожен за себе відповідає.
30. Моя хата з краю, нічого не знаю.
31. Сам пропадай, а друга рятуй.
32. Роби людям добро, та собі без шкоди.

Обробка та інтерпретація результатів. Прислів'я, які увійшли в методику діадними плеядами, тяжіють одне до одного та несуть в собі загальний метазміст. Грунтуючись на діадній плеядності прислів'я, полімотиваційну «Я-концепцію» особистості склали 16 парних мотиваційних тенденцій. Враховуючи альтернативну спрямованість прислів'я в кожній парі, про вираження першої мотиваційної тенденції можна говорити, якщо непарні номери прислів'я оцінюється знаком "+", а парні знаком «-». І навпаки, коли непарні номери оцінюються знаком «-», а парні «+», можна говорити про переважання протилежної тенденції.

1. Акізитивна (матеріальна) мотивація – прислів'я № 1 (протилежне прислів'я № 2), відображає ставлення до матеріального благоустрою у житті, до грошей, визначає значущість для індивіда матеріальної сторони життя, яка випливає з загальної орієнтації на благоустрій.

2. Гедоністична мотивація – прислів'я № 3 (протилежне – прислів'я № 4) орієнтація на спрощений засіб існування, на веселе, радісне, легке, щасливе життя, характеризує потребу в тілесному та духовному комфорті,

3. Оптимістична мотивація прислів'я № 5 (протилежне – прислів'я № 6) віра в гарне, надія на краще життя, визначається як оптимістичний/песимістичний фаталізм.

4. Комунікативна мотивація – прислів'я № 7 (протилежне – прислів'я № 8) потреба у спілкуванні, у дружбі, розкриває ступінь спрямованості суб'єкта на взаємодію, комунікацію,

5. Пізнавальна мотивація – прислів'я № 9 (протилежне – прислів'я № 10) * потреба у виконанні роботи, спрямованість на працю, орієнтація на виконання поставленого завдання через подолання труднощів.

6. Трудова мотивація – прислів'я № 11 (протилежне – прислів'я № 12).

7. Нормативна мотивація – прислів'я № 13 (протилежне – прислів'я № 14) – орієнтація на виконання групових та соціальних норм, свідчить про соціальну ідентифікацію, характеризує ступінь орієнтації індивіда на відповідальність, необхідність,

8. Моральна мотивація – прислів'я № 15 (протилежне – прислів'я № 16) орієнтація індивіда на дотримання моральних норм, характеризує прагнення жити по правді, по совісті, по справедливості.

9. Мотивація до розвитку – як прагнення до вдосконалення визначається прислів'ям № 17 (протилежне – прислів'я № 18) орієнтація на розвиток, потребу в досягненні, самовизначенні.

10.Пугнічна мотивація – прислів’я № 19 (протилежне – прислів’я № 20) – потреба в дієвому, активному подоланні труднощів, прагненні боротися з життєвими обставинами, навіть якщо це пов’язано з певним ризиком.

11.Губрістична мотивація – прислів’я № 21 (протилежне – прислів’я № 22) прагнення до поваги, авторитету серед людей, у визнанні, у першості.

12. Мотивація позитивного ставлення до людей – прислів’я № 23 (протилежне – прислів’я № 24) – орієнтація на гарне, позитивне ставлення до людей, віра в доброту людей.

13.Мотивація уникнення невдач – прислів’я № 25 (протилежне прислів’я № 26) потреба в уникненні неприємностей з зовнішнім оточенням, загроз, небезпек.

14.Мотивація індивідуалізації – прислів’я № 27 (протилежне прислів’я № 28) виражає або прагнення орієнтуватись на себе, або робити так, як хочуть інші, разом з іншими.

15. Егоїстична мотивація – прислів’я № 29 (протилежне – прислів’я № 32) – орієнтація на себе, бажання думати про себе навіть на шкоду іншим.

16. Альтруїстична мотивація – прислів’я № 31 (протилежне – прислів’я № 30) – орієнтація на інших, бажання думати про інших навіть на шкоду собі.

Додаток Є.

Методика

«Визначення схильності до відхильної поведінки» (О.Н.Орел)

Призначення. «Визначення схильності до відхильної поведінки» призначена для виявлення схильності людини до реалізації різних форм відхильної поведінки. Опитувальник являє собою набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, які поділяються на змістовну (спрямовану на вивчення психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальної та особистісної установок, які стоять а цими поведінковими проявами) та службову (спрямована на вимір схильності досліджуваного надавати про себе соціально-бажану інформацію, оцінку надійності результатів опитувальника, а також для корекції результатів за змістовними шкалами в залежності від вираження установки на соціально-бажані відповіді).

Інструкція: на бланку для відповідей Вам пропонується ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, характеру, звичок. При згоді з твердженням поставте знак «+», за умови, якщо ви не згодні, – знак «-». Якщо вам важко відповісти, то оберіть той варіант, який більше відповідає вашій думці. Пам'ятайте, що ви висловлюєте власну думку про себе на теперішній час.

ОПИТУВАЛЬНИК (чоловічий варіант)

1. Я надаю перевагу одягу неяскравих кольорів.
2. Інколи я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я залюбки записався би добровольцем для участі у бойових діях.
4. Інколи я сперечаюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, той виростає матусиним синочком і нічого не може досягнути у житті.
6. Я би взявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.

7. Інколи я відчуваю таку сильну стурбованість, що не можу сидіти на місці.

8. Інколи буває, що я трохи вихваляюся.

9. Якщо мені б довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.

10.Я поважаю в людях обережність та уважність.

11.Лише слабкі люди виконують всі правила та закони.

12.Я надав би перевагу роботі, яка пов'язана зі змінами та подорожами.

13. Я завжди говорю лише правду.

14.Якщо людина в міру та без шкідливих наслідків вживає збуджуючі психіку речовини – це нормально.

15. Навіть якщо я злий, то намагаюся не сваритися.

16. Я гадаю, що мені сподобалося б полювання на левів,

17. Людина має право пити стільки, скільки хоче.

18. Якщо мій товариш запізнюється, то я зазвичай зберігаю спокій.

20. Мене зазвичай затрудняє робота, яка має бути виконана у певний час.

21. Іноді я перетинаю вулицю там, де мені зручно, а не там, де дозволено.

22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.

23. Я іноді не слухаюся батьків.

24. Якщо при купівлі автомобіля мені доведеться обирати між швидкістю та безпекою, то я оберу безпеку.

25. Я гадаю, що мені сподобалося б займатися боксом.

26. Якщо би я міг вільно обирати професію, я став би дегустатором вин.

27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.

28. Іноді мені хочеться зробити собі боляче.

29. Моє ставлення до життя добре відображає прислів'я: «Сім раз відмір, один раз відріж».

30. Я завжди купую квиток у транспорті.

31. Серед моїх знайомих є люди, які спробували токсичні речовини.

32. Я завжди виконую обіцяне, навіть якщо мені це невигідно.

33. Інколи мені так і хочеться вилаятися.

34. Праві ті люди, які у житті керуються прислів'ям: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».

35. Бувало, що я випадково потрапляв у бійку після вживання спиртних напоїв.

36. Мені рідко вдається примусити себе продовжувати роботу після ряду прикрих невдач.

37. Якби у наш час проводилися бої гладіаторів, то я неодмінно взяв би участь.

38. Інколи я говорю неправду.

39. Терпіти біль на зло усім буває навіть приємно.

40. Я краще погоджуся з людиною, ніж буду сперечатися.

41. Якщо б я народився у давні часи, то став би розбійником.

42. Якщо не має іншого виходу, то суперечку можна розв'язати й бійкою.

43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випив.

44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших у натовпі.

45. Якщо у кінофільмі немає жодної пристойної бійки – це погане кіно.

46. Коли люди прагнуть до нових незвичних відчуттів та переживань – це нормально.

47. Інколи я нудьгую на уроках.

48. Якщо мене будь-хто випадково зачепив у натовпі, то я обов’язково буду вимагати від нього вибачень.

49. Якщо людина дратує мене, то я готовий висловити їй все, що я про неї думаю.

50. Під час подорожей та поїздок мені подобається відхилятися від звичних маршрутів.

51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижаків.

52. Якщо ти сів за кермо мотоцикла, то неодмінно треба їхати дуже швидко.

53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець втік від переслідування.

54. Інколи я просто не можу стриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.

55. У розмові я намагаюся уникати висловлювань, які можуть засмутити оточуючих.

56. Я часто засмучуюся через дрібниці.

57. Коли мені заперечують, я часто спалахую та відповідаю різко.

58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж історії про кохання.

59. Щоб отримати задоволення, треба порушувати деякі правила та заборони.

60. Мені подобається бути у колективі, де в міру випивають та веселяться.

61. Мене дратує, коли дівчата курять.

62. Мені подобається стан, який наступає, коли в міру та в гарній компанії вип’єш.

63. Інколи у мене є бажання випити, хоч я розумію, що зараз не час і не місце.

64. Цигарки у тяжку хвилину мене заспокоюють.

65. Мені легко заставити інших людей мене боятися, і інколи задля розваги я це роблю.

66. Я зміг би своєю рукою катувати злочинця, якого справедливо засудили до вищої міри покарання.

67. Задоволення – це головне, до чого треба прагнути в житті.

68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.

69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.

70. Інколи у мене буває такий настрій, що я ладен першим розпочати бійку.

71. Я можу пригадати випадки, коли я був таким злим, що хапав першу річ, яка попадала під руку та ломив її.

72. Я завжди вимагав, щоб оточуючі поважали мої права.

73. Мені сподобалося би стрибати з парашутом.

74. Шкідливий вплив на людину алкоголю та тютюну сильно перебільшений.

75. Я рідко відповідаю, навіть якщо хтось вдарить мене.

76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.

77. Коли людина у пік суперечки використовує «сильні» висловлювання – це нормально.

78. Я часто не можу стримати своїх почуттів.

79. Інколи,я запізнювався на уроки.

80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.

81. Секс повинен займати у житті молоді одне з головних місць.

82. Часто я не можу утриматися від суперечки, якщо хто-небудь не погоджується зі мною.

83. Іноді було, що я не виконував домашнє завдання.

84. Я часто здійснюю вчинки під впливом хвилинного настрою.

85. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.

86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився непокараним.

87. Інколи мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.

88. Наївні люди самі заслуговують на те, щоб їх обдурювали.

89. Інколи я буваю таким роздратованим, що б'ю по столу кулаком.

90. Лише неочікувані обставини та відчуття небезпеки дозволяють мені дійсно проявити себе.

91. Я би спробував якусь одурманюючу речовину, якби впевнено знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не буде покарано.

92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути униз.

93. Будь-який бруд мене лякає або викликає сильну відразу.

94. Коли я злюся, то мені хочеться будь-кого вдарити.

95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися від вживання спиртних напоїв.

96. Я би міг на спір залізти на високу фабричну трубу.

97. Час від часу я не можу подолати бажання спричинити біль іншим людям.

98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень керувати гелікоптером.

ОПИТУВАЛЬНИК (жіночий варіант)

1. Я прагну в одязі слідувати найсучаснішій моді або навіть випереджати її.

2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинна зробити сьогодні.

3. Якби була така можливість, то я б із задоволенням пішла служити в армію.

4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.

5. Щоб домогтися свого, дівчина іноді може й побитися.

6. Я б узялася за небезпечну для здоров'я роботу, якби за неї добре платили.

7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.

8. Я іноді люблю попліткувати.

9. Мені подобаються професії, пов'язані з ризиком для життя.

10. Мені подобається, коли мій одяг і зовнішній вигляд дратують людей старшого покоління.

11. Тільки дурні й боягузливі люди виконують всі правила й закони.

12. Я воліла б виконувати роботу, пов'язану зі змінами й подорожами, навіть якщо вона небезпечна для життя.

13. Я завжди говорю тільки правду.

14. Якщо людина в міру та без шкідливих наслідків уживає збудливі речовини, що впливають на психіку, – це нормально.

15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся нікого не лаяти.

16. Я із задоволенням дивлюся бойовики.

17. Якщо мене скривдили, то я обов'язково повинна відомстити.

18. Людина має право випивати, скільки вона хоче і де вона хоче.

19. Якщо моя подруга спізнюється на призначений час, то я звичайно зберігаю спокій.

20. Мені часто буває важко зробити роботу до точного певного строку.

21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де потрібно.

22. Деякі правила й заборони можна відкинути, якщо чого-небудь сильно хочеш.

23. Бувало, що я не слухалася батьків.

24. В автомобілі я більше ціную безпеку, чим швидкість.

25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися карате або схожим видом спорту.

26. Мені б сподобалася робота офіціантки в ресторані.

27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.

28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.

29. Моє відношенні до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».

30. Я завжди плачу за проїзд у громадському транспорті.

31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.

32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.

33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.

34. Праві люди, які в житті слідують прислів'ю: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».

35. Бувало, що я випадково попадала в неприємну історію після вживання спиртних напоїв.

36. Я часто не можу змусити себе продовжувати яке-небудь заняття після прикрої невдачі.

37. Багато заборон в сексі старомодні і їх можна відкинути.

38. Буває, що іноді я говорю неправду.

39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.

40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.

41. Якби я народилася в древні часи, то стала б шляхетною розбійницею.

42. Домагатися перемоги в суперечці потрібно за всяку ціну.

43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння із приводу того, що я забагато випила.

44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших у юрбі.

45. Якщо у фільмі немає жодної пристойної бійки – це погане кіно.

46. Буває я нудьгую на уроках.

47. Якщо мене хтось випадково зачепив у юрбі, то я обов'язково зажадаю від нього вибачень.

48. Якщо людина дратує мене, то я готова висловити їй усе, що про неї думаю.

49. Під час подорожей і поїздок я люблю відхиляться від звичайних маршрутів.

50. Мені б сподобалася професія дресирувальниці хижих звірів.

51. Мені подобається відчувати швидкість при швидкій їзді на автомобілі й мотоциклі.

52. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець утік від переслідування.

53. Буває, що я з інтересом слухаю непристойний, але смішний анекдот.

54. Мені подобається іноді бентежити й ставити в незручне положення оточуючих.

55. Я часто засмучуюся через дрібниці.

56. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.

57. Мені більше подобається читати про криваві злочини або про катастрофи.

58. Щоб одержати задоволення, варто порушити деякі правила й заборони.

59. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.

60. Я вважаю цілком нормальним, якщо дівчина курить.

61. Мені подобається стан, які наступає, коли вип'єш у міру й в гарній компанії.

62. Бувало, що в мене виникало бажання випити, хоча я розуміла, що зараз не час і не місце.

63. Сигарета у важку хвилину мене заспокоює.

64. Деякі люди побоюються мене..

65. Я б хотіла бути присутньою при страті злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання..

66. Задоволення – це головне, до чого варто прагнути в житті.

67. Якби могла, то із задоволенням взяла б участь в автомобільних перегонах.

68. Коли в мене поганий настрій, до мене краще не підходити.

69. Іноді в мене буває такий настрій, що я готова першою почати бійку.

70. Я можу згадати випадки, коли я настільки розлютилася, що хапала першу річ, що попалася під руку, й ламала її.

71. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.

72. Мені б хотілося із цікавості стрибнути з парашутом.

73. Шкідливий вплив алкоголю й тютюну на людину сильно перебільшують.

74. Щасливі ті, хто вмирають молодими.

75. Я одержую задоволення, коли трохи ризикую.

76. Коли людина в запалі вдається до лайок – це припустимо.

77. Я часто не можу стримати свої почуття.

78. Бувало, що я запізнювалася на уроки.

79. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.

80. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.

81. Часто я не можу утриматися від суперечки, якщо хтось не згодний із мною.

82. Іноді траплялося, що я не виконувала шкільне домашнє завдання.

83. Я часто роблю вчинки під впливом хвилинного настрою.

84. Бувають випадки, коли я можу вдарити людину.

85. Люди справедливо обурюються, коли довідуються, що злочинець залишився безкарним.

86. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.

87. Наївні простаки самі заслуговують на те, щоб їх обманювали.

88. Іноді я буваю така роздратована, що голосно кричу.

89. Тільки несподівані обставини й почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому виявити себе.

90. Я б спробувала яку-небудь одурманюючу речовину, якби твердо знала, що це не нашкодить моєму здоров'ю й не спричинить покарання.

91. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.

92. Усякий бруд мене лякає або викликає сильну відразу.

93. Коли я злюся, то мені хочеться голосно вилаяти винуватця моїх неприємностей.

94. Я думаю, що люди повинні відмовитися від усякого вживання спиртних напоїв.

95. Я б із задоволенням покотилася б на гірських лижах із крутого схилу.

96. Іноді, якщо хтось заподіює мені біль, то це буває навіть приємно.

97. Я б із задоволенням займалася в басейні стрибками з вишки.

98. Мені іноді не хочеться жити.

Обробка та інтерпретація результатів. Кожній відповіді за відповідністю з ключем ставиться один бал. Потім по кожній шкалі підраховується первинний сумарний бал, якій за необхідністю піддається корекції у зв’язку з дією фактора спеціальної бажаності. Після цього переводимо «сирі» бали у стандартні Т-бали. У випадку, коли у опитуваного є набрані їм спеціалізовані тестові норми, то перевід у стандартні Т-бали здійснюється за формулою:

$$T = \frac{10(X_i - M)}{S} + 50;$$

Де X_i – первинний «сирий» бал за шкалою;

M – середнє значення первинного сумарного балу за шкалою у вибірці стандартизації;

S – стандартне відхилення значень первинних балів у вибірці стандартизації.

1. Шкала установки на соціальну бажаність – призначена для виміру готовності досліджуваних подавати себе у найбільш сприятливому світлі з точки зору соціальної бажаності: 2 (ні), 4 (ні), 8 (ні), 13 (так), 21 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).

2. Шкала схильності до подолання норм та правил – вимірює схильність досліджуваного до подолання будь-яких норм і правил, схильності до заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, взірців поведінки: 1 (так), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (так), 59 (так), 61 (так), 80 (так), 86 (ні), 91 (так), 93 (ні).

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки – призначена для виміру готовності реалізувати адиктивну поведінку. 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).

4. Шкала схильності до саморуйнівної та самоушкоджуючої поведінки – призначена для виміру готовності реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки: 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 24 (ні), 27 (так), 28 (так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 75 (так), 76 (так), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так).

5. Шкала схильності до агресії та насилля – призначена для виміру готовності досліджуваного до реалізації агресивних тенденцій у поведінці: 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 25 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 71 (так), 77 (так), 82 (так), 85 (так), 89 (так), 94 (так).

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій – призначена для виміру схильності досліджуваного контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій: 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 89 (так), 94 (так).

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки – назва шкали носить умовний характер, так як вона сформована з тверджень, які диференціюють «звичайних» осіб та людей з зафіксованими правопорушеннями, які вступають у конфлікт з загальноприйнятим способом життя та правовими нормами: 1 (так), 3 (так), 7 (так), 11 (так), 25 (так), 28 (так), 31 (так), 35 (так), 43 (так), 48 (так), 53 (так), 58 (так), 61 (так), 63 (так), 64 (так), 66 (так), 79 (так), 93 (ні), 98 (так).

8. Шкала прийняття жіночої соціальної ролі (для жіночого варіанту тесту): 3 (ні), 5 (ні), 9 (ні), 16 (ні), 18 (ні), 25 (ні), 41 (ні), 45 (ні), 51 (ні), 58 (ні), 61 (ні), 68 (ні), 73 (ні), 85 (ні), 93 (так), 95 (так), 96 (ні).

Додаток Ж.

Таблиця даних контент-аналізу (за текстом «Анатолій»)

Одиниці аналізу			**Одиниці підрахунку**		
Категорії	*Підкатегорії*		*Частота абсолютна, разів*	*Частота відносна, %*	**Т** *(разів)*
1 Дія	01 Правова		14	28,6	14
	02 Протиправна	*З боку кого?*		71,4	-35
		021 дружини щодо чоловіка	-29	59,2	
		022 чоловка щодо дружини	0	0	
		023 з обох боків, один до одного	-6	12,2	
2 Права особи	01 Дотримання		7	14,3	7
	02 Порушення	*Яких прав?*		85,7	-42
		021 Честь	-13	26,5	
		022 Гідність	-6	12,2	
		023 Сімейне благополуччя	-14	28,6	
		024 Життя	-1	2	
		025 Свобода	-4	8,2	
		026 Рівноправ'я в шлюбі	-4	8,2	
3 Ситуації морального насилля	01 Справедлива		2	1,3	2
	02 Несправедлива	*Шляхи вирішення*		98,7	-156
		021 Фахівці	-57		
		0211 Уролог	-1	0,6	
		0212 Сімейний психолог/психолог	-35	22,2	
		0213 Фахівець з	-1	0,6	
		0214 Психіатр	-2	1,3	
		0215 Сексолог	-8	5,1	

		0216 Лікар	-1	0,6	
		0217 Священик	-1	0,6	
		0218 Адвокат	-1	0,6	
		0219 Соц. Працівник	0		
		022 Інше	-49	31	

Додаток Ж. 1.

Таблиця даних контент-аналізу (за текстом «Павло»)

Одиниці аналізу			**Одиниці підрахунку**		
Категорії	*Підкатегорії*		*Частота абсолютна, разів*	*Частота відносна, %*	**Т** *(разів)*
1 Дія	01 Правова		7	20,6	7
	02 Протиправна	*З боку кого?*			
		021 дружини щодо чоловіка	-27	79,4	-27
		022 чоловка щодо дружини	0		
		023 з обох боків, один до одного	0		
2 Права особи	01 Дотримання		11	37,9	11
	02 Порушення	*Яких прав?*		62,1	-18
		021 Честь	-4	13,8	
		022 Гідність	-5	17,2	
		023 Сімейний добробут	-2	6,9	
		024 Життя	-1	3,4	
		025 Свобода	-3	10,3	
		026 Рівноправ'я в шлюбі	-3	10,3	
3 Ситуації морального насилля	01 Справедлива		0		0
	02Несправедлива	*Шляхи вирішення*		100	-55

		021 Фахівці			
		0211 Уролог	0		
		0212 Сімейний психолог/психолог	-21	38,2	
		0213 Фахівець з	0		
		0214 Психіатр	-2	3,6	
		0215 Сексолог	0		
		0216 Лікар	0		
		0217 Священик	0		
		0218 Адвокат	-2	3,6	
		0219 Соц. Працівник	-1	1,8	
		022 Інше	-29	52,7	

Додаток Ж. 2.

Таблиця даних контент-аналізу (за текстом «Серафима»)

Одиниці аналізу			**Одиниці підрахунку**		
Категорії	*Підкатегорії*		*Частота абсолютна, разів*	*Частота відносна, %*	*Т (разів)*
1 Дія	01 Правова		11	31,4	11
	02 Протиправна	*З боку кого?*		68,6	-24
		021 дружини щодо чоловіка	-1	2,9	
		022 чоловка щодо дружини	-17	48,6	
		023 з обох боків, один до одного	-6	17,1	
2 Права особи	01 Дотримання		13	41,9	13
	02 Порушення	*Яких прав?*		58,1	-18
		021 Честь	0		
		022 Гідність	-3	9,7	

		023 Сімейне благополуччя	-8	25,8	
		024 Життя	0		
		025 Свобода	-4	12,9	
		026 Рівноправ'я в шлюбі	-3	9,7	
3 Ситуації морального насилля	01 Справедлива		0		0
	02Несправедлива	*Шляхи вирішення*		100	-58
		021 Фахівці			
		0211 Уролог	0		
		0212 Сімейний психолог/психолог	-26	44,8	
		0213 Фахівець з	0		
		0214 Психіатр	-1	1,7	
		0215 Сексолог	0		
		0216 Лікар	0		
		0217 Священик	0		
		0218 Адвокат	-1	1,7	
		0219 Соц. Працівник	-1	1,7	
		022 Інше	-29	50	

Додаток З.

Фрагмент матриці первиних даних з семантичної оцінки студентами коледжів основних правових понять

№	Право	Жертва	Справедливість	Покарання	Злочин	Моральне насильство	Гідність
1	-4	-3	2	1	-6	-7	8
2	15	3	5	0	-6	-11	6
3	5	1	7	2	-15	-5	11
4	9	-7	8	-7	-4	3	-1
5	6	8	6	7	9	1	10
6	5	14	6	3	-1	10	5
7	-5	-5	-1	2	-7	0	6
8	3	9	7	6	1	4	6
9	2	-3	12	-3	-9	-12	3
10	-7	-10	6	-5	-7	-13	-2
11	13	22	17	16	10	3	9
12	-5	4	5	-1	-1	-3	2
13	-4	7	1	5	-3	-3	3
14	-3	7	9	-9	2	0	1
15	18	-1	15	2	-21	0	14
16	-3	-3	1	1	-2	2	1
17	3	8	6	-4	-5	-2	9
18	7	10	14	9	-12	-13	7
19	4	5	12	0	2	9	10
20	5	1	6	4	-2	-6	-4
21	10	10	7	-1	6	-11	3
22	-7	-1	5	-2	8	-4	-15
23	11	4	6	6	8	4	2
24	-11	-10	8	-2	-2	0	-13
25	-15	4	9	1	3	-12	5
26	11	-2	13	-1	-9	-7	14
27	2	-9	-2	-6	-6	-3	-5
28	7	-1	0	-6	2	-2	7
29	15	4	6	10	-6	-9	15
30	-8	-6	9	1	-4	0	0
31	3	5	-3	-5	-7	-6	-2
32	9	9	21	8	-12	6	21
33	9	3	8	4	13	-5	4
34	13	-3	7	1	-12	-9	6
35	-8	-9	11	3	-9	-2	3
36	4	-7	3	-7	-6	-4	14
37	9	2	8	-6	3	-7	9
38	-2	11	8	-1	-4	2	3
39	7	3	-1	0	-11	-9	-4
40	1	-1	-6	-3	-5	6	-3

Додаток К.

Результати обрахування відповідей

за анкетою «Рівень активності особистості в системі морально-правових відносин» (І.О.Сохан)

1 .Чи цікавитесь Ви питаннями правознавства?	N
так;	16
ні;	5
при нагоді	28
2. Чи відвідували б Ви курси або якісь інші заходи, які б дали можливість більше знати свої права?	
Так;	29
ні;	6
при нагоді	14
3.Джерела формування знань про правові норми:	
наукова література;	21
ЗМІ;	35
спеціально відвідані курси;	2
Ваш варіант:	
знайомі та сім'я	14
вищий навчальний заклад;	5
Конституція	5
життєвий досвід	4
школа	5
нормативно-правові акти та кодекси	3
інтернет	6
4.Що, на Ваш погляд, означає поняття «правова норма»?	
норма як заборона;	
норма як регулятор поведінки;	13
норма як нагадування;	1
норма як ототожнення своєї поведінки;	4
норма як регулятор суспільних відносин;	25
норма як координащя дій людей;	5
не визначилися;	1
5.Яке Ваше ставлення до правових норм?	
Позитивне;	23
негативне;	2
байдуже;	1
нейтральне.	23

Додаток К.(продовження)

6. Які інститути соціалізації мають найбільший вплив на формування правових норм і цінностей?	
Сім'я;	13
дошкільні заклади;	
школа;	7
позашкільні заклади;	
вищі навчальні заклади;	2
Конституція України;	17
Ваш варіант:	
держава (парламент, суд, нормативно-правові акти)	21
робота	1
ЗМІ	1
7.Що, на Ваш погляд, означає поняття «правова соцалізація»?	
оволодіння особистістю засобами поведінки, які відповідають нормам права;	4
включення в ціннісно-нормативну систему особистості цінностей, які охороняються правом;	9
це дотримання правових норм, зразків поведінки;	17
набуття особистістю тих соціальних якостей, які необхідні їй для входження в суспільство як певну правову систему;	9
формування необхідних правових знань, умінь, навичок;	11
8. Які чинники, на Ваш погляд, визначають правову соціалізацію	
навіювання;	2
конформізм;	2
вплив засобів масової комунікації;	25
сім'я;	37
загальноосвітні школи;	21
референтна група;	11
наявність особистісного ідеалу;	8
знания правових норм;	21
авторитет інших;	5
наслідування;	2
групові очікування;	2
дотримання правових норм.	
9.Що, на Ваш погляд, означає поняття «правосвідомість»?	
система поглядів, понять, з допомогою яких людина виражає своє ставлення до діючого права;	7
відображення правових цінностей в свдомості індивіда;	12
усвідомлення зв'язку *між* вчинками І властивостями своєї ОСОБИСТОСТІ;	16
знання правових явищ;	7
Ваш варіант:	
знания своїх прав та обов'язків	4
знания норм та свідоме їх дотримання	1

Додаток К (продовження)

10.Як Ви вважаете, що складає основу правосвідомості?	
Знання правових норм;	31
позитивне ставлення до правових норм;	15
позитивне ставлення до виконання правових норм;	5
дотримання законів;	26
знання Конституції України;	15
наявність правової культури;	
належне правове виховання;	
наявність правової освіти;	
позитивне ставлення до діяльності правоохоронних органів;	
сформовані правові цінності	
11.Якою, на Ваш погляд, має бути правослухняна поведінка?	
Дотримання правил І норм;	35
знания норм;	11
наявність правосвідомості	12
знання правил;	3
наявність страху перед покаранням;	5
наявність правової культури;	19
пристосування до умов життя даної соціальної групи;	4
12.Правове самовиховання це -	
самовиправлення вчинків;	2
відмова від негативних вчинків або властивостей	7
вдосконалення властивостей особистості;	16
пристосування до зовнішніх правових вимог;	1
усвідомлення змісту вчинків;	12
формування правової відповідальності;	11
13.Ваше ставлення до діяльності правоохоронних органів?	
Позитивне;	2
негативне;	20
байдуже;	5
нейтральне.	22
14.Як Ви важаєте, чи впливає безкарність за порушення норм права однією особою на сприйняття І дотримання цих норм іншою?	
Так, впливає;	41
ні, не впливає;	1
в залежності від ситуації;	2
важко сказати.	5

Додаток К (продовження)

15.Відомі Вам правові норми:	
Конституція України	1
право демократичного вибору (право голосу);	26
право на свободу думки І слова;	25
право на освіту	24
право на працю	7
право на відпочинок	4
право на охорону здоров'я	11
право на життя	16
право на інтелектуальну власність	2
право на свободу	1
право на приватну власність	5
право на повагу до власної гідності	2
право презумпції невинності	1
право на вільний вибір віросповідання	11
право на пільги	1
право на особисту незалежність	2
рівність громадян перед законом	1
право на зміну громадянства	2
право на підприємницьку діяльність	1
право на вільні збори громадян	2
право на вільне пересування	2
право на таємницю листування	2
право на безпеку	3
право на моральне відшкодування	1
право на створення сім’ї	1
свобода волі	3
право на розвиток власної особистості	1
право вагітних на шестигодинний робочий день	1
право на безкоштовну розтаможку	1
дотримання законів	4
правила дорожнього руху	2
обов'язок платити податки	4
дбайливе ставлення до природи, надбань культури	1
не вбивати	2
не грабувати	2
не принижувати	1

Додаток Л.

Вправи, ігри та розвивальні завдання Програми

КОГНІТИВНИЙ БЛОК ПРОГРАМИ **Додаток Л-1.**

Рольова гра «Ми і вони»

Часто студентська навчальна група розбивається на угруповання, які перебувають в постійному конфлікті. Це протиборство може носити дуже шкідливий, злоякісний характер і отруювати життя всієї групи багато років. Припустимо, що «Ми» – це хороші громадани своєї країни, правослухняні люди. А «Вони» – правопорушники. Однак, можна зробити так, що енергія боротьби цих двох протилежних угруповань піде по зовсім іншому руслу і принесе навіть користь всім членам групи. Для цього знадобиться вмілий посередник, та людина, яка здатна сприйняти протиборство як щось єдине, цілісне, де немає чорного і білого. Іншим учасникам пропонуємо розбитися на дві ворогуючі угруповання. Припустимо, це буде група поліцейських і група злочинців. Будь ласка. Групи готуються до словесного двобою. Для цього потрібно зарядитися справжньої нетерпимістю до супротивника. Завдання посередника (який в буквальному сенсі займає місце посередині, між ворогуючими) – придумати такий хід подій (і направити конфлікт за цим напрямком), який виведе конфліктуючих на новий рівень розуміння один одного. Посередник має знати, що конфлікти вичерпуються, коли люди починають більше один одного відчувати і розуміти. Тому учасники замість взаємних звинувачень мають спробувати виразити свої почуття, розповісти, що вони відчувають, побачивши супротивників, чого бояться, що ненавидять, які думки спадають їм на думку. Можливі й інші прийоми, які придумає сам посередник. Да відбувається аналіз: чого нам вдалося досягти? Чи постало нове розуміння конфлікту? Що нове з’явилося у правосвідомості?

Диспут «Схожість і відмінності» **Додаток Л-2.**

Ведучий: «Всі ми різні, але всі ми люди, щось об’єднує нас, в чомусь ми відрізняємося, давайте подумаємо, у чому ми схожі, а що робить нас

несхожими на інших. Ознайомтеся з Вашими відповідями на анкету. За 30 секунд Вам пропонується об'єднатися в групи по різних факторам формування правосвідомості: Джерела формування знань про правові норми, Ваше Ставлення до ДІЯЛЬНОСТІ правоохороних органів, Чи відвідувалі б Ви курси або якісь інші заходи, Які б дали можлівість краще знати свої права і т.д .

Висновок: У Кожній людіні можна найти НЕ тілько відмінні, але і схожі риси. Про людину судять по тому, яка в неї зовнішність, професія, віра, як ВОНА будує стосунки з оточуючими. Дотримуючись норм моралі і права, людина сама стає краще, чистіше й світліше. Це толерантність - шлях розвитку особистості – ЦИМ самим ми говоримо про співпрацю і прийняття людини такою, яка вона є.

Узагальнення

Дослідження показують, що міцність запам'ятовування залежить від уміння узагальнювати. Давайте спробуємо вивчити уривки правових текстів, намагаючись узагальнювати їх за різними ознаками. Давайте кожен продумає свою версію узагальнення пропонованих уривків. Ведучий, будь ласка, ознайомте всіх з уривкамі текстів, які потрібно засвоїти. А тепер, кожен, візьміть олівець і папір і, роблячи різні замітки, постарайтеся придумати якусь версію узагальнення цих уривків тексту. Узагальнення може бути найнесподіваніше, в тому числі не дуже реальне або навіть неправдоподібне. Важливо, щоб це було оригінально і цікаво. Отже, кожен готує узагальнення пред¬лагаемих уривків .. Тепер кожен виступить зі своїм варіантом узагальнення текстів. Давайте тепер послухаємо бажаючих виступити і розповісти: який варіант узагальнення допоміг вам найкращим чином запам'ятати правові тексти. Відмітьте найбільш цікаві варіанти узагальнення.

Складання сінквейнів

Приклад сінквейну на тему «Права людини».

Права людини → конституційні, політичні → вчитися жити вірити → належать від народження, а не надані державою → часткове обмеження свободи.

Сінквейн на тему «Правда»

Правда → суб'єктивна, відносна → отримати, відобразити, викрити → повна і достовірна інформація → дійсність.

Сінквейн на тему «Правило».

Правило → обов'язкове, чітке → виконують, порушують, створюють → принцип, службовець керівництвом в чому-небудь → припис.

Сінквейн на тему «Право».

Право → цивільне конституційне → виникає, регулює, встановлює → регулятор суспільних відносин, санкціонований державою → загальнообов'язкові правила.

Сінквейн на тему «Право».

Право → юридичне, справедливе → регулює, визначає, вказує → система формально-визначених, встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки → соціальний інститут.

Сінквейн на тему «Право».

Право → загальнообов'язкове, суспільне → встановлює, забезпечує, регулює → сукупність правил, що визначають відносини людей в суспільстві → регулятор суспільних відносин.

Сінквейн на тему «Правова держава».

Правова держава → захищений, судовий → забезпечує, реалізує, захищає → спосіб організації суспільства → Україна.

Сінквейн на тему «Правопорушення».

Правопорушення → дисциплінарне, адміністративне → порушують шкодять судять → суперечить вимогам правових норм → діяння.

Софістічна вправа «Загадка про філософа і метелика» Жив собі філософ, який знав відповідь на будь-яке питання. І знайшовся охочий

випробувати його мудрість. Подумав він: «Візьму я в руку метелика, затисну його в кулак і запитаю філософа, чи мертвий у мене в кулаці метелик чи живий. Якщо відповість философ, що мертвий, відпущу я метелика, і полетить він. Якщо ж скаже, що живий, затисну його в кулак, і загине метелик. У будь-якому випадку мудрець виявиться не правий». Так він і зробив: зловив метелика, затиснув її в кулак і прийшов до філософа. Запитує: «Який у мене в кулаці метелик – мертвий чи живий?» Що відповів йому філософ? (Відповідь на загадку: «Все в твоїх руках»)

Дискусія «Перед вами дві дороги. Обирайте … »

Текст для дискусії: «Хлопець з дівчиною гуляли вечірнім містом. На бордюрі сидів погано вдягнений чоловік похилого віку. Біля нього валялася сумка. Він тихенько стогнав, а в очах стояли сльози.

– Почекай, я підійду до нього, – сказала дівчина.

– Навіть не думай. Він брудний, ти підчепиш заразу, – відповів молодий чоловік, стиснувши її руку.

– Відпусти. Бачиш, у нього зламана нога. Дивись, у нього кров на холоші.

– А нам що до того? Він сам винен.

– Йому потрібна допомога.

– Кажу тобі: він сам у всьому винен. Працювати треба, а він жебракує, краде, пиячить. Навіщо йому допомагати?

– Я все одно підійду. – Дівчина вирвала руку.

– Я тебе не пущу. Ти – моя дівчина і не смій спілкуватися зі «всякими». Підемо звідси, – він спробував відвести її вбік.

–Так як ти можеш? Йому ж боляче, ти розумієш? Ні, ти не розумієш!

Дівчина відштовхнула хлопця і підійшла до чоловіка. Хлопець ще раз спробував утримати її. Вона рішуче одернула руку.

– Що з вами? – Запитала вона чоловіка. – Що з вашою ногою.

– Я зламав її … кров у мене. Я не знаю, що робити і де в цьому місті лікарня. Я не звідси. Мені дуже боляче.

– Зараз, зараз. Дозвольте, я подивлюся. Потерпіть. Потрібно викликати «швидку».

– Спасибі, леді, спасибі …

– Послухай, – звернулася дівчина до молодої людини, який підійшов до них, – у тебе немає «мобільника»?

Хлопець промовчав. Дівчина запитливо подивилася на нього і раптом відчула до нього гидливість … Вона піднялася і наблизилася до хлопця.

– Йди звідси! Ніколи більше не дзвони мені і не приходь! Я більше знати тебе не хочу.

– Невже ти через якогось бомжа, алкоголіка можеш так вчинити? Дурна! Ти пожалкуєш про це.

Дівчина знизала плечима і знову схилилася до старого. Хлопець пішов геть.

– У вас відкритий перелом, – промовила дівчина. – Я піду викликати лікаря. Потерпіть, – вона швидко пішла до телефонного автомату.

– Дівчино! – Гукнув її чоловік – Спасибі вам! – Ви обов’язково знайдете своє щастя!

Дівчина обернулася і посміхнулася.

Дискусія і рольова гра. Ведучий: «Йдучи по життю, ми стикаємося з різними проблемами, і нам необхідно навчитися їх вирішувати. Зустрівшись з проблемою, спочатку необхідно відповісти на кілька запитань.

• У чому полягає проблема?

• Чим викликана проблема?

• Які можливі шляхи вирішення проблеми?

• Яке рішення ви пропонуєте?

Для цього необхідно: зібрати факти; ретельно їх проаналізувати; прийняти рішення; постаратися здійснити прийняте рішення і не турбуватися з приводу результату».

Потім учасники групи розбиваються на 3 підгрупи. Кожній підгрупі треба спочатку обговорити, а потім прийняти адекватне морально-правове рішення. Після цього всі сідають в коло. Один з представників кожної підгрупи пропонує знайдені спільними зусиллями шляхи виходу з ситуації. Інші або погоджуються, або заперечують, пропонуючи свої варіанти. Заслуховуються відповіді учасників. Підгрупа становить повний список адекватного реагування в розглянутій фрустрационной ситуації. Всі три списки вивішуються на стіні під назвою «Що робити, якщо …».

Висновок. Зробивши добро, людина сама стає краще, чистіше, світліше. Якщо ми будемо уважні до будь-якій людині, з яким вступаємо у взаємодію, будь то випадковий попутник, бродяга або друг, - це і буде прояв доброти. Ситуація, яка викликала інтерес і тривалу емоційну дискусію, розігрується в формі рольової гри.

Знаходження суті

Як правило, ми вивчаємо події, факти і явища, що відбуваються внаслідок чогось найголовнішого, що є першоджерелом подій. По суті, ми маємо справу з оболонкою або проявом тих чи інших закономірностей і першопричин. Розгадати таку першопричину – це значить визначити весь хід подій і його закономірності. Зрозуміти суть завжди складніше, ніж засвоїти зовнішній прояв першопричини. Давайте спробуємо навчитися дивитися в корінь, знайти першопричини всього, що буде предметом нашого вивчення. Зрозумівши першопричину, можна передбачити і подальший хід подій, не тільки на тому етапі, що зараз підлягає вивченню. Отже, ознайомтеся, будь ласка всі з уривками текстів, в суті яких пропонуємо всім розібратися. Тепер пропонуємо всім подумати про суть кожного з почутих уривків. Запишіть кілька слів про суть тих уривків, де ви її бачите. Зазвичай, суть дуже проста і може бути виражена лише кількома словами. Тепер просимо бажаючих виступити зі своєю версією суті пропонованого уривка. Решта слухає, але поки не критикує. А тепер пропонуємо всім продовжити висловлювання

шляхом узагальнення або конкретизації вже висловленого. Для обговорення допускаються тільки позитивні думки, тобто розвиток, продовження, поглиблення, узагальнення сказаного. Критика не потрібна. А тепер просимо підвести підсумок і висловитися бажаючих – що найбільше зі сказаного тут допомогло вам зрозуміти пропонований текст? Ведучий підведить підсумки.

Незавершеність

Недоліком процесу читання є те, що якась частина матеріалу виявляється погано засвоєною. Чи можна цей недолік обернути на позитивну якість? Чи можна цим скористатися і компенсувати труднощі засвоєння? Давайте спробуємо провести експеримент. Кожному даємо підручник правознавства. У обмежений час, перегорнувши підручник, потрібно засвоїти задану главу. А потім подивимося, що виявилося за межею засвоєння. Отже, визначте, яку главу підручника ми будемо вивчати. Задайте час, не більше 10 хвилин для вивчення тексту. Візьміть підручники, знайдіть потрібну сторінку. Поки без команди не починайте вивчення. А тепер, якщо все готові, приступайте до вивчення. Почали. Закінчуємо. Закрийте підручник. Тепер кожен сформулюйте кілька питань – що вам виявилося незрозумілим в даному тексті. Напишіть ці питання. А тепер можна провести конкурс на найцікавіше питання. Ведучий збирає все записки і знаходить серед них найцікавіше запитання. Поки ведучий шукає, кожному пропонується перегорнути ще раз підручник і постаратися знайти відповідь на запитання. Ведучий оголошує найцікавіше запитання. Якщо є бажаючі відповісти на нього, вони відповідають. Дається можливість усім бажаючим переглянути ще раз текст і знайти відповідь на питання. Далі можна дати відповідь на найцікавіше запитання. Якщо є ще цікаві питання, повідомляють про них, діється час на підготовку, заслуховують бажаючих. Підводиться підсумок.

Розслідування (підготовча частина)

Ведучий: «Дорогі друзі, сьогодні ми маємо перекваліфікуватися в імпровізованих детективів. Чиє серце не підкорює надзвичайне мистецтво

Шерлока Холмса несподівано розплутувати здавалося б найбезнадійніші справи? Давайте спробуємо виступити в цьому жанрі і ми з вами! Але для цього потрібно спочатку створити заплутану справу. Пропонуємо такий варіант: поділимося на дві рівноцінні команди, кожна з яких виступить і в ролі організаторів заплутаної справи, і в ролі детективів з розплутування справи протилежної команди. Тепер – завдання команд створити свою заплутану справу, в якій по можливості були б задіяні всі члени команди. Зробити це потрібно, природно, в таємниці від команди суперника, тому підготовку справи найкраще провести в порядку домашнього завдання і протягом тривалого часу, втягнувши в цю справу якомога більше учасників, свідків і всіх постраждалих. Якого характеру може бути справа? Будь-якого. Звичайно жартівлива, але по можливості незвичайна. Наприклад, за якимось сигналом, один гравець передає іншому конверт із завданням. Про завдання може знати тільки автор і той, кому воно призначене. У завданні може міститися, наприклад, інструкція одному з гравців передати свою книгу іншому гравцеві через посередників, кожен з яких може мати найсуперечливішу інформацію: від кого книга і кому вона призначена. Кінцева мета – довідатися, у кого знаходиться шукана книга. Але врахуйте, при розслідуванні на будь-які питання, що задаються командою суперників, можна відповідати тільки правдою, тому, дійсно, не всі гравці повинні мати повну інформацію. Врахуйте, що при розслідуванні доведеться відповісти на питання про дату і час виконання окремих завдань. Тому всі, хто виконує ці завдання, повинні фіксувати дату і час виконання завдань. Отже, зараз команди повинні домовитися про час і місце зустрічі, де в умовах повної конфіденційності буде затіяно складну, заплутану справу, яка підлягає потім розслідуванню. Отже, кожна команда домовляється про місце і час зустрічі для створення своєї заплутаної справи, і часу, коли всі збираються на розслідування. На розслідування потрібно буде прийти із заявою, де повинна бути сформульована мета розслідування. Наприклад, розплутати весь ланцюжок, за яким заплутана річ пройшла від моменту задуму до кінцевого

пункту. Врахуйте, що ніхто з команди не повинен мати у своєму розпорядженні всієї інформації, тому що на всі питання потрібно відповідати тільки правду, а якщо буде поставлене пряме запитання «Хто володіє всією інформацією?» - Доведеться на нього відповісти правдою, і тоді справа буде відразу розкрита. Якщо всі завдання зрозумілі, давайте приступимо до створення і заплутування вашої справи».

Розслідування (ігрова частина)

Добрий день, шановні детективи-послідовники Шерлока Холмса! Сьогодні вам належить позмагатися в проникливості, здогадливості, кмітливості – ті якості, які необхідні будь-якому детективу. Отже, ведучий, посадіть, будь ласка, одну команду детективів в одну сторону, іншу команду – в протилежну. Кожна команда повинна зробити заяву на розслідування своєї справи. Ведучий визначає, з якої команди ми почнемо. Представник команди виходить вперед і робить офіційну заяву для розслідування. Умови розслідування такі: потрібно поставити мінімальну кількість питань команді суперників, щоб відповісти на заявлені питання. Команда детективів ставить питання, команда позивачів дає виключно правдиві відповіді. Ведучий, він же суддя, фіксує кількість запитань. Коли розслідування закінчено, ведучий повідомляє кількість питань. Тепер виступає друга команда. Представники другої команди, слухаємо вас! Тепер команда суперника ставить питання. Коли мета слідства досягнута, ведучий повідомляє кількість питань, які було поставлено цією командою. Перш ніж остаточно оцінити результат змагань детективів, проводиться конкурс на краще запитання. Кожна команда виставляє свої кандидатури на кращих детективів. Методом голосування визначається кращий детектив змагання. Підводяться підсумки змагання. Привітання команди-переможниці і кращого детектива.

ЕМОЦІЙНО-ОЦІННИЙ БЛОК ПРОГРАМИ **Додаток Л-2.**

Гра «Суд над безробітним»

Мета гри: допомогти учасникам виробити конструктивне ставлення до безробіття, створити умови для активного пошуку виходу з негативної ситуації, а також створити передумови для формування адекватної самооцінки. Групі пропонується обговорити питання: що таке «право»? що таке «право» для людини, яка втратила роботу?; чи можна вважати успішним пройдений трудовий шлях, якщо в даний час людина залишилася без роботи? Чи є перешкодою для людини на шляху до успіху її стан безробітної? Чи пов'язано відчуття власної неуспішності з втратою професійної значущості?; що заважає безробітній людині бути успішною у житті?

Далі групі пропонується придумати легенду, тобто життєпис типового безробітного за наступною схемою: сім'я, освіта, етапи трудового життя, втрата роботи, пошук нового місця роботи, ставлення до суспільства, служби зайнятості тощо.

Після цього група поділяється на команди: вибирається учасник, який зіграє роль «підсудного», формуються групи «захисту», «звинувачення», «присяжних». «Обвинуваченню» належить придумати якомога більше доказів, які доводять, що саме «підсудний» винен в тому, що на певному етапі став неуспішним в життя (згідно з придуманою легендою).

«Захист», як йому і годиться, наводить докази на користь «підсудного», вважаючи, що «підсудний» не може в повній мірі нести відповідальність за свій неуспіх. Об'єктивні процеси в суспільстві створюють несприятливі умови для стабільного та успішної трудового життя. Кожна зі сторін судового процесу може «запрошувати свідків» для «надання свідчень» на захист або проти підсудного. «Присяжні» по ходу справи мають право ставити будь-які уточнюючі питання сторонам «звинувачення» і «захисту». Слухання справи включає і так зване «останнє слово підсудного», в якому йому пропонується сформулювати і пред'явити суду нову оцінку проблеми, більш об'єктивно поставитися до позитивних і негативних сторін ситуації

безробіття, реально оцінити можливості і перспективи свого працевлаштування і подальшого професійного розвитку.

Далі суд виносить свій вердикт – «винний» або «не винний» «підсудний» в тому, що він сьогодні безробітний. Якщо «винен», то вирок виноситься у формі обов'язкових практичних заходів, що пропонуються «підсудному» для успішного працевлаштування. Якщо «не винен», то вирок може носити рекомендаційний характер у вигляді системи заходів, які допоможуть безробітній людині на шляху до її працевлаштування. У висновку слід обговорення в групі результатів і підбиття підсумків гри.

Детективи (потрібно підготувати літературні тексти детективного жанру і зафарбувати в них кілька важливих слів)

Як не дивно, людська натура не завжди поважає простоту і ясність. Процес розплутування складного клубка подій і фактів дозволяє прийти до простоти і ясності. Скористаємося цим. Роздамо текст, в якому відсутні вельми важливі поняття, без знання яких текст не може бути зрозумілий. Але, якщо серед присутніх знайдуться детективи, які докопаються до істини і додумаються до сенсу, зрозуміти текст не складе ніяких труднощів. Отже, роздаємо текст. Кожен намагається визначити, що саме там зафарбоване, і, як тільки з'явиться обґрунтована версія, піднімає руку. Не поспішайте висловлювати свої здогадки, напишіть здогад в листочок і поверніть його. За тим, коли більшість додумається, публікується результат і відзначаються переможці. Робиться загальний підсумок.

Вправа «Вчинок – проступок – злочин»

Ігрова методика спрямована на підвищення в учасників рівня усвідомлення таких їх понять, як «вчинок», «проступок» та «злочин»; на розширення правової поінформованості. Ігрова вправа може проводитися як в невеликому колі, так і з цілою групою (від 6-8 до 15-20 учасників). За часом вона займає від 10 до 15-20 хвилин. Загальна процедура наступна: учасникам пояснюється, як співвідносяться поняття «вчинок», «проступок» та «злочин»

на конкретних прикладах. Інструкція: «Зараз будуть озвучені конкретні ситуації, які сталися з різними людьми. Вам потрібно буде по черзі давати відповіді, що, на вашу думку, вони означають: вчинок, проступок або злочин? Чому це так? Якщо хтось із гравців називає сумнівні відповіді або відверто помиляється, йому можна ставити уточнюючі питання. Допускаються короткі обговорення і дискусії. Можна дещо ускладнити ігрову процедуру, запропонувавши учасникам називати не по черзі, а за принципом «пінг-понгу» (тоді ситуацію описує гравець і сам визначає, хто повинен назвати наступну ситуацію). Таке ускладнення хоча і вносить в гру деякий сумбур, але змушує багатьох перебувати в творчій напрузі. Для підвищення активізуючих можливостей даної вправи можна розбити групу на команди і влаштувати змагання між ними, хто більше назве відповідних ситуацій і надасть їм точну кваліфікацію.

Вправа «Нападати чи захищатися?»

Мета: Дати можливість глибше відчути власну позицію в конфлікті; актуалізувати психологічне переживання конфлікту.

Необхідний час: 6-7 хвилин. Інструкція: Всім учасникам необхідно розбитися на пари. Один партнер грає роль «нападника», інший - «того, хто захищається». Обидва по команді починають грати свої ролі, у першого вона полягає в наступному – він повинен силою тягнути за руки партнера і наказним тоном командувати: «Підемо!». Другий же повинен чинити опір («Не піду!»). І так протягом 2-3 хвилин, потім вони міняються ролями.

Обговорення. Що ви відчували? Чи змінилося це відчуття і як? Яку роль вам було грати легше, як ви думаєте чому?

Вправа «Самосуд»

Учасникам групи пропонується зважити на символічних терезах правосуддя свої достоїнства і недоліки. Заздалегідь готуються картки, на кожній з яких написано по одній особистісній якості – позитивній чи негативній (всього 25-30 якостей). На великому аркуші ватману ведучий

робить символічне зображення терезів. На праву чашу терезів пропонується складати свої достоїнства, які гравець, як йому здається, зумів продемонструвати групі за час тренінгу, а на ліву – свої негативні риси, які теж виявилися в тренінгу.

Процедура: гравець вибирає по черзі картки з позитивними і негативними якостями, голосно зачитує написане і прикріплює картку до листа із зображенням терезів правосуддя. Решта учасників за сигналом ведучого демонструють свої рішення (чи згодні вони з думкою гравця чи ні). Обраний заздалегідь «судовий секретар» веде підрахунок і фіксує кількість голосів «за» і «проти» кожної якості в протоколі. Гравець, який здійснює «самосуд», має право зупинитися в будь-який момент і поступитися своїм місцем іншому добровольцю. Коли бажаючих більше не буде, гравці діляться своїми почуттями.

РЕЛАКСО-ТРЕНАЖЕР

Ведучий: «Освоюємо стан розслабленості (релаксації). Такий стан дозволить розкріпачити внутрішні резерви, зняти м’язові затиски, підвищити здатність саморегуляції, активізувати уяву, асоціативну пам’ять, здатність образного уявлення. Давайте подивимося, наскільки кожен з вас вміє розслабитися, зняти напругу і відключитися від поточних турбот. Сядемо всі зручніше. Ідеальна поза – напівлежачи, як у літаку. Можете зайняти позу «кучера» на стільці. Давайте всі сядемо зручніше. Можна зняти піджаки, трохи розслабити ремені. А зараз почнемо релаксацію. Бажано, щоб всі сиділи в цілому один проти одного, на деякій відстані. Сядьте ще зручніше. Просимо Вас. Отже, всі готові виконати вправи релаксації. Перша вправа – зручна поза з закритими очима. Постарайтеся повністю відключитися від усіх заважаючих думок, повністю звільнити свідомість. Не дозволяється жодної сторонньої думки. Відчуйте невагомість у всьому тілі, переглядаючи подумки послідовно всі частини тіла. В абсолютній тиші вам відводиться трохи більше хвилини для повного розслаблення. Тепер в цьому стані

розслабленості відчуйте, як поступово важчають всі частини вашого тіла: руки, ноги, тулуб, голова. Повіки важкі. Ноги вже дуже важко відірвати від підлоги. Всі думки концентруються на відчутті тяжкості в усіх частинах вашого тіла. Протягом хвилини тяжкість розіллється по всьому тілу. Відчуйте це. Відчуйте стан обважнілого тіла, як поступово розливається дрібними цівками тепло по ногах, руках, по тулубу, допливаючи до голови. Поступово цівки будуть перетворюватися в потужні потоки, в деяких частинах тіла тепло буде переходити в жар. Пройде хвилина, і відчуття тепла буде все більш явно. Відчуйте. Тепер, в стані теплою дрімоти, розслабленості і відчуженості звільніть пам'ять від всіх зайвих думок, турбот, тривог, сумнівів. Після того як відкриєте очі, відчуєте в усьому тілі вируючу в вас енергію, бадьорість, кристально чисту свідомість і міцну пам'ять».

Вправа «Я – це ти. Ти це я»

Мета: Усвідомлення власної ідентичності. Учасники тренінгу діляться на пари і розповідають один одному про конкретне правопорушення, яке вони спостерігали, за певний проміжок часу. Партнери можуть ставити один одному будь-які питання. Після спілкування в парах учасники представляють один одного, взаємно обмінюючись ролями. Обговорення гри: що легше зробити: розповісти про себе або про інших? Як Ви себе почували, коли Ви представляли партнера? Як Ви себе почували, коли Вас представляв партнер? В яких випадках ми відчуваємо ніяковість, а в яких – впевненість?

Гра «Я в конфліктній ситуації»

Мета: дати можливість побачити, як сприймають тебе інші, як конфліктну людини, показати різні способи реакцій на конфліктну ситуацію і підходи до неї. Необхідний час: 20 хвилин. Матеріали: ведучий може підготувати кілька варіантів конфліктної ситуації. Процедура: один учасник виходить за двері, група загадує конкретну людину. Складається характеристика обраної людини за допомогою опису її поведінки в заданих умовах, в конкретній конфліктній ситуації. Учасник заходить в кімнату.

Хтось із групи розповідає ситуацію і всі учасники (разом із загаданим) по колу висловлюють свій прогноз щодо поведінки оцінюваного. Основний учасник повинен відгадати, кого описувала група. При продовженні гри придумуються нові ситуації (це можуть бути реальні ситуації кого-небудь з групи або дані ведучим, наприклад: «У транспорті йому наступили на ногу …», «У магазині йому не дістався товар…», більш складні і серйозні ситуації).

Обговорення. Аналізуються підстави і критерії, на основі яких приймалося рішення відгадувати учасника. Заслуховується думка групи, думка і враження того, хто загадував. Виявляється те, чим визначаються підходи до конфліктної ситуації? Які вони бувають?

РЕГУЛЯТИВНО-ПОВЕДІНКОВИЙ БЛОК **Додаток Л-3.**

Рольова гра «Вгадай, хто прийде на вечерю».

Мета – звернути увагу на роль сім'ї у створенні та передачі цінностей; аналіз інформації, яку молоді люди отримують в сім'ї; застосовувати такі навички спілкування: вміння слухати інших, ставити питання, вирішувати проблеми; навички критичного мислення: логічне обгрунтування, критичний аналіз.

Інструкція до рольової гри: білошкіра сім'я – батьки і двоє дітей, доньці 25 років, її друг – з африканської країни. Група повинна підготувати і представити рольову гру на тему «сімейна нарада»: дочка каже батькам, що вона збирається жити зі своїм другом. Попросіть учасників уявити розмову між молодою жінкою та її батьками, її сестрою або братом, її другом. Потім розділіть групу на маленькі підгрупи відповідно до кількості ролей. Кожна підгрупа повинна скласти роль для одного члена сім'ї та обрати людину, яка буде брати участь у рольовій грі. Попросіть добровольців виступити в якості спеціальних спостерігачів, по одному для кожного рольового гравця, для спостереження за ним і записів усіх його / її аргументів. Всі інші учасники будуть загальними спостерігачами. Поставте стільці в середину кімнати

(відповідно до кількості рольових гравців). Дайте сигнал до початку рольової гри. Приблизно через 15 хвилин, в залежності від розвитку гри, дайте сигнал про її закінчення.

Спочатку дайте можливість рольовим гравцям розповісти про те, що вони відчували. Потім попросіть спеціальних спостерігачів прочитати вголос аргументи, використані рольовими гравцями. Після цього можна починати спільне обговорення. В ході дискусії ви можете робити акцент на питаннях, що стосуються різного соціального і культурного походження, статі, секуальності і т.д.

Суд (підготовча частина)

Інструкція ведучому; «Друзі, ми зібралися з вами на суд. Наш суд буде може бути не зовсім звичайним, але в ньому неодмінно будуть атрибути суду, який існує в цивілізованих країнах. Незвичайність нашого суду полягає в тому, що предметом його буде не реальний жива людина, а, припустимо, історична особа, літературний герой, будь-яке явище, політична партія … Для того, щоб розібратися в будь-якому складному суспільному явищі або встановити ступінь провини тієї чи іншої особистості, і, разом з тим, уникнути варварського суду, корисно застосувати вже наявний історичний досвід судочинства, де відбувається найбільш об’єктивна оцінка і виноситься справедливий вирок – рішення. Наприклад, наша країна знаходиться зараз у важкому економічному і політичному стані. Кругом ми чуємо різні звинувачення: «у всьому винні олігархи!» , «у всьому винні літаючі тарілки!» Чи справедливі ці звинувачення? Якщо так, то доведіть це за всіма правилами цивілізованого суспільства, а не влаштовуйте суд Лінча. Це дасть можливість об’єктивно поглянути на речі з усіх боків і допоможе надалі уникнути помилок. Якщо ви поділяєте таку точку зору, то пропонуємо вам придумати, що і кого саме ми будемо судити. Будь ласка, п’ять хвилин на обговорення. Отже, предмет суду знайдено. Тепер виберемо дійових осіб, що беруть участь у судовому процесі, а саме: прокурора, суддю, адвоката,

кілька присяжних, кілька свідків. Свідки можуть подавати документи та факти, якщо мова зайде про будь-яку історичну особу або явище. Отже, будь-ласка, розподілимо ролі. Нагадуємо вам основні функції учасників судочинства. Весь процес суду, взаємодія конфліктуючих сторін здійснюється під керуванням судді, носія законності. Прокурор – звинувачувальна сторона, адвокат – захисник, присяжні – представники народу, що виносять вердикт, на підставі якого суд виносить остаточний вирок. Свідки надають суду необхідні факти і документи.

А зараз всім учасникам гри задається домашнє завдання: вивчити досконально, використовуючи необхідні матеріали і літературу, те явище або історичну постать, яка буде предметом суду в наступну нашу зустріч. При підготовці до обговорення даної теми необхідно розглядати її з точки зору тієї ролі, яку ви будете виконувати. Підготуйте необхідні документи, продумайте свій виступ на суді. Отже, будь-ласка, підготуйтеся до наступної зустрічі, на якій ми продовжимо нашу гру. Успіхів вам!»

Суд (ігрова частина)

«Починаємо нашу зустріч – засідання суду. Всі виконали домашнє завдання? Якщо так, то наша зустріч буде цікавою. Будь ласка, по черзі всім своїм колегам назвіть своє ім’я і ту роль, яка відведена вам в майбутньому суді. Тепер пропонуємо вам всім розміститися так, щоб було зручно проводити суд. Будь ласка, розміститеся все зручніше. Всі приготувалися? Тепер дозвольте нагадати вам послідовність судочинства. Спочатку суддя відкриває засідання, потім надається слово прокурору, який виносить звинувачення, далі виступає адвокат із захисною промовою. Прокурор і адвокат, у міру необхідності, звертаються до свідків, які надають необхідні аргументи і факти. Суддя веде засідання і стежить за дотриманням законності і порядку. Після того, як справу прослухано, суд виходить на нараду, на якій присяжні засідателі і суддя спільно виносять вирок. Далі суд завершується оголошенням вироку, який вимовляє суддя. Отже, будь-ласка,

якщо все зрозуміло, то пропонуємо відкрити засідання суду. Слово судді. Отже, ми завершуємо наш суворий і справедливий суд. Ви відчули всю складність цього процесу? Найголовніше, чого можна навчитися при такого роду аналізі явищ – це вмінню розглядати речі з різних точок зору, тоді стає видно їх складність, неоднозначність, а ми самі при цьому стаємо мудрішими і не настільки поспішними в своїх оцінках і вироках. Дякуємо вам за участь в грі. Всього найкращого!».

Ділова гра «Митниця»

Зі складу учасників вибираються два «працівника митниці» і два «іноземця». «Митники» залишаються в кімнаті, а «іноземці» виходять. Завдання першого полягає в тому, щоб так організувати бесіду з «іноземцями», щоб з'ясувати, хто з них провозить «заборонений товар». В якості такого «товару» можуть виступати, наприклад, «наркотики». Зрозуміло, все це не реальні речі, а ігрові символи. Так, «багажем» можуть бути дві книги, з якими «іноземці» підходять до «митникам» і ведуть бесіду, а «наркотиками» - вкладений в одну з книг аркуш чистого паперу. «Митники» не мають права брати ці книги в руки і гортати. Вони повинні вирішити своє завдання, спираючись на свою спостережливість та інтуїцію. Кожному туристу дається установка на відповідну роль, причому навіть туристи не знають ролі один одного: 1) «гульвіса», який погуляти до Єгипту погцляти, всі гроші витратив на відпочинок, перед виїздом трохи випив, тому хвилюється, що його можуть не посадити в літак, а в іншому йому все байдуже, поводиться зухвало і нахабно; 2) «жінка-мати», звичайна тиха жінка, яка відпочивала всією сім'єю. Назад купила сувенірів і на пляжі знайшла корал. В аеропорту дізналася, що за вивіз коралів накладається великий штраф. Дуже нервує через те, що її затримали; 3) «звичайний відпочивальник» – все як завжди: приїхав, відпочив, набрав сувенірів. Щиро не розуміє, чому він затриманий разом з іншими. 4) «контрабандист»: умовою гри він вивозить з Єгипту золоту статуетку принцеси Нефертіті.

Йому ніхто не дає ніякої установки; він повинен вести себе природно, як звик у житті.

Поки «митники» розсаджуються і готуються до прийняття «іноземних гостей», ті за дверима кімнати придумують легенду: з якої країни вони приїхали, з якою метою, на який період заплановано їх візит і т.п. Головне завдання «іноземних гостей» полягає в тому, щоб в ході розмови не викликати підозр «митників» і розповісти таку легенду, яка допоможе відвернути увагу «митників» і перешкодити прийняттю ними правильного рішення. Наприклад, сентиментальна або гостросюжетна історія може надовго відвернути увагу «митників». В ході гри поступово з'ясовується, що вже перші дії «іноземців» часто видають їх «з головою»: той, хто везе «заборонений товар», часто або трохи метушиться, або надмірно напружений і затиснутий. Лідером бесіди в більшості випадків виступає той з «гостей», хто вільний від «контрабанди».

Бесіда триває до тих пір, поки «митники» не вирішують, у кого з «іноземців» захований «заборонений товар». Після того, як відповіді висловлені, інші учасники, які перебували в ролі глядачів, також пропонують свої рішення. І тільки потім «іноземці» зізнаються. У висновку гри відбувається загальне обговорення, в якому група аналізує, які відповіді були правильними і чому. Виявляється, за якими ознаками «працівники митниці» і глядачі визначили, у кого з «іноземців» був захований «заборонений товар».

Вправа «Як вирішувати конфліктні ситуації».

Вправа допомагає учасникам навчитися грамотно і з користю вирішувати конфліктні ситуації; зрозуміти, що завжди існує кілька варіантів поведінки в конфліктних ситуаціях.

Інструкція ведучого: «Те, що у нас накопичилися питання з приводу взаємин – добре, хоча б тому, що ви про них не посоромилися написати. Чи не побоялися несхвалення, а прийняли рішення розібратися в ситуації. Конфлікти – це частина нашого життя. Пропоную вам подумати про те, як ми поводимося в конфлікті. Ненавмисні конфлікти призводять до образ, втрати

дружби, до спалахів гніву, відчуження. Тому важливо знати, як поводитися в конфліктних ситуаціях. Які почуття викликає у нас суперник? Сьогодні ми будемо вчитися вирішувати конфлікти. Позмагаємося? Програємо? Для початку давайте спробуємо разом подумати про те, як найкраще поводитися в певній ситуації, щоб залагодити конфлікт. Я буду називати ситуацію, а ви – обговорювати її за такими правилами. Правила обговорення: Розповідайте про будь-які ідеї, що спадають вам на думку. Чи не засуджуєте чужі ідеї? Висуваючи свої ідеї, використовуйте вже висловлені. Пропонуйте якомога більше ідей. Обдумуйте всі можливі варіанти її вирішення». Записуйте відповіді учасників на дошці, і після програвання ситуацій обговоріть варіанти, вибравши серед них прийнятні. Після того як учасники запропонують всі можливі варіанти вирішення проблеми, обговоріть, які з них були б найбільш ефективними. Підкресліть два кращих.

Дискусія на тему заняття. Обговоріть наступні питання: У чому причини конфліктів? Як можна запобігти конфлікту? Що відчувають в ситуації конфлікту скривджений і кривдник? Яка поведінка допомагає з гідністю вийти з конфлікту або не допустити його розгоряння? Нехай учасники по ролях розіграють конфліктні ситуації, придумавши для них щасливий кінець.

Вправа «Конфлікт чи взаємодія?» Мета вправи: продемонструвати учасникам, що часто люди ставляться до життєвих ситуацій як до змагань, в яких є переможці і переможені. Учасники розсаджуються парами за столами обличчям один до одного (як в армрестлінгу). Скажіть наступне: «Ваше завдання – за 30 секунд «укласти» руку партнера якомога більше разів. Як тільки його рука торкнеться столу, повертайтеся в початкове положення і починайте знову. Приз дістанеться тій парі, яка набере найбільше очок (1 торкання – 1 очко)». Більшості пар доведеться боротися за кожне очко, але! Деякі учасники не чинитимуть ніякого опору тому, хто нахиляє їх руку, а будуть самі допомагати в цьому партнеру. Коли час, відведений на вправу,

закінчиться, вручіть призи переможцям. Дискусія на тему заняття. Обговорюються відмінності між парами, які змагалися і які діяли спільно. Як ви думаєте, чому деякі пари змагалися, а деякі діяли разом? Часто і в реальному житті ми розглядаємо деякі ситуації як змагання – з переможцем і переможеним, в той час як спільно можна досягти великих результатів. Згадайте такі ситуації. Як люди домовляються, хто буде вирішувати, а хто – підкорятися рішенням?

Гра «Зіткнення інтересів»

Мета гри: набути досвіду вміння домовлятися в умовах зіткнення інтересів. У кімнаті ставлять стільці: два – поруч (імітуючи парні сидіння в автобусі), один – попереду. Учасників гри троє. Двоє отримують інструкцію потай від третього, третій – потай від двох. Завдання для двох: «увійти в автобус» і сісти поруч, щоб поговорити на важливу для обох тему. Завдання третього учасника: зайняти одне зі спарених місць, наприклад, «біля вікна» і поступитися місцем тільки в тому випадку, якщо дійсно виникне таке бажання. Обговорення: учасники гри відповідають на питання: Чому «третій» все-таки поступився (або, навпаки, не поступився) своє місце? Чи були моменти, коли «третьому» хотілося звільнити це місце? Які почуття відчували гравці? Чий спосіб вирішення проблеми найуспішніший? Що саме було причиною успіху (або, навпаки, невдачі)?

Гра «Поведінка в конфлікті»

Цілі гри: сформувати поняття про види поведінки в конфлікті; показати основні психологічні чинники, що визначають конфлікт; вчитися вибирати адекватні стилі поведінки в конфлікті в конативній (поведінковій) системі міжособистісної взаємодії. Ведучий ділить всіх учасників на п’ять груп, в кожній вибирається представник, якому ведучий дає одну з п’яти карток з назвою певного стилю поведінки в конфлікті з відповідним девізом: стиль «Конкуренція»: «Щоб я переміг, ти повинен програти». Стиль

«Пристосування»: «Щоб ти виграв, я повинен програти». Стиль «Компроміс»: «Щоб кожен з нас щось виграв, кожен з нас повинен щось програти». Стиль «Співпраця»: «Щоб виграв я, ти теж повинен виграти». Стиль «Уникнення»: «Мені все одно, виграєш ти або програєш, але я знаю, що в цьому участі не беру». Кожна група обговорює і готує сценку, в якій демонструється запропонований їй вид поведінки в конфлікті. Обговорення: проводиться у формі відповідей на питання: Як даний вид поведінки в конфлікті вплинув на емоційний стан, на почуття його учасників? Чи могли інші види поведінки в цій ситуації бути більш корисними для учасників? Що змушує людей вибирати той чи інший стиль поведінки в конфлікті? Який стиль найконструктивніший для взаємин людей?

Гра «Вузький місток»

Мета: вправа виступає моделлю конфліктної ситуації і дозволяє продемонструвати різні стратегії поведінки в ній: конкуренцію, співробітництво, компроміс, пристосування. Опис вправи: двоє учасників стають на проведеній на підлозі лінії обличчям один до одного на відстані близько трьох метрів. Ведучий пояснює ситуацію: «Ви йдете назустріч один одному по дуже вузькому містку, перекинутому над водою. У центрі містка ви зустрілися, і вам треба розійтися. Місток – це лінія. Хто поставить ногу за її межами – впаде у воду. Постарайтеся розійтися на містку так, щоб не впасти». Пари учасників підбираються випадковим чином. При великій кількості учасників може одночасно функціонувати 2-3 «містка». Вправа проходить більш емоційно, якщо використовується не просто смужка на рівній підлозі, а невелике піднесення (наприклад, для цієї мети добре підходить перевернута гімнастична лава). Обговорення. Які почуття учасники відчували під час виконання цієї вправи? Що допомагало, а що заважало успішно виконати його? Які в принципі є способи «розійтися на вузькому містку»? Чим пари, які «впали в воду», відрізнялися від тих, хто успішно подолали важку ситуацію? Доцільно підвести учасників до

розуміння того, що у виграші були не ті, хто прагнув пройти сам, а ті, хто, перш за все, прагнув допомогти партнеру.

Додаток М.

Психосемантичний зсув у змісті поняття «право» (контрольна група)

N	"До"	"Після"	Зсув ($t_{після}$ - $t_{до}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1	1.7	0.7	0.7	10
простий – складний	0.78	0.67	-0.11	0.11	8
зрозумілий –незрозумілий	0.49	0.55	0.06	0.06	5
хаотичний – регулярний	0.18	0.17	-0.01	0.01	1
мінливий – незмінний	0.63	0.59	-0.04	0.04	2
природний – штучний	-0.33	-0.38	-0.05	0.05	3
щирий– брехливий	0.29	0.35	0.06	0.06	5
вільний– залежний	-0.76	-0.66	0.1	0.1	7
темний– світлий	0.37	0.49	0.12	0.12	9
рвучкий-плавний	0.55	0.61	0.06	0.06	5
Сума рангів нетипових зсувів:					**14**

Результат: $T_{Емп}$ = 14

Критичні значення Т при n=10

n	$T_{Кр}$	
	0.01	0.05
10	**5**	**10**

Психосемантичний зсув у змісті поняття «справедливість» (КГ)

N	"До"	"Після"	Зсув ($t_{після}$ - $t_{до}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1.88	1.17	-0.71	0.71	8
простий – складний	1.18	1.09	-0.09	0.09	1
зрозумілий –незрозумілий	1.61	1.09	-0.52	0.52	7
хаотичний – регулярний	-0.33	0.11	0.44	0.44	5.5
мінливий – незмінний	0.24	0.41	0.17	0.17	3
природний – штучний	0.53	0.53	0	0	0

щирий– брехливий	1.29	1.11	-0.18	0.18	4
вільний– залежний	1.02	1.02	0	0	0
темний– світлий	-0.78	-0.34	0.44	0.44	5.5
рвучкий-плавний	-0.16	-0.29	-0.13	0.13	2
Сума рангів нетипових зсувів:					**14**

Результат: $T_{Емп}$ = 14

Критичні значення Т при n=8

n	$T_{Кр}$	
	0.01	0.05
8	**1**	**5**

Психосемантичний зсув у змісті поняття «покарання» (КГ)

N	"До"	"Після"	Зсув ($t_{після}$ - $t_{до}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	-0.78	-0.80	-0.02	0.02	1.5
простий – складний	0.45	0.66	0.21	0.21	7
зрозумілий –незрозумілий	0.84	0.84	0	0	0
хаотичний – регулярний	0.65	0.70	0.05	0.05	3
мінливий – незмінний	0.29	0.31	0.02	0.02	1.5
природний – штучний	-0.73	-0.98	-0.25	0.25	8
щирий– брехливий	-0.16	-0.31	-0.15	0.15	5.5
вільний– залежний	-0.98	-0.89	0.09	0.09	4
темний– світлий	1.04	1.04	0	0	0
рвучкий-плавний	0.57	0.72	0.15	0.15	5.5
Сума рангів нетипових зсувів:					**15**

Результат: $T_{Емп}$ = 15

Критичні значення Т при n=8

n	$T_{Кр}$	
	0.01	0.05
8	**1**	**5**

Психосемантичний зсув у змісті поняття «гідність» (КГ)

N	"До"	"Після"	Зсув ($t_{після}$ - $t_{до}$)	Абсолютне значення зсуву	Ранговий номер зсуву
дружній – ворожий	1.76	1.82	0.06	0.06	1
простий – складний	0.98	0.89	-0.09	0.09	7
зрозумілий – незрозумілий	1.33	1.41	0.08	0.08	5
хаотичний – регулярний	-0.65	-0.57	0.08	0.08	5
мінливий – незмінний	-0.57	-0.41	0.16	0.16	9.5
природний – штучний	0.59	0.66	0.07	0.07	2.5
щирий– брехливий	1.16	1.24	0.08	0.08	5
вільний– залежний	1.08	1.24	0.16	0.16	9.5
темний– світлий	-0.73	-0.66	0.07	0.07	2.5
рвучкий-плавний	-0.16	-0.29	-0.13	0.13	8
Сума рангів нетипових зсувів:					**15**

Результат: $T_{Емп}$ = 15

Критичні значення Т при n=10

n	$T_{Кр}$	
	0.01	0.05
10	**5**	**10**

Додаток Н.

Показники полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» студентів до та після формувального експерименту (ЕГ)

№	"До"	"Після"	Відхилення (до - після)	Квадрати відхилень (до - після)
Акізитивна	35	42	-7	49
Гедоністична	3	7	-4	16
Оптимістична	39	41	-2	4
Комунікативна	23	26	-3	9
Пізнавальна	5	8	-3	9
Трудова	14	19	-5	25
Нормативна	1	6	-5	25
Моральна	5	8	-3	9
Розвитку	20	25	-5	25
Пугнічна	15	19	-4	16
Губрістична	3	4	-1	1
Позитивного ставлення до людей	19	24	-5	25
Уникнення невдач	1	5	-4	16
Індивідуалізації	3	7	-4	16
Егоїстична	3	6	-3	9
Суми:	218	279	-61	263

Результат: $t_{Емп}$ = 10.

Критичні значення

$t_{Кр}$	
$p \leq 0.05$	$p \leq 0.01$
2.13	**2.95**

Отримане емпіричне значення t (**10.9**) знаходиться в зоні незначущості**.**

Показники полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» студентів (КГ)

№	"До"	"Після"	Відхилення (до - після)	Квадрати відхилень (до - після)

Акізитивна	35	37	-2	4
Гедоністична	3	4	-1	1
Оптимістична	39	38	1	1
Комунікативна	23	23	0	0
Пізнавальна	5	6	-1	1
Трудова	14	13	1	1
Нормативна	1	2	-1	1
Моральна	5	5	0	0
Розвитку	20	19	1	1
Пугнічна	15	15	0	0
Губрістична	3	4	-1	1
Позитивного ставлення до людей	19	18	1	1
Уникнення невдач	1	2	-1	1
Індивідуалізації	3	2	1	1
Егоїстична	3	3	0	0
Суми:	189	191	-2	14

Результат: $t_{Емп}$ = 0.5

Критичні значення

$t_{Кр}$	
$p \leq 0.05$	$p \leq 0.01$
2.14	**2.98**

Отримане емпіричне значення t (0.5) знаходиться в зоні незначущості.

Додаток П.

Групові сумарні бали, відхилення та квадрати відхилень показників схильності до відхильної поведінки в експериментальній групі

№	До	Після	Відхилення (до - після)	Квадрати Відхилення (до - після)
1	126	132	-6	36
2	293.6	240.2	53.4	2851.56
3	320.2	289.3	30.9	954.81
4	322.6	291	31.6	998.56
5	332.3	288	44.3	1962.49
6	282.3	240.2	42.1	1772.41
7	315.6	276.3	39.3	1544.49
Суммы:	1992.6	1757	235.6	10120.32

Результат: $t_{Емп}$ = 4.7

Критичні значення

$t_{Кр}$	
$p \leq 0.05$	$p \leq 0.01$
2.45	**3.71**

Отримане емпіричне значення t **(**4.7**)** знаходиться в зоні значущості**.**

Групові сумарні бали, відхилення та квадрати відхилень показників схильності до відхильної поведінки у контрольній групі

№	Выборка 1 (В.1)	Выборка 2 (В.2)	Отклонения (В.1 - В.2)	Квадраты отклонений $(В.1 - В.2)^2$
1	126	131	-5	25
2	293.6	298	-4.4	19.36
3	320.2	319	1.2	1.44
4	322.6	354	-31.4	985.96
5	332.3	338	-5.7	32.49
6	282.3	282.3	0	0
7	315.6	319	-3.4	11.56
Суммы:	1992.6	2041.3	-48.7	1075.81

Результат: $t_{Емп}$ = 1.7

Критичні значення

$t_{Кр}$	
$p \leq 0.05$	$p \leq 0.01$
2.45	**3.71**

Отримане емпіричне значення t **(**1.7**)** знаходиться в зоні незначущості